

ZAHİRƏDDİN MƏHƏMMƏD BABUR

ZAHİRİDDİN MUHAMMAD BOBUR

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu**

**Özbəkistan Respublikasının
Azərbaycan Respublikasındakı Səfirliyi**

**ZAHİRƏDDİN MƏHƏMMƏD BABUR
VƏ
AZƏRBAYCAN**

Görkəmli dövlət xadimi, ensiklopedik alim və şair Zahirəddin Məhəmməd Baburun anadan olmasının 538 illiyi münasibətilə 12 fevral 2021-ci ildə keçirilən beynəlxalq konfransın

M A T E R İ A L L A R I

2021

**Ozarbayjon Milliy Fanlar Akademiyasi
Nizomiy Ganjaviy nomidagi Adabiyot instituti**

**O'zbekiston Respublikasining
Ozarbayjon Respublikasidagi elchixonasi**

**ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR
VA
OZARBAYJON**

Atoqli davlat arbobi, ensiklopedik olim va shoir Zahiriddin Muhammad Bobur tavalludining 538 yilligi munosabati bilan 12 fevral 2021 yilda bo'lib o'tgan xalqaro konferentsiya

M A T E R I A L L A R I

2021

***Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun
Elmi Şurasının 17 mart 2021-ci il 02 sayılı
Qərarı ilə nəşr olunur***

Elmi redaktorlar:

Akademik İsa HƏBİBBƏYLİ
Professor Həmidulla BALTABAYEV

**Toplayıb nəşrə hazırlayan
və redaktor: Almaz ÜLVİ (Binnətova)**
filologiya elmləri doktoru

Rəyçilər: Ataəmi MİRZƏYEV
filologiya elmləri doktoru

Dilara SALAHİ
filologiya elmləri doktoru, professor

Məsul katib: Şəbnəm BABAYEVA

Zahirəddin Məhəmməd Babur və Azərbaycan //
*Görkəmli dövlət xadimi, ensiklopedik alim və şair
Zahirəddin Məhəmməd Baburun anadan olmasının 538
illiyi münasibətilə 12 fevral 2021-ci ildə təşkil etdikləri
keçirilən beynəlxalq konfransın materialları. – 2021. 212
səh.*

İSBN

© AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

**Ozarbayjon Milliy Fanlar Akademiyasi
Nizomiy Ganjaviy nomidagi Adabiyot instituti
Ilmiy Kengashning 2021 yil 17 martdagi 02-son
Qaror bilan nashr etilgan**

Ilmiy muharrirlar:

Akademik Iso HABIBBAYLI
Professor Hamidulla BOLTABAEV

Mas'ul muharrir:

Almaz ULVI (Binnatova)
filologiya fanlari doktori

Taqrizchilar: Atoami MIRZAYEV
filologiya fanlari doktori

Dilorom SALAHİY
filologiya fanlari doktori, professor

Mas'ul kotib: Shabnam BABAYEVA

Zahiriddin Muhammad Bobur va Ozerbayjon //
Atoqli davlat arbobi, ensiklopedik olim va shoir Zahiriddin Muhammad Bobur tavalludining 538 yilligi munosabati bilan 12 fevral 2021 yilda bo'lib o'tgan xalqaro konferentsiya materiallari. – 2021. 212bet.

ISBN

© AMEA Nizomiy Ganjaviy nomidagi Adabiyot instituti

ZAHİRƏDDİN MƏHƏMMƏD BABUR, “BABURNAMƏ” VƏ MÜASİR DÖVR

İsa HƏBİBBƏYLİ

*akademik
AMEA-nın vitse prezidenti,*

Türk dünyasının iftixarı olan Zahirəddin Məhəmməd Babur həm dövlət xadimi, həm də böyük, qüdrətli bir şairdir. “Baburnamə”nin Azərbaycan dilinə tərcüməsini oxuduqdan sonra bu möhtəşəm ədəbi abidədə hakimiyyət düşüncəsi ilə ədəbi fikrin mükəmməl bir sintezinin olduğunu müşahidə etmişəm. Hindistanda olarkən isə Baburlar səltənətinin yaratdığı böyük, ölməz memarlıq əsərlərini gördüm. Tac Mahal məbədinə baxarkən Baburlar sülaləsinin mədəniyyət siyasətinin hansı böyük zirvəyə çatdığının canlı şahidi oldum. Çox haqlı olaraq deyirlər ki, Tac Mahal dünyanın yeddi möcüzəsindən biridir. Bu möcüzəni türk əsilli bir hökmdar və onun ağılı, düşüncəsi, baxışları, eləcə də türk memarları yaratmışlar. Abidənin yaradılmasında Azərbaycan memarlarının da adları vardır. Tac Mahal Baburlar hakimiyyəti dövründəki Azərbaycan-özbək-hind memarları və ustalarının birgə böyük əsəridir. Bununla özbəklər fəxr etdiyi kimi, azərbaycanlılar da iftixar duyğuları keçirir. Babur səltənəti ilə Səfəvilər hakimiyyəti arasında olan əlaqələr hər iki hakimiyyətin inkişafında özünəməxsus rol oynamışdır. Eyni zamanda, həmin münasibətlər Azərbaycan və Özbəkistan siyasi-ictimai əlaqələrinin qurulmasına da öz töhfələrini vermişdir. Səfəvilər və

Baburlar azərbaycanlılarla özbəklərin milli-tarixi köklərinin tək-cə ədəbiyyatda, mədəniyyətdə deyil, siyasətdə də, hakimiyyətdə də həmrəyliyinə mühüm bir nümunəsidir. Hazırda Özbəkistanla yanaşı, Hindistanda, Pakistanda, İranda da Baburlar dövrünün əsərləri yaşamaqdadır. Həmin memarlıq və incəsənət əsərləri Özbəkistanın, qədim köklərə malik olan özbək xalqının böyük mədəniyyətinin, həm də ortaq bir mədəniyyətinin abidələri kimi dostluğun, həmrəyliyin, əməkdaşlığın bütün dövrlərdə nə qədər əhəmiyyətli olduğunu, vacib olduğunu göstərir. Bu günlərdə Əmir Əlişir Nəvai yubileyi ilə əlaqədar birgə keçirdiyimiz beynəlxalq elmi konfransda da, Zahirəddin Məhəmməd Baburla bağlı olan konfransda da Əfqanıstanın və Özbəkistanın Azərbaycan Respublikasına yeni təyin olunmuş fəvqəladə və səlahiyyətli səfirlərinin iştirak və çıxış etmələri xalqlarımız arasındakı tarixi və mədəni əlaqələrin müasir dövrdə də inkişaf etdiyini əyani surətdə nümayiş etdirir.

Bu hadisələr bir daha sübut edir ki, ədəbiyyatlarımız və mədəniyyətlərimizin ortaq tərəfləri çoxdur. Mədəniyyətləri olduğu kimi öyrənmək üçün məsələyə - Əmir Əlişir Nəvai və Zahirəddin Məhəmməd Baburun ictimai-siyasi fəaliyyəti və ədəbi əsərlərinə Azərbaycandan baxış, Əfqanıstanın və Pakistanın baxışı, müasir Özbəkistan gerçəkliyi bunların hər birinin cəmindən yaranan böyük mədəniyyətin tam fəlsəfəsidir. Ona görə biz elm sahəsində Özbəkistanla bərabər Əfqanıstanla da əməkdaşlıq etməyi bütün tərəflər üçün faydalı hesab edirik. Baburlar hakimiyyətini və mədəniyyətini, həm də Azərbaycan-özbək-əfqan elmi-ədəbi əlaqələrini müstəqilliyimizin bizə yaratdığı indiki imkanlardan istifadə edərək tamam yeni əsaslarla, hərtərəfli şəkildə öyrənmək ortaq tarixi talelərimizi və böyük şəxsiyyətlərimizi real surətdə dəyərləndirib qiymətləndirmək üçün zəruri və əhəmiyyətlidir.

Baburlar sülaləsi dünya tarixinə öz möhürünü vurmuşdur. Dünyada uzunömürlü mədəniyyətlər yaradan hakimiyyətlərdən danışanda Baburların adı ön sıralarda çəkilir. Eyni zamanda, Zahirəddin Məhəmməd Babur ədəbiyyatda da böyük ad qazanmışdır. Onun yaratdığı məşhur “Baburnamə”nin adını dəyişib “Özbəknamə” də qoymaq olar. “Baburnamə” bir hökmdarın deyil, böyük bir xalqın və onun mədəniyyətinin möhtəşəm “namə”sidir. “Baburnamə” özbək xalqının keşməkeşli taleyini və qüdrətini əks etdirən böyük ədəbi abidədir. Baburun lirikası, “Divan”ı, “Baburnamə”si Əmir Əlişir Nəvainin “Divan”ı və “Xəmsə”si kimi çağatay türkcəsinin qüdrətini, zənginliyini, özünəməxsusluğunu tam mənası ilə, bütün gözəlliyi ilə yaşadır, bizim günlərə çatdırır, gələcək nəsillərə ərnağan edir. Baburun lirikası Azərbaycanda XIII əsrdə İzzəddin Həsənoğlu ilə başlayan, XVI əsrdə Məhəmməd Füzuli səviyyəsinə qədər yüksələn, ümumtürk şeirinin parlaq səhifəsidir. Buradan görsənir ki, Özbəkistanda qüdrətli hökmdar olmaqla həm də şeirə hakim olmaq paralel şəkildə davam etdirilib. Məlum olduğu kimi, Əlişir Nəvəi də həm vəzir, dövlət xadimi, həm də şairdir. Babur da həm mükəmməl dövlət xadimi olmaqla bərabər, həm də böyük şair kimi tanınmışdır. Azərbaycanda da bu ənənə tarixən mövcud olmuşdur. Azərbaycan tarixində və ədəbiyyatında xüsusi yer tutmuş Qazi Bühranəddin, Şah Qasım Ənvar, Cahanşah Həqiqi və Şah İsmayıl Xətai də həm görkəmli dövlət xadimi kimi, həm də mükəmməl şair olaraq böyük şöhrət qazanmışdır. Osmanlılarda, Türkiyədə də az hökmdar tapmaq olar ki, o, şeir yazmamış olsun. Bu onu göstərir ki, ədəbiyyat fantaziyası, ədəbiyyat düşüncəsi dövlət siyasətini daha da zənginləşdirir. Yaxud dövlətçilik fəaliyyətində ədəbiyyat və mədəniyyət siyasətini həyata keçirməyə üstünlük verən dövlət xadimləri ölkəsini dünyada daha çox tanıdı bilmişlər. Azərbaycanın XX-XXI əsr tarixində də bu xəttə xüsusi diqqət yetirdiyini ayrıca qeyd etmək istəyirəm.

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev hələ sovet hakimiyyəti illərində ədəbiyyat və mədəniyyət faktorundan mənsub olduğu xalqı və rəhbərlik etdiyi ölkəni dövlət müstəqilliyinə hazırlamaq üçün bacarıqla istifadə etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ədəbiyyat və mədəniyyət sahəsinin inkişafına xüsusi diqqət göstərməklə ölkədə milli düşüncənin, müstəqillik təfəkkürünün daha da dərinləşməsinə təkan verir. Bu o deməkdir ki, dövlət siyasətində də “Baburnamə” ideyaları yaşayır və bütün dövrlərdə cəmiyyətin hərtərəfli inkişafına uğurla xidmət edir. Bu mənada “Zahirəddin Məhəmməd Babur və Azərbaycan” beynəlxalq elmi konfransı xüsusi aktuallığa və mühüm əhəmiyyətə malikdir. Eyni zamanda, elmi konfransımız gələcək birgə əməkdaşlığımızın daha da inkişafı etdirilməsi yollarına gur işıq salır. Nizami Gəncəvilər, Məhəmməd Füzulilər, Əlişir Nəvailər və Baburlar bizə bu gün də bərabər olmağın, bir-birinə dəstək verməyin, qarşılıqlı surətdə öyrənməyin və müdafiə etməyin nümunəsini göstərirlər.

Açar sözlər: *Zahirəddin Məhəmməd Babur, Azərbaycan, klassik ədəbiyyat, memuar, Azərbaycan-özbək-əfqan elmi-ədəbi əlaqələri*

Kalit so'zlar: *Zahiraddin Muhammad Bobur, Ozarbayjon, mumtoz adabiyot, memuar, Ozarbayjon-o'zbek-afg'on ilmiy-adabiy aloqalari*

Keywords: *Zahiraddin Mohammad Babur, Azerbaijan, classical literature, memoir, Azerbaijan-Uzbek-Afghan scientific-literary relations*

BUYUK HUKMDOR, IJODKOR, SHOIR VA YOZUVCHI ZAHIRIDDIN MUXAMMAD BOBUR

Baxrom Baxodirovich AShRAFXANOV

*O'zbekiston Respublikasining
Ozarbayjon Respublikasidagi
Favqulotda va Muxtor Elchisi*

Assalomu aleykum, hurmatli
va qadrli tadbir ishtirokchilari!

Barchangizni buyuk bobomiz
Zahiriddin Muxammad Bobur taval-
lud kuniga bag'ishlangan onlayn
tadbirimizda ko'rib turganimdan
xursandman!

O'zbekiston va Ozarbayjon ik-
ki qardosh xalkimizning juda kup
noyob, o'lmas madaniyat merosxur-
lari bulib, uning yaratuvchilari ta-
niqli sarkardalar va hukmdorlar, olimlar va yozuvchilar, ras-
somlar, musiqachilar va me'morlar bo'lishgan. Men xar safar
bunday buyuk insonlar nomini takror va takror aytishdan char-
chamayman, balkim faxr tuyg'usi bilan takrorlayman. Amir Te-
mur, Jaloliddin Manguberdi, Nizomiy Ganjaviy, Ulug'bek va
Nosiruddin Tusiy, Fuzuliy va Fitrat singari o'zbek va Ozarbay-
jon xalqlarining buyuk tarixiy shaxslari tufayli ikki davlat vo-
qealari chambarchas bog'liqdir.

Bunda esa o'z davrining buyuk hukmdori, oliy darajadagi
ijodkor, shoir va yozuvchi Zahiriddin Muxammad Bobur alohi-
da o'rin tutadi. Bobur haqida gapirganda, biz u ko'p qirrali

shaxs va o'z davrining ensiklopedik ongi bo'lgan deb aytishimiz mumkin. bu esa o'z navbatida bizga energiya, o'tkir aql, nafis did, yumshoq qalb bilan ta'sir qiladi. U buyuk davlat arbobi, harbiy rahbar, iste'dotli olim, ajoyib shoir va san'at ixlosmandi, hamda jonkuyar vatanparvardir. Bobur taxtga qiziqqan inson bo'lmagan, u mamlakat farovonligini ta'minlaydigan markazlashgan davlatni yaratish bilan shug'ullangan. Bu haqda Boburning amerikalik tadqiqotchisi Garold Lemb 1960 yilda yozgan edi: "Bobur, xuddi Samarqanddagi Ulug'bek singari, o'zini na faqat hukmron, balki hukumat uchun javobgar bo'lishga da'vat etgan shaxs bilgan. Uning g'ayrioddiy fazilatlarini Akbardan boshlangan Mug'ullar imperiyasining buyukligi davrida iz qoldirdi".

Boburning "Qobul devoni" va "Hind devoni" she'riy tuplamlari o'zbek adabiy va badiiy tafakkurining shakllanishiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi. Boburning ilmiy asarlari orasida "Aruz haqidagi risola" alohida ahamiyatga ega; "Boburnoma" haqli ravishda uning faoliyatining yuqori cho'qqisi hisoblanadi – bu asarda tarixiy voqealar, taniqli shaxslar va tabiat manzaralari aks etgan.

Vatanimiz mustaqilligini qo'lga kiritgani tufayli Bobur buyuk merosini o'rganish sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarilgandir. Bobomiz sharafiga har yili 14 fevral kuni butun O'zbekiston va xorijiy davlatlarda uning tavallud ayyomi keng nishonlanadi, xalqaro ilmiy anjumanlar va sipoziumlar o'tkaziladi, bu buyuk mumtoz shaxsiyat va uning asarlarini chuqurroq o'rganish imkonini beradi, bu esa jahon ilm-fani va san'ati rivojiga ta'sir qilib, shuningdek qadimgi O'zbekiston tarixi va madaniyati to'g'risida bebaho ma'lumot manbai hisoblanadi.

O'zbek xalqi bugungi kungacha Markaziy Osiyo xalqlarining Afg'oniston, Hindiston, shuningdek Ozarbayjon bilan madaniy aloqalarda bo'g'in bo'lgan buyuk shoir va ajoyib olim

Boburning shoh asarlari bilan faxrlanadi. Ushbu mamlakatlarda yuzlab ilmiy va adabiy asarlar, badiiy filmlar yorqin vatandoshi-mizga bag'ishlangan. Bobur mohir diplomat bo'lganligi sababli, yoshligidanoq turli davlatlar va mamlakatlar bilan, o'sha davrdagi ko'plab hukmdorlar bilan yaqin harbiy-siyosiy aloqalarda bo'lgani bizga tarixdan ma'lum. Ular orasida Ozarbayjon alohida o'rin egallaydi va bunga misol "Boburnomada" Ozarbayjon takror-takror eslatilishi bundan dalolat beradi.

Xususan, asarda Ozarbayjonlik san'at ustalari – "Hirot miniatyura rasmlari maktabi" deb nomlangan asoschisi, ajoyib portretchi va sharq qo'lyozmalarining rassomi Ustad Kamolo ad-din Behzod, xattot Og'a Mirik haqida qimmatli ma'lumotlar keltirilgan. Bobur Nizomiy Ganjaviy va Ozarbayjonlik taniqli astronom matematik Nosiruddin Tusiy haqida ham eslaydi.

So'zinning yakunida shuni bildirib aytmoqchiman, ishonamanki biz bunday tadbirlar o'tkazish bilan, bobokalonlari-mizni xotirlash bilan bir qatorda yosh kelajak avlodga bunday buyuk shaxslar kim bo'lganliklarini qayd etamiz va buni ularga o'rgatamiz.

Barcha xalqaro onlayn konferensiya tadbir ishtirokchilariga o'z minnatdorchiligimni bildiraman.

E'tiboringiz uchun raxmat!

A'çar sözlər: Zahiriddin Muxammad Bobur, klassik ədəbiyyat, "Qobul devoni", "Hind devoni", "Baburnamə", Hirot miniatyura rasmlari maktabi

Kalit so'zlar: Zahiriddin Muhammad Bobur, mumtoz adabiyot, "Boburnoma", "Kobul devoni", "Hind devoni", Hirot miniatyura rasmlari maktabi

Keywords: Zahiriddin Muhammad Bobur, classical literature, "Baburnama", "Kabul devoni", "Hind devoni", Herat school of miniature paintings

CLASSIC OF WORLD LITERATURE AND STATESMAN: ZAHIRUDDIN MUHAMMAD BABUR

Amanulla CEYHUN

*Əfqanıstan İslam Respublikasının
Azərbaycandakı səfiri*

Bismillahir Rahmaneer Rahim
Thank you prof. Habibibeyli

Dear Ambassador, professors,
researchers and the participant, Sa-
lam Alaykum and good afternoon.

Indeed, it is an honour to be in
this webinar today and be in the
circle of the scholars who have do-
ne research on the works of great
people who influenced the literary
work and created masterpieces and
left behind a rich civilization.

It is a pleasant incident to be asked to speak on this occa-
sion as I did at the previous one, on Amir Alisher Navoi. I am
thankful to professor Habibbayli and my brother Ambassador
Ashrafkhanov for their kindness.

I am not a researcher, but it is pleasant to be part of this
program. On Monday I learned a bit about Alisher Navoi, and
today we are talking about Zahiruddin Muhammad Babur. The
bright star of the Universe of Art and literature and one of the
influential statesmen of his time. I have not done scientific re-
search on the topic, but have read some articles by Zahiruddin
Muhammad Babur, I will share them with you.

Zahiruddin Muhammad Babur is the bright star in the history of our geographical civilization. He is born in 1483 in Andijan of Farghana valley, to a Timurid father and a Mughul mother. He inherited the throne at the age of 12. He was a person of exceptional talent. From that early age, he was at the saddle of horse fighting his relatives, his uncles. He experienced difficulties in life and struggled to overcome problems and he successes.

He recorded his adventures and produced Babur Nama. It is not just a book of his wars and his success stories. He tells and discusses his achievements and failures. He analyses the accounts very honestly. Reading Babur Name, a book of advice and principles is not without benefit. He has laid down principles to be followed by his followers. The book has been translated into Persian as Tuzuk Babury.

Babur after many years of wars with his uncles in Samarkand and Tashkent defeated and left his birthplace in Farghana, and moved to Kabulistan, or today's Kabul the capital of Afghanistan. He comes to Kabul as an invader but enchanted with the beauty and fall in love with Kabul and became the ruler. Kabul, like Samarkand, Farghana, Taskhand, Balkh, Ghazna, and Herat were important cities and centre of civilization of the time.

The destiny takes Babur to Herat, the Capital of Islamic civilization, during the time of Sultan Hussain Bayqara and Amir Alisher Navoi. When he arrived in Herat the Sultan passed away, the Sultan's son could help Babur, however, Babur stayed in Herat. He stays on and benefits from the works of Alisher Navoi. Navoi's work make a profound influence on Babur's literary work.

Lastly, in 1526 Babur leaves for India and there he establishes the dynasty of the mogul empire and just after four years

he died in Agra and his body carried to Kabul and buried in the Babur's garden at the foot of the Ismay mountains. His mausoleum is visited by his admirers.

Looking into Babur's 47 years of life, we can suggest that his achievements are enormous.

1-He founded the Korgani Mughul Dynasty of India. After being expelled from Fargana and Samarkand at the age of 21, conquered India at the age of 43 and ruled India until died at the age of 47 in 1530.

2-Despite being a warrior and an important military figure, Babur was a statesman and also a man of arts and literature, He is marvelous at writing in calligraphy which is named after him (Khati- Baburi). He is not a prominent figure just in the Turkic speaking geography, he is well known also in the West and European countries. He is considered (Adib hukmadar) ve ya (hukmadar Adib) a man of literary and administrator or administrator and literary man. Reading his poetry, it can be grasped that he had a good command of peculiarities, beauty, and delicacy of literature. Though he has been influenced by the poems and literary work of Amir Ali Shir Navai, he is also considered the most prominent inheritor and flag carrier of Chagatai Turkic literature after Alisher Navoi.

3-He, despite being a warrior, a ruler, and statesman, left behind a rich treasure of literary work.

4-Where he went, he tried to build gardens, buildings and Mosques, and Madrasas. He was very fond of building beautiful gardens. In Kabulistan he built seven very beautiful gardens including Babur's garden at the foot of the Asamai mountain, where he is resting peacefully.

5-He encouraged religious coexisting. He advised his sons that the difference between Shia and Sunni Should not hamper their work and in India, the land of multiple goods, he

advised his sons” My son, the land of India is prosperous with its many religions. God the Almighty has blessed you, and you should clean your heart from religious prejudices, and you should carry justice according to the rules of every religion.

He also emphasizes the expansion and growth of Islam in compassion not in the killing.

(Growth and expansion of Islam are better with the sword of compassion not with the sword of cruelty.

This is the important message that we learn from the life of Zahiruddin Muhammad Babur. We need to think and act and implement the messages and live together and tolerate each other. His message is that we should be united, we should be tolerant, and we should coexist.

At the end once again, I would like to thank the organizers of the webinar. And these, seminars and webinars are important to remember and commemorate our scholars and service to our historical treasure that will never be forgotten.

Thanks.

Açar sözlər: Zahiriddin Muxammad Bobur, klassik ədəbiyyat, “Qobul devoni”, “Hind devoni”, “Baburnamə”, Hirot miniatyura rasmlari maktabi

Kalit so'zlar: Zahiriddin Muhammad Bobur, mumtoz adabiyot, “Boburnoma”, “Kobul devoni”, “Hind devoni”, Hirot miniatyura rasmlari maktabi

Keywords: Zahiriddin Muhammad Bobur, classical literature, “Baburnama”, “Kabul devoni”, “Hind devoni”, Herat school of miniature paintings

“BABURNAMƏ”NİN BAKI ƏLYAZMASI NÜSXƏSİNİN TƏSVİRİ VƏ “BABURNAMƏ”DƏ ƏLİŞİR NƏVAİ HAQQINDA

Almaz Ülvi (BİNNƏTOVA)

filologiya elmləri doktoru

*AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun
“Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri”
şöbəsinin müdiri, almazulvi1960@mail.ru*

Beynəlxalq Babur Fondunun Bakı bölməsinin rəhbəri

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunan minlərlə qiymətli qədim əlyazması nüsxələrindən biri də Zahirəddin Məhəmməd Baburun “Baburnamə” əsəridir¹. İnstitutun Nadir əlyazmalar fondunda saxlanan həmin əsərin təsviri belədir:

➤ *Babur Məhəmməd Zahirəddin . Baburnamə (özbək dilində)*

➤ *Əlyazmasında Şeyx Zeynəddinin farsca fərmanları vardır.*

➤ *Əlyazması Orta Asiya üsulu ilə hazırlanmış medalyonlu meşin cildə tutulmuşdur.*

➤ *Xətti: şikəstə-təliq*

➤ *Əsər ortadan və sondan naqisdir.*

¹ Babur Zəhirəddin Məhəmməd. Baburnamə (əlyazması) // AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Nadir əlyazmalar fondu, şifri: C-391 / 13609

➤ *Başlanır*

➤ *Bitir:*

Башланыр: تېنكړى تعالى نېنك عنايتى بيلان . . .
Битир: حسين سلطان و محمد قاسم . . .

➤ *Məzmunu: 899-cu ildən 935-ci ilə qədər Fərqanədə, Kabildə və Hindistanda baş verən hadisələrdən bəhs edir.*

➤ *Ölçüsü: 15x26 sm.*

➤ *Həcmi 425 vərəq,*

➤ *Şifri: C-391 / 13609.*

Əlyazmanın bu təsviri tədqiqatçılar üçün maraq kəsb edəcəyinə əminik. Məsələn, elə bu kontekstdən yanaşsaq, bir qeyd-məktubu diqqətə yetirmək istərdik.

Yaponiyadan olan 87 yaşlı baburşunas alim Professor Eiji Mano ilə Özbəkistanda - Z.M.Baburun doğulduğu Əndican şəhərində tanış olmuşduq. Baburşinas alim “Z.M.Babur - 534” beynəlxalq elmi konfransından öz vətəninə qayıdandan bir neçə gün sonra ondan dalbadal 5 məktub aldım. Qeyd etmək istəyirəm ki, konfransda məruzəm yüksək dəyərləndirilmişdi, həmin yapon alim də fasilə zamanı yaxınlaşaraq – “məruzəniz məni həvəsləndirdi ki, Bakı əlyazması nüsxəsini incələyim. Fikrimi sizə göndərəcəm”. O, “Baburnamə”nin Bakı nüsxəsinin elektron nüsxəsini Özbəkistanın Əndican şəhərindəki Babur muzeyindən almış və öz vətəninə incələyərək, dediyi kimi fikrini yazaraq ünvanımıza göndərdi:

01 noyabr 2017-ci il. 01:13. Tokio. Sevgili Almaz Ulvi Binnatova², Assalomu aleykum. Bu gün Uzbekistandan Japonyaya dönüp geldim. “Babur-nama” Baku kolyazumasının hakkinda haber veriyorum. Enteresan kolyazumasidir. Kolyazumasini çalişiyacağim. Baku kolyazuması hakkında ben düşünceci gelecek zaman Ingilizce ile size haber vereceğim. Teşekkür ederim. Sevgilerimle, Prof. Dr. Eiji Mano. Yaponiya – Tokio.

² Məktubu yazıldığı dildə olduğu kimi saxlamışıq (məktublar şəxsi arxivdədir).

07 noyabr 2017-ci il. 07:14. Tokio. Sevgili Almaz Ulvi Binnatova, Assalamu aleykum. Nasılsınız? “Babur-nama”nın Baku nüshesi hakkında haber veriyorum. Baku nüshesi Sankt-Petersburgdaki Kehr nüshesi (bu nüsheni N. Ilminskiy onun 1857 baskı için kullandı) ile nerede ise aynı nüshesidir. Baku nüshesi Kehr nüshesinin s.698b (Ilminskiy baskının s.498) de bitiyor. Kehr nüshesinin sonı s.775b (Ilminskiy baskı s. 506) dir. Baku nüshesi Sankt-Petersburg-daki Kehr nüshesi (N.Ilminskiynin baskı)den biraz kısadır. Bundan sonra Baku nüshesini Kehr nüshesi (Ilminskiy baskısı) ye ve benim tanqidıy matnı (Critical edition)ya benzetmek istiyorum. *Sevgilerimle, Prof. Dr. Eiji Mano // Yaponiya – Tokio.*

08 noyabr 2017-ci il. 10:09. Tokio. Sevgili Almaz Ulvi Binnatova, Assalamu aleykum! Ahfedersiniz. Yanlış anladım. “Baburnama”nın Baku nüshesi Kehr nüshesini andirir, amma çok bakimından başkadır. Baku nüshesi biriciktir. Şimdi bilmiyorum, Baku nüshesiyle benim tankidıy matnümni düzeltmek lazım veya olmaz. Ayırıntlı olarak Baku nüshesini çalışmak istiyorum. *Sevgilerimle, Prof. Dr. Eiji Mano // Yaponiya – Tokio.*

08 noyabr 2017-ci il. 12:53. Sayın Dr.Almaz Ülvi Binnatova, Nasılsınız? Umarım, siz ve aileniz iyidir. Birkaç gün sonra Bakü elyazmasını daha dikkatli bir şekilde kontrol ettim. Şimdi düşünüyorum, ben size daha önce yanlış bir bilgi gönderdim. Ahfedersiniz. Baku'nun el yazmalarının Kehr'in el yazısına ait bir gruba ait olduğunu söyledim. Doğru, çok benzerler. Ancak Bakü elyazması ile Kehr elyazması arasında çok fark var. Birçok yüzde Bakü'nün elyazması “Babur-nama”daki hikayeleri farklı ifadelerle anlatıyor.“Babur-nama”nın diğer el yazmalarında, Heydarabad, Elfinstone ve Kehr'in el yazmaları gibi ifadeleri bulamıyorum. Bakü elyazması “Babur-nama” elyazmaları arasında nadir bir yazma demektir. Size sadece bir

örnek göstereceğim. Ekli dosyaya bakın. Bu en basit örnek. Şu anda birinin (yazar veya başka birinin) Babur'un kendi ifadesini yansıttığını tahmin ediyorum, ama daha çok öğrenmeliyim.

Mesala: Head of the Event of the Year 908 (My critical edition, p. 151;

Hayderabad Manuscript 101a; Baku Manuscript p. 183)

Critical edition:

Xānning bu yürüşü bī-fāyida-raq yürüş edi.

Qorğan almaq [yoq] ve yağı basmaq yoq, bardılar keldilər..

Bu muddatta kim Taşkendta edim xaylı qallāşlıq ve xvārlıq tartıldı.

Vilāyet yoq vilāyet-umīdvārlığı yoq.

Nökār aktar tarqadı.

Ma'dūdī kim qalip edi qallāşlıqtın mening bilā yürüy almas edilär.

Xān dādāmning eşikigä barsam gāhī bir kişi bilā gāhī iki kişi bilā barur edim.

Valī yaxşılığı bu edi kim yat emäs edilär. Tuqqan edilär.

Baku Manuscript

Xānning bu yürüşləri bī-fāyida boldi.

Qal'a alınmadı. Ğanīm basılmadı. Uşança kim bardı ve keldi

Bunça vaqıt kim Taşkendta boldim, köp qallāşlıq ve xvārlıq tarttım.

Vilāyet yoq umīdvārlığı yoq.

Nökärning köpi ayırıldı.

Ve bir neçä ma'dūdī mening bilän qaldı.

Xān babamning eşikigä gāhī bir kişi bilän ve gāhī iki kişi bilän barur edim.

Ammā yaxşısı ol edi kim yat kişi emäs edi ve tuqqan edi.

Sevgilerimle, Prof. Dr. Eiji Mano Yaponiya – Tokio.

10 noyabr 2017-ci il.15:41. Tokio. Sevgili Almaz Ulvi Binnatova, Assalamu aleykum!

“Babur-nama”nın Baku nüshesini daha inceledim. Benim şimdiki düşüncəyim budur: Baku nüshəsi, evvelen dediğim gibi, Sankt-Peterburqdakı Kehr nüshəsi (bu nüshəni N.Ilminskiy onun 1857 baskı üçün kullandı) ilə neredəisə ayni nüshəsidir. Mesela, Baku nüshəsindəki 908 senenin gariپ metnini Kehr nüshəsi və Ilminskiy baskisində hem buldım. Başka tanıklıqlarda hem var. Amma fikrimi Türkçəylə bitirmək çok zor. Bir gün Baku nüshəsi hakkında bir malalim bitirmək istiyorum. *Sevgilerimle, Prof. Dr. Eiji Mano Yaponiya – Tokio.*

Dünya ədəbiyyatının qiymətli nümunələrindən hesab olunan “Baburnamə”³ Hindistan torpağında böyük bir imperatorluq yaratmış Zahirəddin Məhəmməd Baburun sadə, təbii, səmimi ifadə ilə yazdığı, lirik ovqat aşıl原因 gözəl səyahət və xatirat kitabıdır⁴. Əsərdə dövrün bütün hadisələrini – şahidi, müşahidəçisi, iştirakçısı olduğu hadisələri, məşhur və tarixdə yaşamaq haqqı qazanmış şəxsiyyətlərin həyatından maraqlı izləri də müşahidə etmək mümkündür. Xatirat kitabının bu hissəsi “təzkirə” xarakteri daşıyır, deyə bilərik. Bu kontekstdə “Baburnamə”də Əlişir Nəvai haqqında yazılanları, adı keçən səhifələri incələdik. Əlişir Nəvaiddən bəhs edilən səhifələrdə klassik şairin xarakterik cizgilərini izləyərək belə təqdim edə bilərik:

³ Babur Zəhirəddin Məhəmməd. Baburnamə (çağatayca, türkçə və rusca nəşrlərindən çevirən, ön sözü, qeydlər və izahların müəllifi Ramiz Əskər) // Bakı, BXQR, 2011, s.3 (432 səh.)

⁴ Almaz Ülvi. "Özbək ədəbiyyatı (ədəbi portret cizgiləri, araşdırmalar, müsahibələr)".Elmi redaktoru və ön söz müəllifi akademik İsa Həbibbəyli. - Bakı, "Elm və təhsil", 2016, 6,s.164-167; (316 səh.); Olmos Ulviy. "O'zbek adabiyoti va Ozarbayjon (tadqiqotlar, adabiy portretlar)". Mas'ul muharrir va so'zboshi mualliflari: prof.dr. Qozoqboy Yo'ldoshev, doç.dr. Sirdaryoxon O'tanova. -Toshkent, 2016. 7,s.36-39, 134-138 (216 bet.).

➤ Dostluq münasibətini qorumaqda nə qədər sədaqətli və etibarlı olduğunu;

➤ Nəvainin Səmərqəndə sürgün edilmə səbəbini açıqlaya bilməsə də, şairin bu sürgündən pessimizmə qapılmayaraq orada olduğu illərini dəyərləndirməsini;

➤ Əhməd Hacı bəy məktəbindən faydalanmasını;

➤ Sürgün olaraq Səmərqəndə gələndə onun Heratda Sultan Hüseyn Bayqara ilə yaxın münasibətindən doğan etibarı ilə Bayqara Mirzə padşah olduqdan sonra Herata dəvət edilməsini;

➤ Onun bütün münasibətlərdə səmimi və nəzakətli, qürurlu və mərdliyini;

➤ Fitrətən fazilliyini;

➤ Onu misilsiz insan kimi ucalığını;

➤ Doğma dilinə sevgisi və bu sevginin zirvəsində türk dilində ilk dəfə “Xəmsə” müəllifi kimi ədəbiyyat tarixində zirvə fəth etməsini;

➤ Onun şeiriyyət dilinin xarakteri kimi gözəl və duyğulu, sadə və səmimi olmasını;

➤ “Divan” müəllifi kimi dövrünün məşhur şeir ustadı olmasını;

➤ Mövlana Cami ilə yaxınlığını, ona ustad kimi yanaşmasını, yaradıcılıq yolunda ondan nümunə götürməsini (məktublar yazmasını və aldığı cavab məktublarını toplamasını);

➤ Farsca “Divan”ından bəhs etməsi ilə türk dilində yazan Nəvainin fars dilində də gözəl yazmasını;

➤ Musiqidə onun bəstəkarlıq məharətini;

➤ Saza olan məhəbbəti ilə məşhur saz ustaları yetişdirməsini;

➤ Nəqqaşlıq istedadını;

➤ Ədəbi nəzəri görüşlərini ayrıca elmi əsər kimi təqdim etməsini⁵;

➤ Nəvainin sayəsində Behzad və Şah Müzəffərin məşhur və şöhrətli olmasını;

➤ Fəzl və hünər əhli üçün Nəvainin ustad simasının və qoruyucu olmasını;

➤ Onun qeyrət və ehtişamı ilə nə qədər xeyirli iş sahibi olan adamlar tanıdığını;

➤ Ailə vəziyyəti– ömrünün son gününə kimi subay həyat sürməsi məlumatını;

➤ Sarayda tutduğu vəzifələrini;

➤ Onun əliaçıq və dünya malında nəfsi toxluğunu;

➤ Ömrünün son günlərini təsvir etməsini.

Bütün bunlar təbii ki, klassik şair haqqında müasirdəşi və Teymurilər nəslinin nümayəndəsi İmperator Baburun qələmində cızılan bədii portret olmaqla yanaşı, həm də etibarlı qaynaqdır.

Doğrudur, Nəvai haqqında, dövründə, hətta ustad Caminin, ədəbiyyat tarixində yer tutan qələm sahiblərinin, filosof və tarixçilərin, şagirdlərinin və himayədarlıq etdiyi sənət sahiblərinin qələmindən çox şeylər öyrənsək də, hər halda Babur qələmi, “Baburnamə”⁶ səhifələrinin də bir ayrı özəlliyi vardır.

“Baburnamə”də ana vətəni Əndicanın təsvirində xalq dilinin Nəvai dili ilə müqayisəsində müəllif səmimiyyəti əsərin estetik dəyərinə rəng verir: Əsərin “Fərqanə” bölümündə Əndicandan bəhs edərkən yazır: Əhalisi türkdür. Şəhərdə və bazarda türkcə bilməyən yoxdur. Xalqın danışığı dili yazı dilinə uyğundur. Bu səbəblə Mir Əlişir Nəvai Heratda nəşvü nüma tapdığı halda, əsər-

⁵ Almaz Ülvi. "Azərbaycan - özbək (cığatay) ədəbi əlaqələri (dövrələr, simalar, janrlar, təmayüllər)". - Bakı, Qartal, 2008, s.65 (326 səh).

⁶ “Zahiriddin Muhammad Bobur ensiklopediyası” // Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyası, 2014, 744 sah.

lərini bu dillə yazmışdır. Əhalisi arasında gözəllər çoxdur⁷. Bəlkə də bu səbəbdən Babur Nəvai poeziyasını daim zirvədə görmüşdür, eyni zamanda, Nəvai məhz bu səbəbdən poeziyanın zirvəsini fəth edə bilmişdir. „Baburnamə”də də qeyd edildiyi kimi, Əlişir Nəvai poeziyanın bütün janrlarında qələmini sınamış, qəzəllər, məsnəvilər, rübailər, tüyuqlar, mətlələr, müəmmalar, qitələr yazmasını memuar müəllifi sanki öyünərək təsvir edir.

Nəvainin öz əsərlərində rastlaşdığımız humanist xarakterini “Baburnamə”də də izləyə bilərik. Məsələn, yaxın dostu, həmdərdi Sultan Hüseyn Bayqara ilə oğlu arasındakı münasibəti, hətta savaş həddinə çatan münasibəti Nəvainin ədalətli qərarı, məsləhəti ilə həlli yoluna düşür: „Bu il Sultan Hüseyn Bayqara Mirzə ilə oğlu Bədiüzzaman Mirzə arasındakı anlaşmazlıqlar onları savaşa qədər apardı. Məsələn belə olmuşdu: keçən il Sultan Hüseyn Mirzənin Bəlx Bədiüzzaman Mirzəyə, Astarabadı isə Müzəffər Mirzəyə verdiyini nəql etmişdik. O zamandan bugünə qədər bir çox elçilər gəlib getdi. Axırda Əlişir bəy Nəvai də elçi olaraq gəldi. Nə qədər çalışsalar da Bədiüzzaman Astarabadı kiçik qardaşına verməyə razı olmadı və “Mənim oğlum Məhəmməd Mömin Mirzə sünnət olunanda, babası Sultan Hüseyn Mirzə oranı ona hədiyyə etmişdi” - dedi. Bir gün Əlişir bəylə Mirzə arasında bir söhbət oldu ki, bu, Mirzənin sürətli fəhminə, Əlişir bəyin də həssasiyyətinə bir dəlildir. Əlişir bəy bir çox məhrəm sözü Mirzəyə pıçıltıyla söylədi və “Bu sözləri unudun” dedi. Mirzə də dərhal “hansı sözləri?” deyərək soruşanda, Əlişir bəy çox mütəəssir oldu və uzun-uzun ağladı”⁸.

Bəs, Zahirəddin Məhəmməd Babur zamanında Əlişir Nəvai ilə heç görüşdümü? Bu, olduqca düşündürücü bir sualdır və bu sualın izi “Baburnamə”də belə görünür: “Səmərqəndi ikinci

⁷ Babur Zahirəddin Məhəmməd. Baburnamə (çağatayca, türkcə və rusca nəşrlərindən çevirən Ramiz Əskər) // Bakı, BXQR, 2011, s.22.

⁸ Yenə orada, s.60

dəfə alanda Əlişir Nəvai bəy hələ həyatda idi. Bir dəfə mənə bir məktubu da gəlmişdi. Mən də arxasına türkcə beyt yazıb bir məktub göndərmişdim. Cavab gəlincəyə qədər ayrılıq və qovğa çıxdı”⁹. Bu fikrimizin ardınca Nəvainin qardaşı Dərviş Əli bəy haqqında olan fikirlərinə nəzər salaq: “Dərviş Əli bəy: Əlişir bəyin doğma kiçik qardaşı idi. Bəlxin idarəsi bir müddət onda idi və yaxşı-pis idarə etdi. Bacarıqsız və qabiliyyətsiz bir adam idi. Sultan Hüseyn Bayqara Mirzə Qunduz və Hisar üzərinə ilk dəfə gələndə onun bacarıqsızlığı üzündən uğur qazana bilmədi. Onu Bəlx hökumətindən əzl etdilər. Mən 916-cı (1510) ildə Qunduzda gələndə yanıma gəlmişdi; çaşqın və bitkin bir halda idi. Bəylik qabiliyyətindən və elçilik səlahiyyətindən uzaqdı. Hər halda Əlişir bəy sayəsində belə etibar görmüşdür”¹⁰.

“Baburnamə”də Nəvainin yetişdirdiyi kadrlar, dövlət adamlarına etibarından bəhs edərək yazır: “Baba Əli eşik-ağa: əvvəlcə Əlişir bəy Nəvai ona etibar edib bəylik, sonra eşik-ağası dərəcəsinə yüksəlmişdi. İndi mənim yanımda olan bəy, yaxınım olan Yunus Əli onun oğludur”¹¹.

Nüseyn Bayqaranın vəzirlərindən birini belə təqdim edir: “Məcdəddin Məhəmməd: Mirzə də onun istədiyi kimi əhd və şərt bağlayıb bütün Xorasan üzrə yetkiləri verərək, bütün mühüm işlərə onu məsul etdi. O da mümkün olduğu qədər çalışaraq az zamanda ordunu və xalqı razı və məmnun etdi, xəzinəyə çox pul topladı, vilayətləri də abad və şən etdi. Lakin Əlişir bəy Nəvai ətrafındakı bütün bəylər və məqam sahibləri ilə dil tapa bilmədi, bu üzdən də bunların hamısı ona düşmən kəsildilər və yalan bilgiler verərək axırda Məcdəddin Məhəmmədi tutdurub vəzifədən qovdurdular”¹².

⁹ Yenə orada, s.102

¹⁰ Yenə orada, s.186

¹¹ Yenə orada, s.188

¹² Yenə orada, s.190

Dövrünün adı keçən şairlərindən biri də Bənnayi olmuşdur. “Baburnamə”də onun haqqında: “Heratdandır. Atası ustad Məhəmməd baş memar olduğu üçün bu təxəllüsü almışdır. Qəzəlində rəng və hal vardır. Bir divan tərtib etmişdi. Məsnəviləri də vardır. Meyvələr haqqında müəqarib bəhrində yazdığı bir məsnəvisi var, dəyərsizdir və boşuna uğraşmışdır... . Əvvəllər musiqidən xəbərsizmiş və bu üzdən də Əlişir bəy Nəvai tərəfindən məzəmmət edilirmiş. Bir il Mirzə qışı keçirmək üçün Mərvə gedəndə Əlişir bəy də onunla birlikdə gedir. Bənnayi isə Heratda qalır. O qış musiqi ilə məşğul olur və yaza qədər bəstə yazacaq səviyyəyə çatır. Mirzə Herata qayıdanda sövt və nəqş oxuyur; Əlişir bəy çox heyrət edir və bəyənir. Musiqidə gözəl bəstələri vardır. Bunlardan biri Noh-rəng - Doqquz rəng adlanır, doqquz rəngin sonu və nəqşin məqamı Rastdadır. Əlişir bəyə çox qarşı çıxırmış, bu üzdən çox cəfa çəkmişdi. Axırda orada qala bilməyərək İraq və Azərbaycana - Uzun Həsənin oğlu Yaqub bəyin yanına getdi. Yaqub bəyin yanında vəziyyəti fəna deyildi və onun məclis dostu olmuşdu. Amma Yaqub bəyin ölümündən sonra o vilayətlərdə dura bilməyərək Herata qayıtdı. Yenə də zarafatından və şuxluğundan geri qalmazdı.

Bənnayi ilə Nəvai arasında bir çox rəvayətlər günümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. “Baburnamə”də də iki-üç belə rəvayətə rast gəlirik: “Əlişir bəy bir çox şeylər, həm də yaxşı şeylər icad etmişdi. Bir adam hər hansı bir işdə bir şey meydana gətirsə, onun rəğbət görməsi və məşhur olması üçün ona “Əlişiri” deyərdilər və bəziləri zarafatla onu Əlişir bəyə isnad edərdilər. Bir dəfə Əlişir bəy qulağı ağrıdığı üçün başına yaylıq bağlamışdı. Qadınlar kimi yaylığı qıyık bağlamağa “nazi-Əlişiri” adını verdilər. Bu fürsətdə Bənnayi Heratdan Səmərqəndə gedəndə palançıya eşşəyi üçün görünməmiş bir palan düzəltdirir və ona “Əlişiri” adını verir. Sonra bu “palani-Əlişiri” deyə məşhur oldu. Nəvai ilə Bənnayi haqqında bir əhvalat da xatırladım: “Hüseyn Bayqara sarayı-

nın baş vəziri Nəvai ilə şair Bənnayi arasındakı söhbət əsrlərdir ki, rəvayətə dönüb danışılır. Bir dəfə söhbət əsnasında Bənnayinin sözüne hiddətlənən Nəvai: “Bənnayi, danışığ həddini aşdın. Sənin ağzın pisliliklə doldurulmalıdır” - demişdir. Bənnayi isə onun sözüne cavab olaraq: “Pislik doldurmaq elə də çətin iş deyil. Türk dilində bir şeir oxumaq kifayətdir” – demişdir. Türk dilinə - özbək türkcəsinə münasibətin pis olduğu belə bir zamanda Hüseyn Bayqaranın türk dilinə dair imzaladığı fərman ölkənin elmi dairələri və dövlət adamları üçün müəyyən mənada dövlət dilinin inkişafı və yayılması üçün böyük önəm daşıyırdı”¹³.

Eləcə də Nəvainin doğma türk dilində poetik incilər yaratması türk ədəbi dilinin formalaşmasında tarixi iz olması danılmazdır.

Tarixdə Nəvai dövrü orta əsr Şərq ədəbiyyatının Qızıl dövrü kimi dəyərləndirilir. Eyni zamanda sənətin bütün sahələri öz yüksək – qızıl dövrü zirvəsini fəth etmişdir. Məsələn, “Baburnamə”də xəttatlardan bəhs edərkən Z.M.Babur yazır: Xəttatlardan çox adam vardı. Lakin bunların ən məşhuru nəsx və təliqdə Sultan Əli Məşhədi idi. Mirzə Bayqara və Əlişir bəy Nəvai üçün bir çox kitab köçürdü. Hər gün Mirzə üçün otuz, Əlişir bəy üçün isə iyirmi beyt yazırdı. Rəssamlardan biri Behzad idi. Rəssamlıq işini fəvqəladə incəltdi. Lakin saqqalsızların üzünü pis çəkir, çənəni xeyli böyük verirdi. Saqqallı adamları yaxşı, üzlərini də gözəl çəkirdi”¹⁴. “Baburnamə”də diqqəti çəkən izlərdən birini də qeyd etmək istərdik: Z.Babur və Ə.Nəvai üzbəüz görüşmə faktını hələ dəqiq tədqiq etməsək də, Z.Baburun Ə.Nəvainin evində qonaq qalması maraqlı faktdır. Burada o inama da gələ bilərik ki, Nəvai

¹³ Almaz Ülvü. "Azərbaycan - özbək (çığatay) ədəbi əlaqələri (dövrələr, simalar, janrlar, təmayüllər)". - Bakı, Qartal, 2008, s.34 (326 səh).

¹⁴ Babur Zəhirəddin Məhəmməd. Baburnamə (çağatayca, türkcə və rusca nəşrlərindən çevirən, ön sözün, qeydlər və izahların müəllifi Ramiz Əskər) // Bakı, BXQR, 2011, s.195.

şah və ya imperatora layiq evdə yaşamışdır. Əsərin “Baburun Sultan Hüseyn Mirzənin oğulları ilə görüşməsi və Herata getməsi” bölümündə oxuyuruq: “Yeməkdən sonra Payəndə Sultan bəyimin evinə getdim. O gecə orada qaldım. Əvvəlcədən mənə Bağ-Nevdə bir yer təyin etmişdilər. Ertəsi gün gəlib Bağ-Neve endim və Bağ-Nevdə bir gecə qaldım. Sonra onu da uyğun görməyərək Əlişir bəy Nəvəinin evlərini təyin etdilər və Heratdan gedənə qədər Əlişir bəyin evlərində qaldım. Hər iki-üç gündə bir dəfə gedib Bağ-Cahanarada Bədiüzzaman Mirzənin hüzuruna çıxardım”¹⁵. Daha sonra “Babur Heratı gəzir” bölməsindən bir neçə xətti diqqətinizə yetiririk: “Heratda qaldığım iyirmi gün ərzində hər gün ata minib görmədiyim yerləri gəzirdim. Bu gəzintilərdə bələdçimiz Yusif Əli Göyəldaş idi. Hər seyr yerinə gələndə o, başqa bir yemək ikram edirdi. Bu iyirmi gün içində məşhur seyr yerlərindən Sultan Hüseyn Mirzənin xanəqahından başqa görmədiyim yer bəlkə də qalmamışdır. Qazürgah, Əlişir bəy Nəvəinin bağı, kağız dəyirmanı, Təxti-Asitanə, Püli-Gah, Kəhdistan, Bağ-Nəzərgah, Nemətabad, Qazürgah Xiyabanı, Əlişir bəyin yaşadığı və Ünsiyyə dedikləri evləri, məqbərəsi və Qüdsiyyə dedikləri məscid camisi, mədrəsəsi, Xilasiyyə və İxlasıyyə dedikləri xanəqahı, hamam, Şəfaiyyə və Şəfaiyyə dedikləri darüşşəfası... – bunların hamısını bu qısa zaman içində gəzdim”¹⁶.

Burada da dönə-dönə Ə.Nəvai adını qeyd etməsi məhz dahi Nəvaiyə olan mehr-məhəbbəti, onun fəth etdiyi zirvəyə heyranlığı, şəxsiyyətinə sevgisi, yolunun ustad məktəbi olmasını təsdiq və təqdir etməsidir. Əsərin “Baburun xəzan seyr etmək üçün istalifə getməsi” fəslində bircə cümləni qeyd etmək istədim: “Cümə günü, ayın iyirmi üçündə Əlişir bəy Nəvəinin dörd “Divan”ından gözəlliyinə və vəznlərinə görə ən gözəl qəzəl və beytlərini seçib

¹⁵ Yenə orada, s.202.

¹⁶ Yenə orada, s.205

qurtardım”¹⁷. Bəli, o səyahət zamanı gündəlik proqramında da Nəvai sevgisi ilə baş-başa qalması özünə şərəf bilmişdir. “Baburnamə”də Z.M.Baburun Nəvai şəxsiyyətinə, Nəvai zirvəsinə hey-rəti, Nəvai dəst-xəttinə ustad məktəbi kimi yanaşması onun özü-nün də nə qədər səmimi bir insan, elmə-ürfana, şeirə-sənətə bağlı Ali şəxsiyyət olmasına etibarlı və dəqiq mənbədir. Türk dilində ilk olaraq yazılmış bu nadir memuar – xatirat kitabından Əlişir Nəvaiyə aid qeyd etdiyimiz tarixi izləri tədqiq etmək, oxumaq, öyrənmək günümüzdə də gəncliyə tərbiyə məktəbi, sənətkarlar arasında ehtiram və hörmət misalıdır.

“Baburnamə” məhz bu məqsəd və qayəsi, estetik fikri və ideya-məzmunu ilə ölməzdir, stolüstü tərbiyə kitabıdır.

Açar sözlər: Zahirəddin Məhəmməd Babur, “Baburnamə”, memuar, klassik ədəbiyyat, türkçə yazılmış ilk memuar, nəsr

Kalit so'zlar: Zahirəddin Muhammad Bobur, “Boburname”, mumtoz adabiyot, türk tilidə yozulgan birinchi memuar, nasr

Keywords: Zahirəddin Mohammad Babur, “Baburname”, classical literature, the first memoir written in Turkish, prose

¹⁷ The Baburnama. Memoirs of Babur, Prince and Emperor, Translated, edit, and, annotated by Wheeler. M., Thackston, New York & Oxford, 1996, p.237-239

BOBURŞOH VA BOBURIYLAR DAVRINI AKS ETTIRGAN TURK ADIBLARINING TAZKIRALARI

Hamidulla BOLTABOEV

*O'zbekiston Milliy universiteti
O'zbek adabiyotşunosligi kafedrası mudiri,
filologiya fanlari doktori, professor
hbaltabaev@mail.ru*

Maşhur şoh va şoir, tarixçi va allo-
ma Zahiriddin Muhammad Boburşoh-
ning jahon madaniyatidagi o'rnini bel-
gilaşda professional adabiyotşunoslar
tomonidan yaratilgan adabiyot ilmiga
doxil asarlar – tazkiralarga suyanib fikr
yuritish o'rinlidir. Chunki ularda uluğ
şoirni ko'rgan, u bilan bevosita mulo-
qotda bo'lgan adiblardan tortib, Bobur
siymosi aks etgan asarlarni sinçiklab
o'rgangan olimlarning tazkiranavislik
tajribasini umumlaştirish orqali buyuk şoh va şoirning o'z davri-
ga, keyingi davrlar adabiyoti va tarixiga ta'sir ko'rsatgan feno-
menial şaxs ekani oçiqqlangan. Bu tazkiralarning geografik ko'-
lami keng: Ozarboyjon, Afğoniston, Hindiston, Eron va albatta,
Markaziy Osiyo. Ikkinçidan, ulardagi fikrlar umumadabiyot va
san'at mezonlari bilan o'lçangan bo'lib, favqulodda kutilmagan
ehtiroslarga boy maqtoqlar kam uçraydi. Adabiyotşunoslikda
tazkira janri ko'pso'zlilikni yoqtirmaydi, har bir ijodkorning
muallif nazdidagi bahosini aniq ko'rsatadi. Mana şunday tazki-
ralarning bir neçasini kuzatamiz.

1. “*Ravzat us-salotin*” (“*Sultonlar gulşani*”) – Sulton Muhammad Faxriy ibn Muhammad Amiriy Hiraviy (903/1497-98–?) asari. Tazkiraning “*Şe’rga mayl ko’rsatgan va (şe’r) aytgan Samarqand va Xurosonning Amir Temur Ko’ragon avlodidan bo’lgan sultonlar zikrida*” sarlavhali 3-bobida Xalil Sulton, Muhammad Mo’min Mirzodan keyin Zahiriddin Muhammad Bobur podşoh, so’ngra uning avlodlari va yaqin qarindoshlari: Muhammad Nosir Mirzo, Muhammad Humoyun Podşoh, Komron Mirzo, Muhammad Askariy Mirzo, Muhammad Hindol Mirzo, Nosir Mirzo, Mirzo Haydar haqida ma’lumot berilgan¹⁸.

2. *Boburşoh haqida şunday yozilgan*: “Zahiriddin Muhammad Bobur podşoh Umarşayx Mirzo farzandi edi. Va Amir Temur Sohibqironning majid avlodi sultonlaridandir. Undan keyin Sulton Husayn Mirzoga teng fahmu farosat va şamşir zarbida podşoh yo’q edi. Uning ishlaridan biri uşbu bo’lib, ozgina qo’şin bilan Hindiston mamlakatlarini musaxxar qilgan. Va doimiy sipohiylarga e’tiborli va ma’qul bo’ldi. Va *musiqa ilmida benazir* edi. Va *turkiy va forsiy aş’orda* va *aruz va qofiyada* yuksak mahorati bor edi. Va “Mubayyin” degan fiqhga oid nazm qilgan kitobi nihoyatda yaxşı bitilgan. Forsiyda ham ravon va aniq ayta olardi. Ammo turkiy şe’riyatga moyilroq edi. Şe’rlar devoni odamlar orasida ko’p bo’lganligi sababli mana bu turkiy matla’ni undan uşbu o’rinda yaxşı niyat va tabarruk tariqasida ko’çirildi. *Matla’*:

*Takalluf har neça suratda bo’lsa andin ortuqsen,
Seni jon derlar, ammo betakalluf jondin ortuqsen.*

Mana bu forsiy matla’ ham unikidir”, deyiş bilan forsiy ғazzallaridan namunalar ham keltirilgan¹⁹.

¹⁸ Muhammad Faxriy Hiraviy. Ravzatu-s-salotin / Forsiydan S.G’anieva, J.Jo’raev tarj. T.: MUMTOZ SO’Z, 2014.

¹⁹ Yenə orada

3. “*Tuhfai Somiy*” – Som Mirzo Safaviy (1517-1567) asari (1550). Otasi *Shoh Ismoil Xatoiy* uni 927/1521-yilda Hirot shahri idorasi uchun yuborgan. 1524-yilda *Shoh Taxmasb* unga Xuroson viloyatining hokimligini topshirgan. Asar Ozarboyjondagi ilk tazkira sifatida qaraladi. Tazkira muqaddima, *sahifa* nomi ostida 7 fasl va xotimadan iborat. Shoirlarning tabaqalariga, o‘ziga va she’riyatga munosabati asosida 703 shoir haqidagi ma’lumot va ularning asarlaridan namunalar berilgan. *Shoh Ismoil Xatoiy*, *Husayn Boyqaro* va *Zahiriddin Muhammad Bobur* kabi sulton shoirlar asarlaridan turkcha namunalar berilgan. Bo’sha fors tazkiraçilaridan farqli o‘laroq buyuk turk shoirlariga alohida fasl (6-fasl) bag‘ishlagan²⁰. Masalan, “*Bo harfi bo’limi*: Bahrom Mirzo, Badi’uzzamon Mirzodan so’ng Bobur Podshoh nomi zikr qilingan. E’tiborni uning shavkatli shoh bo’lganiga qaratadi, “Devon”i va “Boburnoma”ni tilga oladi; *Ho (hoi havvas) harfida*: Humoyun Podshoh zikr qilingan²¹ [2].

4. “*Muzakkiri ahhob*” (“*Do’stlar zikri*”) – Hasanxoja Nisoriy (1516-1597) asari (1566). XVI asrda Turkiston, Afyoniston, Eron, Onado’li, Sharqiy Turkiston va Hindistonda yashab ijod etgan 288 shoir va adib, ularning asarlari haqida ma’lumot bergan. Mutribiy bahosiga ko’ra, bu asar Davlatshoh va Navoiy tazkirasidan so’ngra uchinchi tazkiradir. 2-rukn 1-faslida: “*O’tkinchi jahondan mangulik mulkiga ko’chgan chigatoy sultonlari zikrida*” bobi sarlavhasi bilan Zahiriddin Muhammad Bobur, Muhammad Xumoyun podshoh, Muhammad Komron podshoh, Mirza Askariy bin Bobur, Muhammad Hindol podshoh kabilar haqida ma’lumot berilgan²².

²⁰ Som Mirzo Safaviy. *Tuhfai Somiy*. Qo‘yozma. O‘zRFAShi. Saql. № 57; OMEA Qo‘lyozmalar instiuti B–5119, 5778, 1118; Musali V. *Azerbaycan Tezkireciligi* tarihi. Baki: 2012. S.118-130.

²¹ Yenə orada

²² *Muzakkiri ahhob*. Qo‘lyozma. O‘zRFASHI. Saql. № 56, 1438, 4282, 4374,

5. Xoja Orif Baqoiy Andijoniy (XVI)ning “*Majma’u-l-fuzalo*” (“Fozillar to‘plami”, 1589) tazkirası Andijonda Isfandiyor bin Xusrav bin Yormuhammad bin Jonibek sulton xizmatida turgan payti yoza bo‘shlagan va Hindistonga etib borib, Akbar podshoh davrida o‘z asarini nihoyasiga etkazgan. “Majma’u-l-fuzalo”ning yagona nusxasi Pokistondagi Laxo‘r universiteti kutubxonasida saqlanadi. Bu tazkira afgonistonlik olim Abdulhay Habibiyning “Nusxahoyi xattiy”, Naqaviyning “Tazkiranavisiiy dar Hindu Pokiston”, eronlik Gulchin Maoniyning “Tarixi tazkiranahoyi forsiy” asarlarida qisqacha tavsiflangan²³.

6. “*Majmau-l-xavos*” (“*Xoslar majmuasi*”) – Muhammad Ali Sodiqbek Sodiqiy Afshar (1532-1613) asari (1602). O‘zbek (chigatoy turkchasi) tilida. Shoh Ismoil davridan Shoh Abbos davrigacha o‘tgan 369 shoir haqida ma’lumot bergan. Ular orasida Ubaydxon (Ubaydiy), Avaz Gozi (Abdullohxon II), Humoyun, Bayramxon, Susaniybek, Ayyub va boshqalar bor. Muallif o‘zigacha tazkira yozgan 4 ijodkor Jomiy, Navoiy, Davlatshoh Samarqandiy va Som Mirzo asarlarining zayli (ilovasi, davomi) sifatida tazkira bitganini tilga oladi. Asarda: “*Humoyun podshoh – nihoyatdin mutajovuz, karimu-l-tab’ va saxovatpeşa va xuşsalıqa podshoh erdi. Kitobxona ziynati va ravnaqiğa ko‘p moyil erdi. Abulgoziy Sulton Husayn mirzodin so’ngra Chigatoy podshohlari-da Humoyun podshohdek xuştab’ podshoh oz voqe’ bo’lupdur. Qardoşi Komron Mirzodin hazimat qilup shohi jannatmakon zılo-la jaloliğa malja’ bo’ldi. Qizılboş askari nusratfarjomi imdodi bila xasmni mağlub qilup, Hind abvobin maftuh qiloldilar. Tab’i şe’rda ukuş muloyim voqe’ bo’lupdur. Bu ikki turkiy baytining ko‘p şuhrati bor va muşhur bo’lupdurkim, bayt:*

7760; Hasanxoja Nisoriy. Muzakkiri ahbob / Forsiyda I.Bekjon tarj. T.: 1993.

²³ Hofiz Tanish Buxoriy. Abdullanoma. 2-jild. T.: Sharq NMK, 2000.

*Ğaribliğ ğamidin mehnatu malolim bor,
Bu ğamdin o 'lmakka etdum, ğarib holim bor.
Visoli davlatidin ayrilib men mahzun,
Tiri ölkmenu bu tiriklikdin infiolim bor.*

degan turkiy baytlarini keltirgan²⁴.

7. “Nafoisu-l-maosirot”

(“Hozirgi nafis şoirlar”) – Alou-d-davla ibn Yah’yo Sayfi Husayniy asari (XVI asrning 70-yillari). Hindistonda fors tilida tuzilgan. Markaziy Osiyodan Hindistonga borib, boburiylar saltanatida turğun bo’lib qolgan adib va olimlar haqidagi ma’lumotlar jamlangan.

Jumladan, Bazmiy, Badiiy Samarqandiy, Judoiy Termiziy, Mir Sayyid Ali Termiziy (Tabriziy), *Mavlono Baqoiy Andijoniy (Buxoriy)*, *Manzariy Samarqandiy*, *Me’rojiy Toşkandiy*, *Muşfiqiy*, *Nihoniy*, *Sahmiy Buxoriy*... haqida ma’lumot bor²⁵.

Tazkirada bevosita Boburşoh va boburiylar haqida keng ma’lumot uçramasa-da, ayni boburiylar davrida Turkistondan Hindistonga xijrat qilib, u erda turğun yaşab qolgan adiblar haqida qimmatli ma’lumot beradi.

8. “*Ruzi ravşan*” (“*Ravşan kun*”) – Muhammad Muzaffar *Husayn Sabo* ibn Mavlaviy Muhammad Yusuf asari. Hindistonda boburiylar davrida tasnif qilingan. Ayrim manbalarda “Tazkirai Husayniy” deb yuritiladi. Bu tazkira ham Markaziy Osiyo-

²⁴ Tazkirai Majmau-l-xavos. Istanbul universiteti kutubxonasi, qo‘lyozma. Saql. № 4085, 4097/42; Sadiq bəy Sadiqi. Kulliyat. AMEA Əlyazmalar İnstitutu, FS-27; Əfşar S. Məcməul-xəvas. Baki: Elm, 2008. 410 s.

²⁵ Alouddavla bin Yahyo Sayfiy (Komiyy Qazvinii). Mulla Sayyid Abdulla ibn Avaxxo‘ja eshon 1904 y. o‘zbek t.ga tarjima qilgan. Kotib Mulla Muhammad Sharif xo‘ja 1321/1904 y. ko‘chirgan (№ 848)

dan Hindistonga borib qolgan şiorlar haqida bo‘lib, unda Abul-qosim Kobuliy, Zehniy Balxiy, Tolib, Fatxiy, Firoqiy, Husayn Marviy haqida ma’lumot bor²⁶.

9. *Tazkirai Jahongir Podşoh*” – Jahongir Podşoh (jahonda tazkira yozgan yagona imperator) Boburning abirasi (1569-1627) asari. Fors tilida yozilgan bu tazkira XVI asr oxirlarida tartib berilgan. Uni muallif ko‘çirtirib tarqatmagan. “Nusxai zeboi Jahongir” tazkirasini podşohga tortiq qilib borganda, unga javoban Jahongir o‘z tazkirasini bergan. So‘ngra mazkur tazkira tarkibida Eronda kitobat qilingan²⁷. Şunday yozuv bitilgan: “Birinchi tabaqa bu şon-şavkatli xonadon (boburiylar)ga qarindoshlik nisbati bor (şayboniy) sultonlar zikridadir. Mavlono Voqeiy neça yoşga kirganini bilmas, ammo ko‘p yillar oldin bo‘lib o‘tgan voqealarni juda yaxşi eslardi. Bu o‘rinda quyidagilarni aytgandi:

– Bobur podşohni ko‘rganman. Şohbekxon O‘zbek Samarqandni olib, oliy martabali Bobur podşoh Hindiston tomonga yuzlangan çoği men o‘şa voqea sanasini uşbu ta’rix orqali bitgandim...” Va Zahiriddin Bobur Podşoh (Navro‘z haqida) ham yozganlar deb, Bobur, Humoyun va Akbar podşohning forsiy baytlarini keltiradi..

[Bobur podşoh] ruboiysi esa budir:

*Dar havoï nafsï gumrah umr zoe’ kardaem,
Peşi ahliulloh az atvori xud şarmandaem.
Yak nazar afkan ba suyi mo ki mo sargaştagon,
Xojagiyro mondaemu xojagiyro bandaem.*

Mazmuni:

*Gumroh nafsimiz yo’lida umr zoe etgan-da biz,
Ahliulloh oldida atvorimizdan şarmanda biz.*

²⁶ Bekjonov I. Mutribiy tazkiralari–muhim adabiy manba. T.: 2009

²⁷ Mutribiy. Nusxai zeboi Jahongir. O‘zRFASHI. №6919; 810,848 (tarjima nusxalar). T.: MUMTOZ SO‘Z, 2015.

*Bir nazar taşla biz sari, biz sargaştalar bu on,
Xoja yo'lida ko'z toliqtirganu xojaga banda biz*²⁸.

10. *“Tazkiratu-ş-şuaro”* – Sayliy Samarqandiy asari. 1580-yillar atrofida yozila boʻshlangan. Muallif homiy izlab, Kobulga boburiy Muhammad Hakim Mirzo bin Humoyun podshoh huzuriga yoʻl olgan. Asar tugallanişi arafasida Sayliy vafot etgan. Bu tazkiranavis haqidagi xabar Mutribiyning *“Nusxayi zeboyi Jahongir”* tazkirasida berilgan. Asar XVI asr ikkinchi yarmidagi ma'lumotlarni oʻz ichiga olgan. U Humoyun podshoh sari yoʻl oladi, lekin yoʻlda vafot etadi. Sayliy tazkirasining keyingi taqdiri ilm ahliga ma'lum emas.

11. *“Tazkiratu-ş-şuaro”* (*“Şoirlar tazkirasi”*) – Mutribiy Samarqandiy tazkirasi. Fors tilida 1605–1606 yillarda tartib berilgan. Tazkirada XVI asr ikkinchi yarmida Oʻrta Osiyo, Sharqiy Turkiston, Afgʻoniston, Hindiston, Eron, Turkiyada yashab ijod qilgan 350 dan ortiq shoirlar haqida ma'lumot berilgan. Asarning *“Tasmiya”* deb ataluvchi birinchi bobida shayboniy, ashtarxoniy, boburiy va badaxshonlik, sharqiy turkistonlik hukmdorlar ichidan etishib chiqqan shʻriyatga iqtidorli xon, sulton, podshohlar hayoti, ijodiy faoliyati tilga olinadi²⁹.

12. *“Nusxayi zeboyi Jahongir”* (*“Jahongir davridagi goʻzal shoirlar qiyofalari”*) – Mutribiy Samarqandiy asari (1618-20). Fors tilida bitilgan bu tazkira 1626-yil 9-dekabrda Jahongir podshohga taqdim etilgan. Tazkirada XVI asr ikkinchi yarmi – XVII asr birinchi choragida yashagan 240 nafar shoir haqida soʻz yuritiladi. Movarounnahrning shʻr yozgan xon, sultonlari bilan birga boburiylar, badaxshonlik temuriylar, sharqiy turkistonlik hukmdorlar hayotidan lavhalar va ijodidan namunalar berilgan. Naxliy Buxoriy, Sobiriy, Vafoiy, Farhod, Zigam, Fululiy kabi shoir-

²⁸ Yenə orada

²⁹ Mutribiy. Tazkiratu-sh-shuaro. T.: MUMTOZ SOʻZ, 2013

larga oid ma'lumotlar bo'sha manbalarda uchramaydi. Tazkira-ning Xotima qismida Jahongir podshoh bilan uchrashuv tafsiloti bayon qilingan³⁰.

12. *Makolotu-sh-shuaro* – Mir Alişer Qone' (1140/1727-1788) asari (1756-60). Asar fors tilida bitilgan bo'lib, unda Hindiston va Sind shoirlari haqida so'z yuritilgan. Tazkira Navoiyning "Majolisu-n-nafois" va Som Mirzoning "Tuhfai Somiy" yo'lida tuzilgan. Boblar alifbo tartibida tuzilgan. Unda Bobur Mirzo, Doroşukuh, Jahongir kabi podshohlar haqida so'z yuritilgan³¹.

13. Aliqulixon Vola (1712-1756) "*Riyozi-sh-shuaro*" asari (1747, forscha) muqaddima, sakkiz ravza va xotimadan iborat bo'lib, uning tegishi boblarida Boburshoh tilga olingan.

14. "*Tazkiratu-s-salotin*" – Mirsiddiq Hashmat asari. Tazkirada Bobur, Humoyun, Komron Mirzo, Akbarshoh, Fayzi Fayoziy, Jahongir, Jaloliddin, Shoh Jahon, Şerxon, Olamgir, Farrux Siyar, Mahmud shoh Bahmoniy... tilga olingan. Muallif Buxoro amiri Muzaffarxon o'gli, o'zini adabiyot va ilmga bag'ishlash uchun taxt vorisligidan voz keçgan. Bu asardan taşqari, "*Tazkiratu-sh-shuaro*"ni ham yozgan³².

15. "*Tazkirayi Qayyumiy*" ("*Qayyumiy tazkirasi*") – Po'lotjon domla Qayyumiy (1885-1964) asari (1960). O'zbek tilida. Markaziy Osiyodagi turk tilida ijod qilgan 324 shoir ijodi haqida ma'lumot beradi. Ularning aksariyati Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonligida yashaganlar. Tazkira daftarlar tarzida tuzilgan bo'lib, har qaysi daftar muayyan ichki mundarijaga ega. Tazkirada turli shoirlar ijodidan 10259 misra şe'r keltirilgan: "*1-daftar*: Alişer Navoiy, Sayyid Ahmad, Sayfi Saroyi, Amiriy,

³⁰ Mutribiy. Nusxai zeboi Jahongir. T.: MUMTOZ SO'Z, 2015

³¹ Qone' Mir Alisher. Maqolotu-sh-shuaro / Bo muqaddima va tashehi Sayyid Hisomuddin Roshidiy. Qarochi, 1957. 1018 sah.

³² Mirsiddiq Hashmat. Tazkiratu-s-salotin. Qo'lyozma. O'zRFAŞI. Saql. № 54/I.

Rabġuziy, Xorazmiy, Yu(g)nakiy, Ahmad Yassaviy, Mahmud, Durbek, Lutfiy, Atoiy, Sakkokiy, Majlisiy, Qutbiy Xorazmiy, Şayboniy, Solih, Ubaydiy, *Bobur*, Husayniy, Aziziy, Turdiy, Ollohyor, Maşrab va boşqalar”³³.

16. Turkiyada Mustafo Eson, Ali Fuad Bilkan, Tuba İşinsu Turmuş “*Sultonlarning şe’rlari. Şe’rlarning sultonlari*” (2012) kitobini naşrdan chiqargan. Tazkiralalar asosida tartib berilgan bu majmuada Hindistonda yashagan turk sulton-şoirlari sifatida Boburşoh ijodiga alohida bo‘lim ajratilgan. Bo‘lim “Hindistonda chigatoycha şe’r va Bobur xonadoniga mansub şoirlar” deb nomlanadi³⁴. Boburşoh va Bayramxon şe’rlaridan avval 4 sahifalik tanishtiruv maqolasi ham berilgan bo‘lib, unda Boburşohning şe’riy mahorati va uning xonadoniga mansub şoirlar xususida so‘z yuritilgan va 8 sahifa davomida Boburşohning ġazal va ruboiylaridan namunalar berilgan.

Yuqorida tilga olingan tazkiralardan ko‘rinadiki, Boburşoh buyuk şoir sifatida ham o‘z davridayoq tanilgan, uning asarlari tazkira va majmualarga kiritilgan. Boburşoh asarlarining jahon miqyosidagi o‘rni va şaxsining fenomenini belgilaşda yuqorida tilga olingan tazkiralalar asos-hujjat vazifasini bajaradi.

Açar sözlär: *Baburşah, baburilər, türk təzkirələri, əsər strukturu, özbək, Azərbaycan və fars dilləri, ənənə və varislik*

Kalit so‘zlar: *Boburşoh, boburiylar, turk tazkiralari, asar strukturasi, o‘zbek, ozarboyjon va fors tillari, an’ana va vorislik*

Keywords: *Boburshoh, Baburiys, Turkish tazkiras, structure of the work, Uzbek, Azerbaijan and Persian languages, tradition and heritage*

³³ Qayumov P. Tazkirai Qayyumiy. 1-kitob. T., 1998.

³⁴ Mustafo Eson, Ali Fuad Bilkan, Tuba İşinsu Türmüş. Sultanlarnin şiirlari. Şairlarnin sultanlari. İstanbul, 2012.

ФЕНОМЕН БАБУРА

Рамиз АСКЕР

*Профессор Бакинского Государственного
Университета, ramizasker@gmail.com*

Как известно, знаменитое произведение гениального Бабур «Бабурнаме» переведено на многие языки мира. Есть языки, на которые «Бабурнаме» переведено несколько раз. Это обусловлено культурной и художественной необходимостью, так как одно и то же произведение в разных переводах как бы звучит по-разному. В этом особую роль играет историческое время. Если после первого перевода прошло много времени, произошли определенные изменения в лексике языка и вкусах читателей, то появляется второй перевод. Иногда появление второго перевода зависит от любви переводчика к произведению и его автору. Как раз такое случилось у нас в Азербайджане. Будучи тогда заведующим кафедры Литературы тюркских народов Бакинского государственного университета, по долгу службы, я всегда думал о путях решения некоторых насущных вопросов, связанных с учебниками и произведениями наших виднейших поэтов и писателей тюркского мира таких как Махмуд Кашгари, Юсуф Баласагуни, Навои, Бабур, Султан Хусаин Байкара, Андалиб, Азади, Махтумкули, Молла Непес, Абдулла Тукай, Токтогул, Тодур Занет и др.

Учебники, написанные в старые времена с точки зрения советского литературоведения и метода социалистического реализма, уже устарели и не отвечали требованиям. Произведения поэтов хотя бы на языке оригинала – отсутствовали в библиотеках, а переводов не было. Начиная с 90-х годов, почти с первых же дней государственной независимости Азербайджана, я занимался переводом самых необходимых книг на родной язык. Первой такой книгой стала “Огузлар” известного огузоведа, профессора Стамбульского университета Фарука Сумера. Ведь в советское время не было возможности изучать свою историю, свое прошлое. За ней последовала книга “Тюркская мифология” профессора Бахаддина Огеля. В советское время официальная Москва игнорировала некоторые реалии, тем более мифологию. Одной из важных книг из этой серии была “Кутадгу Билиг”, первая тюркская поэма великого мыслителя и государственного деятеля караханидского периода Юсуфа Баласагунского. Чуть позже я занимался изучением этого памятника, написав монографию и диссертацию. Самой вершиной этой деятельности стало появление на азербайджанском языке перевода знаменитой книги “Дивану лугатит-тюрк” Махмуда Кашгарского в 4-х томах...

Перед азербайджанской филологии стоял вопрос перевода, составления и издания антологий братских литератур. Первым делом я попросил своего друга, известного узбекского литературоведа и ученого Бабахана М.Шарифа составить антологию узбекской поэзии XX века. В 2009 году антология увидела свет. В ней были биографии и стихи 50-ти поэтов Узбекистана; начиная от классиков (Чолпан, Элбек, Бату, Гафур Гулам, Максуд Шайхзадо, Зульфия, Рауф Парфи и др.), до современных поэтов (Икбал Мирза, Хуршид Даврон и др.). Спустя несколько лет я подготовил

такую же антологию по туркменской поэзии, перевел на азербайджанский язык антологию турецкой литературы в 2-х томах. В повестке дня стоял перевод произведений отдельных поэтов. Среди них особое место занимали представители узбекской литературы. Как известно, узбекская литература одна из самых древних и богатых литератур не только тюркских народов, но и всего мира. И сколько блестящих поэтов, ярких личностей у этого одаренного народа! Творчество великого Бабура манило меня. Дело в том, что в отличие от гениального Навои, у него не одно произведение не было переведено на наш язык. Первым делом я решил перевести его избранные произведения, (так и назвал книгу: “Seçilmiş əsərləri”, Баку, МБМ, 2011, 328 стр.), куда вошли кабулский и индийский диваны поэта, то есть, газели, масневи, рубайи, туюги, кыта и бейты, один из лучших трактатов Бабура “Etiquadiyyə”, а так же перевод рисале его учителя и наставника Ходжа Убейдуллоха Ахрора - “Risaleyi-validiyyə”.

Мною было написано обширное, в объеме 20 страниц, предисловие к книге, где была анализирована жизнь, творчество и личность поэта. В конце был включен большой словарь трудных слов, встречающихся в книге.

Научная и литературная общественность Азербайджана первую книгу Бабура встретила с большим одобрением, что вдохновляло меня на перевод другой, не менее важной, книги – “Бабурнаме”. Перед началом работы у меня под рукой были “Бабурнаме” на узбекском языке, переводы на турецком, русском и немецком языках. В 2011 году в моем переводе два раза вышла из печати “Бабурнаме”. Первое издание в объеме 432 стр.+32 стр. цветных миниатюр осуществил я сам, второе издание без миниатюр издал с готовых диапозитивов Институт Фольклора Академии Наук

Азербайджана с моим предисловием, комментариями и примечаниями.

Спустя почти полгода вышел из печати новый перевод “Бабурнаме”, сделанный профессором Физули Баятом. Это было явлением бесконечной любви к великому мастеру слова. Сейчас в распоряжении у наших читателей и студентов два разных перевода. На экзаменационных билетах по предмету “История развития тюркской прозы” есть такие вопросы: переводы “Бабурнаме” на языки Европы и Азии, переводы “Бабурнаме” на азербайджанский язык, бабуриды и сефевиды, “Бабурнаме” как исторический источник и т.д.

Свой перевод в двух экземплярах я отправил покойному президенту Узбекистана Исламу Каримову. Как потом стало мне известно, он подарил лишний экземпляр Международному Фонду имени Бабура в Андижане, где была проведена презентация с участием советника президента, известного бабуроведа Хайриiddина Султанова. Через некоторое время я был приглашен в Андижан в качестве лауреата международной премии имени Бабура.

Мною было написано несколько статей о великом Бабуре. Например, в Измире в журнале “Ege Güneşi” я издал статью на турецком языке о Бабуре, о его жизни и творчестве. Принял участие на международных симпозиумах в Андижане и Коджаэли (Турция), посвященных Бабуру и “Бабурнаме”, читал доклады о гениальном поэте и правителе. Кроме них, посвятил одну главу Захуриддину Мухаммеду Бабуру в своей книге “Очерки истории тюркских литератур”.

Я продолжаю изучать, преподавать и пропагандировать творчество великого Бабура, ибо моя любовь к нему бесконечна.

SHAYX NIZOMIY GANJAVIY VA ZAHIRIDDIN BOBUR MIRZO IJODIDA ADABIY-ESTETIK TAMOYILLAR MUSHTARAKLIGI

Dilorom SALOHİY

Filologiya fanlari doktori, professor

*Samarqand davlat Chet tillar instituti Yaqin sharq
tillari kafedrası, e-mail: diloromopa1959@umail.uz*

Jahon adabiyotining yirik mutafakkir siymolaridan biri - Ozarbayjon shoiri buyuk Shayx Nizomiy Ganjaviydir. Mutafakkir ijodining ulkan umuminsoniy ahamiyati shunda ko‘rinadiki, u yaratgan asarlari bilan sharq adabiyoti badiiy tafakkuri yo‘nalishini o‘zgartirib yubordi va haqiqiy ma‘nodagi badiiy adabiyotni yuzaga kelishi uchun xizmat qildi. Shu boisdan ham XVII asrga qadar

uning ijodi adabiy an‘analar asosiga aylanib, unga muhiblik, muxlislik va izdoshlik yuzaga kelgan bo‘lsa, shundan keyinoq mutafakkir dahosi Evropa, Amerika, Osiyo va Afrika xalqlarining noyob mulkiga aylanib ulgurdi. Bu hodisani buyuk shoir o‘zi ham bashorat qilib ketgan edi:

*Malikul muluki fazlam ba fazilati ma’oni,
Zaminu zamon girifta ba misoli osmoni...
Ba viloyati suxan durr, ki muayidul kalomam
Nazada kase ba juz man dari sohibulqironi.*

Oʻrta asrlar Ozarbayjon adabiy hayoti xususiyatlarini ancha batafsil oʻrgangan olim Y.E.Bertels Xuroson uslubini birinchi boʻlib Ozarbayjon adabiy muhitiga olib kirgan shoir Qatron ibn Mansur ekanligini taʼkidlaydi: “Можно поэтому с полной уверенностью утверждать, что Катран сознательно ориентировался на поэзию Хорасанской школы и, может быть, даже принес этот стиль в Азербайджан”³⁵. Ammo, Ozarbayjon adabiy muhitiga Qatron tomonidan kiritilgan yangi ijodiy ruh mahalliy poeziyaning mavzu jihatidan kengayishi va gʻoyaviy boyishi uchun katta xizmat qilmadi. Qatron sharq anʼanaviy poetikasi talablariga javob bera oladigan, shakl jihatidan mukammal ishlangan qasidachilikning ajoyib namunalarini yaratdi. Uning bu ijodiy anʼanasi keyinchalik biz yuqorida tilga olgan shoirlar tomonidan davom ettirildi va ular yaratgan devonlar asosan qasidalardan tarkib topganligi koʻzga tashlanadi. Bu davrda ijod qilgan shoirlarning har biri oʻzining qandaydir individual xususiyatlari bilan ajralib tursalarda, asosiy badiiy-estetik tamoyillar uygʻunligi ularni bitta adabiy maktab doirasida birlashtirib turar edi. Bu maktabning etakchi janrlari qasida va hajv boʻlib, mistik, didaktik adabiyot namunalari juda oz, sufiylik lirikasi va epik janr mutlaqo shakllanmagan edi. Shoirlarning sheʼriyatda yangilikka intilishlari, xususan, Xuroson adabiy maktabi namoyandalari Rudakiy, Nosir Xusrav, Manuchehr, Farruxiy, Unsuriylarga taassub qilib yaltiroq, quvnoq, hayotsevar obrazlar yaratishlariga qaramay, hukmdorlar kayfiyati bilan hisoblashadigan adabiyot yuzaga kelgan, poetika ancha eskirgan va berrang edi. Baʼzan vasflarda kichikroq yangi mazmun koʻzga tashlanar, ijtimoiy mavzu shoirlarning hukmdorlardan zulm koʻrganda yozilgan avtobiografik masnaviylari, xatlarida

³⁵Таржимаси: “Шунинг учун қатъий ишонч билан айтиш мумкинки, Қатрон онгли равишда Хуросон мактаби шеърлятига рағбат қўрсатган ва бу услубни Озарбайжонга келтирган бўлиши мумкин” – (бизнинг тарж: С.Д.)

ba'zan namoyon bo'lar edi. Ana shunday sharoitda favqulodda iste'dod sohibi Nizomiy ijodiy muhitga kirib keldi va o'zining g'oyat qimmatli asarlari bilan adabiyotni yangi ruh va mazmun bilan boyitdi.

Nizomiyning poeziyadagi badiiy-estetik va g'oyaviy tamoyillari qanday jihatlar bilan ajralib turar edi, uning ijodi nega an'analar qolipiga sig'madi? Shoir, avvalo, o'z ijtimoiy fikrlari, g'oyaviy maqsadini badiiy ifoda etish uchun janr va mavzu tanlashda g'oyat katta mas'uliyat his etdi va o'z adabiy muhitida juda kam ishlangan eposga murojaat etdi. Shoirga qadar bu janrda yozilgan yagona asar – Hoqoniyning “Tuhfat ul-Iroqayn” dostoni mavjud edi. Yaqin Sharq poeziyasida bu paytga qadar ikki yo'nalishdagi dostonchilik bor bo'lib, biri qahramonlik eposi “Shohnoma” misolida, ikkinchisi, ro'tsizlik romani ruhidagi Faxriddin Gurgoniyning “Vis va Romin” dostoni misolida ko'zga tashlanar edi. Gurgoniy asari to'la muvaffaqiyat qozona olmadi va XV asrlarga kelib qariyb tilga olinmas edi. Buning sababi asarning o'z davri ijtimoiy hayoti uchun foydali bo'la olmaganida bo'lishi mumkin. Bu davrda Xuroson va Xorazmning mashhur shoirlari ham eposga murojaat etishmagan, eng faol adabiy tur – lirika bo'lib qolmoqda edi. Shunday sharoitda epik asar yaratmoqchi bo'lgan shaxs bu janr imkoniyatlarini kengaytirib, uni sotsial hayot talablari uchun xizmat qildirib, faqat badiiy zavq hosil qilish uchun emas, balki kishilarning ijtimoiy-ma'naviy ehtiyojlarini qondirishni ham nazarda tutib ish ko'rmog'i lozim edi. Nizomiy o'zining birinchi epik dostoni bilanoq bu talablarni to'la bajarilishiga erishdi. U valiyulloh, zo'hid sifatida o'zining ijtimoiy foydali ma'rifiy fikrlarini quruq pand-nasihat tarzida emas, balki o'lmas badiiy timsollar vositasida ifoda etdi.

Nizomiy dostonlari qadimgi afsonalar, pari va ruhlar obrazlari, turli xil mo'jizaviy epizodlar bilan to'lib toshgan o'sha

davrda yaratilgan gʻarb roʻtsarlik romanlaridan ham keskin farq qiladi, realistik ruhi bilan ustun turadi. Xuddi shunday adabiy hodisani XVI asrda Movarounnahrda va Hindistonda faoliyat yuritib, saroyi qoshida oʻziga xos adabiy muhit yaratgan yirik davlat arbobi, benazir adib va dilbar shoir Zahiriddin Muhammad Bobur ijodi misolida ham koʻrish mumkin. Bobur Mirzoning siyosiy, ijtimoiy faoliyati, adabiy va ilmiy merosi dunyo ilm-fani, tarixshunosligi va adabiyotshunosligida oʻzining haqqoniy bahosiga ega boʻlgan, qadr-qimmatini ayon boʻlgan. Bobur Mirzo ham xuddi Shayx Nizomiy singari oʻz davri adabiy hayotida qariyb murojaat etilmagan adabiy tur va janrlardan – nasrda, tarixiy-memuar janrida original asar yaratishni ixtiyor etdi. “Boburnoma” oʻz davri uchun yangi adabiy hodisa edi va muallif uni yaratishda hech qanday andoza, anʼana yoki ijodiy tajribaga ergashmagan. Bobur Mirzo memuari hayotiy ehtiyoj sifatida dunyoga keldi va real hayot voqealarini aniq-ravshan aks ettirishi, bu asar vositasida badiiy adabiyotda ijtimoiy hayotning qariyb barcha koʻrinishlari oʻz ifodasini topishi jihatidan Shayx Nizomiy singari zamondoshlari ijtimoiy-maʼnaviy talablarini qondirish uchun xizmat qildi. “Boburnoma” – muallif shaxsi haqida eng yorqin tasavvur hosil qiladigan manbaʼdir. Bu qomusiy asarda boshqa mualliflar tomonidan tilga olinmagan, lekin haqiqiy javonmard uchun xos boʻlgan bir qator muhim sifatlar ham yaqqol koʻzga tashlanadi.

“Boburnoma” da va Nizomiy Ganjaviy “Panj ganj” ida fuvvat, yaʼni javonmardlik ahli sifatlarining bevosita mualliflar shaxsiyatida aks etganligini koʻrish mumkin. Shayx Nizomiy oʻz davri insonparvar mafkuraviy yoʻnalishini ifodalagan axiylilik harakati xayrixohlaridan yoki ishtirokchilaridan biri edi. Kichik Osiyoda uzoq davom etgan bu harakatning mohiyati halollik va magʻrurlik bilan yashash, insofsizlik va adolatsizlikka murosasiz boʻlish, gʻarib-miskin kishilarga gʻamxoʻrlik qi-

lish – “axiy” – “do‘st”, “qardosh” bo‘lish va “futuvva” – behad mardlik, himmat va saxovat ko‘rsatishdan iborat edi. Bu fazilatlar Nizomiy hazratlarining butun ijodiyoti uchun g‘oyaviy tezis bo‘ldi. Jumladan, “Layli va Majnun” asaridagi quyidagi parchaga e‘tibor qilar ekanmiz, axiylar mafkurasining shoir dunyoqarashiga kuchli ta‘sir qilganini ko‘ramiz:

*Pointalabi xason chi boshi?
Dasti xushi nokason chi boshi?
Gardan chi nihi ba har qafoe?
Rozi chi shavi ba har jafoe?
Chu ko‘h baland pushtie kun,
Bo narmi jahon durushtie kun!..
Xori xalali daruni orad,
Bedodkashi zabuni orad,
Mebosh chu harba bar do‘sh,
To xirmani gul kashi ba og‘o‘sh.*

(Nega arzimaz kishilarga boshni quyi solar ekansan? Nega nokaslarga ermak bo‘lar ekansan? Har kimning orqasidan nega bo‘yin egar ekansan? Har qanday jafoga nega rozi bo‘lar ekansan? Qomatingni tog‘day ko‘tar. Dunyoning yumshog‘iga ham qattiq bo‘l. Xorlik kishini ichdan cho‘ktiradi, adolatsizlikka ko‘nikish kishini ojjiz qiladi, tikan bo‘l, ko‘kragingda nayzang bo‘lsin, shundagina gul xirmanini bag‘ringga ola olasan)³⁶. Ulug‘ shoir axiy sifatlaridan bo‘lmish xoksorlik, malomatiylik, faqir-miskinlikni vasf etar ekan, bu fazilatlarining aksi bo‘lgan xudbinlik va xudparastlikni tanqid qilib, uning yorqin obrazli ifodasini beradi:

*Oina on ro‘z, ki giri ba dast,
Xud shikan on ro‘z, mashav xudparast.*

³⁶ Маллаев Н. Низомий Ганжавий мероси ва унинг маърифий-тарбиявий аҳамияти. Тошкент, 1985. – б. 13

(Ko‘zguni qo‘lga olgan kuni u sening nuqsonlaringni ko‘rsatsa, ko‘zguni sindirma, o‘zingni sindir, hovringdan tush, xud-parast bo‘lma)³⁷. “Futuvvat ahlining 71 ta shartidan 48 tasi vujudiy bo‘lib, har bir javonmard ularni kasb etishi lozim ... Futuvvat ahli uchun xalqqa nisbatan insof, o‘z nafsiga qahru g‘azab, ulug‘larga xizmatu kichiklarga shafqat, mag‘lub dushmanlarga kechirimli bo‘lish singari o‘nta sifat ham zaruriy hisoblanadi. Bizningcha, “Boburnoma” dan mazkur shartlarga javob beradigan o‘rinlarni emas, balki yo‘qlarini qidirgan osonroq”, - deb yozadi taniqli adabiyotshunos olim Yo. Is‘hoqov³⁸. Olim Boburning o‘rta asrlar Sharq, anig‘i, Markaziy Osiyo ilg‘or tafakkuri mahsuli bo‘lmish hayotsevar naqshbandiya tariqatiga munosabati xususida so‘z yuritir ekan, xususan, shunday deydi: “... siyratida javonmardlik sifatleri bilan tug‘ilgan Bobur naqshbandiya sulukining haqiqiy soliki bo‘ldi va nihoyat, malomatiya kulohini boshga qo‘yib, toju taxt va, umuman, olamning hoyu-havaslari bandidan ozod bo‘ldi. Lekin, bu yo‘l uzoq va mashaqqatli edi”³⁹. Bobur she‘riyatida naqshbandiya tariqatining havoii nafs va riyoga qarshi qo‘yilgan futuvvat va malomatiylik kabi talablari mazmuniga mos keladigan baytlar anchagina. Shoir g‘azallari, ruboiylari, tuyuqlari, qit‘alari va fardlarida goh futuvvat, goh malomatiylik ko‘rinishlari favqulodda badiiy lavhalar, timsollar vositasida namoyon bo‘ladi. Uning lirik qahramoni uchun mutlaq rizolik shior, yaxshilikning ham, yomonlikning ham javobi faqat yaxshilik, xayr keltirish bo‘ladi.

Bobur xoh “Boburnoma” da bo‘lsin, xoh devonida bo‘lsin, xoh masnaviylarida bo‘lsin “Har neki qilib edim pushaymon bo‘ldim” qavli bilan malomatiylikning yorqin timsoli sifatida namoyon bo‘ladi. Ammo, shoir o‘z-o‘zini malomat qilish

³⁷ Yena orada, - b. 23

³⁸ Исҳоқов Ё. Нақшбандия таълимоти ва ўзбек адабиёти. Т, 2002 – б. 97

³⁹ Yena orada, - b. 109

bilangina cheklanmaydi. Uning malomatiyasi mardlik – javon-mardlik bilan uyg‘un. Hatto, munojotlarida ham shoir mardlik bilan Tangri taolodan taqdir so‘raydi. Munojot ruhidagi quyidagi ruboiysida shoir Yaratguchi dargohi oliysidan lutfu marhamat tilar ekan, uning bahodirlik va shijoat aks etib turgan qiyofasi namoyon bo‘ladi:

Yo qahri g‘azab birla meni tufroq qil!
Yo bahri inoyatingda mustag‘roq qil!
Yo rab, sengadur yuzim qaro gar oq qil,
Har nav’ sening rizong erur andoq qil!

Samarqandda XVI asrda naqshbandiya tariqatining yirik peshvosi bo‘lmish Mahdumi Ahzam Dahbediy Bobur Mirzoning Hindistondan maktub yo‘llab, muridlikka qabul qilish haqidagi iltimosini qabul qilar ekan, “Oshiqlar jonining quvvati malomatdur”, deydi. Pir Bobur Mirzoga yozgan javobiya-risolasida shoirning bir ruboiysini tazmin qiladi: “... darveshlar qalbining mahbubi (ya’ni, Bobur Mirzo) tavajjuh va nadomat bobida dedilarkim:

Yak nazar bo muflisoni xastadil farmo, ki mo
Xochagi ro mondaemu Xochagi ro bandaem.

Pir shu ruboiy mazmuni sharhida Bobur Mirzoni malomatiylardan, deya ulug‘laydi: “Ul zotlarning (malomatiylarning – S.D.) nazdida nadomat izhorini qilish, umrni zoye ketkazmay kasb uchun sarmoyai saodatga etish – bu kamolga etish demakdir”⁴⁰. Shu tariqa, kamolot yo‘lining murakkab masalalari tahlili va talqinida ikki ma’rifatpesha shaxs bir-birlariga hamfikru hamroz bo‘lib asarlarida mushohada yuritadilar. Shayx Nizomiy va Zahiriddin Bobur Mirzo o‘zlarining ma’rifiy fikrlarini asarlaridan o‘rin olgan o‘z farzandlariga nasihatlarida ham mohiyatan mushtarak bir tarzda bayon etadilar.

⁴⁰ Махдуми Аъзам Даҳбедий. Рисолаи Волидия. Самарқанд, 2017. – б. 39

Nizomiy Ganja ijtimoiy-maishiy hayotida musulmonlar bilan yonmayon yashagan xristianlarning ba'zi foydali ilmlarini o'rgangan bo'lishi ham mumkin. Xususan, nasoro dinida tib ilmini mukammal bilish talab etiladi. Chunki payg'ambar Iso Masih (a.) tavalludi va "Injil" nuzuli tib ilmi nihoyatda rivojlangan bir davrga to'g'ri keladi, ilohiy mo'jizalar sodir bo'lishi ham shu ilm takomilida namoyon bo'ladi. Binobarin, islomga qadar ahli iymon uchun tib ilmini o'rganish taqvoning ko'rinishi bo'lgan bo'lishi mumkin.

(Garchi she'rning martabasi balanddir, sen foydali ilmlarni ham egallab olgin. Odam o'ldiruvchi tabib bo'lma, balki Isodek (tiriltiruvchi va shifo beruvchi) tabib bo'l. Hiylaga o'rgatuvchi faqih bo'lma, balki toat yig'uvchi (toatga o'rgatuvchi) faqih bo'l. Agar shularning ikkalasiga erishsang, yuqorilanasan, barcha oldida muhtaram bo'lasan)⁴¹.

Shoirning ushbu o'gitlarini Bobur Mirzoning o'z farzandlariga bag'ishlab yozgan pand-nasihatlar bilan solishtiradigan bo'lsak, ikki shoir diniy dunyoqarashi ular mansub bo'lgan jamiyat va ijtimoiy hayot ta'sirida yuzaga kelganligi ayon bo'ladi. Bobur Mirzo davrida islom ma'rifati oliy darajada targ'ibot etilib, naqshbandiyadek hayotsevar tariqatlar misolida islomning insonparvar mohiyati ochila borgan edi. Shuning uchun Bobur Mirzo o'z farzandi valiahd shahzoda Humoyun Mirzo va Komron Mirzo uchun hanafiy mazhabining fiqhiga bag'ishlab yozgan "Mubayyin" asari muqaddimasida etuklik darajasiga erishish uchun:

*Bebaqo dunyo ishi sahludurur,
Din ishin qilg'ay ulki ahldurur,
Dinu donishda har kun afzun bo'l,*

⁴¹ Маллаев Н. Низомий Ганжавий мероси ва унинг маърифий-тарбиявий аҳамияти. Тошкент, 1985. – б. 10-11

*Davlatu baxt ila Humoyun bo'li!*⁴²

- deya nasihat qiladi.

Hazrat Bobur Mirzo o'zi havas qilgan she'riyat piri – Shayx Nizomiy Ganjaviy ijodida bo'lgani kabi sufiyona mushohadalarini o'lmas asarlari va betakror baytlarida yorqin timsollar vositasida bayon etdi, Nizomiyning “Chor darvesh” kabi va boshqa asarlarida berilgan orifona fikrlarni rivojlantirdi:

*Tan hijobin raf' qil, gar yor vaslin istasang,
Ey ko'ngul, bilkim aroda hoyil ushbu pardadur.*

*Bormu erkin ishq elinda, balki olam ahlida,
Muncha chog'liq hasratu anduhkim Boburdadur.*

Xullas, har biri o'z davrida jamiyati tafakkuri bilan zamondoshlarini qalban poklikka, javonmardlik va futuvvatga, ilm tahsiliga va kasbu kamol hosil etishga chorlagan ikki mutafakkir shaxsiyat ijodlaridagi g'oyaviy, ma'rifiy va adabiy-estetik dunyoqarashdagi uyg'unlik har sohada namoyon bo'ladiki, bu endi yoritilishi lozim bo'lgan katta mavzudir⁴³.

Açar sözlər: *qasida, epik poeziya, real həyat, xeyriyyəçilik, ahi, futuvvat, malomatiya, nakshbandiya, risala, ənənə.*

Tayanch iboralar: *qasida, epik she'riyat, real hayot, insonparvarlik, axiylilik, futuvvat, malomatiylik, naqshbandiya, risola, an'ana.*

Keywords: *kasyda, epic poetry, real life, humanity, the flow of ahi, futuvvat, malomatia, nakshbandia, treatise, tradition.*

⁴² Захириддин Мухаммад Бобур. Мубаййин. Тошкент, 2000. – б. 7

⁴³ Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. Москва, 1960.; Бертельс Е.Э. ЖЗЛ. Низами. Москва, 1947; Бертельс Е.Э. Избранные труды, Низами и Фузули. Москва, 1962; Мустафаев Ж. Философские и этические воззрения Низами. Баку, 1962; Низами. Лейли и Меджнун. Москва, 1966; Низами. Пять поэм. Москва, 1988.

ZAHIRUDDIN MUHAMMAD BOBUR – BUYUK FIQH OLIMI

(“Mubayyan” asari fazilatleri)

Mirzo KENJABEK

*O'zbekistondagi Islom sivilizatsiyasi markazi
bo'lim boshlig'i, Yozuvchilar uyushmasi a'zosi,
O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan yoshlar
murabbiysi, Xalqaro Bobur mukofoti sohibi*

Bismillahir-Rohmanir-Rohim.

Alloh ta'ologa so'ngsiz hamdu sanolar bo'lsin. Hazrati Rasululloh (sollallohu alayhi va sallam) janobimizga cheksiz salotu salomlar bo'lsin. Shukr-kim, sultonlari olim, olimlari sulton bo'lgan bir xalqning farzandlarimiz. Ulug' shoir, qomusiy alloma, ma'rifatli faqih Zahiruddin Muhammad Boburning jahonga mashhur “Boburnoma” (“Tuzuki Boburiy”) asari xilma-xil ilmlar ummoni, she'rlar “Devon”i majoz va haqiqatlar gavhari, “Volidiya” risolasi nazmiy tarjimasini Shoh Bobur ma'naviy holining hujjati va hazrati Xoja Ubaydulloh Ahror bilan o'zi o'rtasidagi ma'naviy irtibotlar vasilasi, “Muxtasar” asari she'r san'atining aruz vazni bahrlariga bag'ishlangan va mumtoz shoirlarning ko'plab she'riy parchalari bilan ziynatlangan ilmiy kitob, “Mubayyan” asari esa Temuriylar davri ijtimoiy, oilaviy, diniy madaniyati-

ning ko'rkam ifodasidir. “Boburnoma”ning Mirzo Abdurrahim ibn Bayramxon tomonidan fors tiliga tarjima qilinishi asar o'z vaqtida qadr-qimmat topganining natijasidir.

Bobur Mirzo hijriy 888 yil, muharram oyining 6-kuni, jum'a kunida (1483 yil, 14-fevralda) tug'ilgan. Tarixchi alloma Abdulhay Lakhnaviy-Hasaniy “Nuzhat ul-xavotir” (“Xotiralar sayri”) asarida yozadi: “U zotning ismini hazrati Xoja Ubaydulloh Ahror o'zlari Zahiruddin Muhammad deb qo'yanlar, lekin turkiy xalqlar orasida Boburshoh deb mashhur bo'lgan”.

Tarixiy yodnomalarda Zahiruddin Muhammad Boburning shohlik, sarkardalik va olimlik iste'dodi alohida ta'kid bilan qayd etilgan. Jumladan, XVI asr tazkiralarning nodir namunalaridan bo'lgan Hasanxoja Nisoriyning “Muzakkiri ahhob” (“Sevimli zotlar yodnomasi”) asarida: “Zahiruddin Muhammad Bobur podshoh ibn Mirzo Umarshayx ibn Sulton Abusaid Ko'ragon ibn Sulton Muhammad Mironshoh Mirzo ibn Amir Temur Ko'ragon zikri” deya maxsus bir bob ajratilgan. Unda dov-yurakligi va jasurligi uchun yoshligidan “Bobur” (“sher”). Degan laqab olgan Bobur Mirzo iste'dodining turli qirralarini tavsif etib, uni: “Chig'atoy sultonlarining eng sarasi va zo'r shijoatlisi edi...” , deb ta'riflaydi.

Shundan so'ng muallif Boburning ma'naviy holi, shoirlik iste'dodi va faqihlik qobiliyati haqida so'zlab: “Podshohning Naqshbandiya (tariqati) oliy xonadoniga irodat nisbati bor edi. Yuqori shon-shavkatli bobosi va saltanat nishonli otasining hazrati Xoja Ahrorga irodati bo'lgan. Bobur podshoh ham bu ulug'lar xonadoniga nisbatan izzat-ikromni soatma-soat oshirar va biror daqiqa bu ishni kanda qilmas va g'afatda qolmas edi”, deydi. Hasanxoja Nisoriy yana: “Bobur podshohning fazilatlari bisyor va kamolotlari beshumordir. Aruz xususida yozgan risolasi (“Risolai aruz”) bir dengizdirki, ichi javohiru durdonalar bilan to'ladir. Fiqh masalalarini yana bir risolada mubay-

yan qilgan (ochiq bayon etgan)ki, yozuvchisi donishmandligidan nishonadir. Turkiy va forsiyda yaxshi she'rlari bordir. O'shal fiqh risolasining nomi ham “Mubayyan”dir”.

“Mubayyan”ning yozilish sababi: Bobur Mirzo “Mubayyan” asarini Hindiston yurishlari davrida, hijriy 928 (milodiy 1521) yilda she'riy yo'lda tasnif etgan. Kitob xotimasida aytadi:

*Makkiydan Rasul ketganidin
Hijrat aylab, Madina yetganidin –
Yil to'quz yuz yigirma sekiz edi,
Fiqhda Bobur ushbu nazm dedi.*

Asarda sog'lom islomiy aqiyda – Ahli sunnat val-jamoat aqoidi va islom dini ruknlari fiqhiy masalalari ravshan bayon qilingan bo'lib, valiahd Humoyun Mirzo va Komron Mirzoga dasturulamal sifatida mo'ljallangan. Chunonchi, “Kitob nazmi-ning sababi” bo'limida farzandlariga xitob qilib aytadi:

*Bilgasen, ey xujastai farzand,
Jigarim birla jonima payvand;
Mas'alalarki, ul zarur erdi,
Bilmasang, diningga qusur erdi.*

Ya'ni: “Ey muborak, yaxshi, baxtli farzandim, jon va jigarimga payvandim! Shunday zarur mas'alalar bor ediki, agar ularni bilmasang, dinu iymoningga qusur – nuqson yetar edi”.

*Yetdi ko'nglumg'akim, yig'ishtursam,
Nazm tartibida sig'ishtursam,
To ani zabt qilgasen oson,
Ul masoilni bilgasen yakson.
Tonglaliq kundakim, hisob o'lg'ay,
Menga ajru senga savob o'lg'ay.*

“Shu sababdan ko'nglinga keldiki, bu mas'alalarning barchasini jamlasam va nazm tartibi bilan bayon etsam, toki bu

fiqhiy masalalarni oson egallab, uni birday bilib olgaysan. Bundan erta qiyomat kuni hisob-kitob bo'lgan vaqtda senga ajr-mukofot, menga ham savobu samara bo'lgay". Demak, Bobur bu asarni o'z farzandlariga va ularning siymosi orqali butun turkiy kitobxonlarga islom ilmlarini egallashlari uchun yodgor qilib qoldirgan. Yana ushbu vasiyatimiz satrlarni ham bitadiki:

Bebaqo dunyo ishi sahldurur,

Din ishin qilg'ay ulki, ahldurur.

Ya'ni: "O'tkinchi dunyo ishi yengildir, osondir, ammo din ishini esa faqat ahli – layoqati, haqqi-huquqi bo'lgan kishilar qiladi". Butun umri mehnat, mashaqqat, dard va jangu jadallar bilan o'tgan shoh Bobur dunyoning ishini yengil va oson deb sanashi va oxirat ishiga ulkan ahamiyat berishi u zotning qanday ulug' qalb, sabot va matonat egasi ekanligini anglatadi.

Dinu donishda har kun afzun bo'l,

Davlatu baxt ila Humoyun bo'l.

Komron bo'l jahonda, davlat ko'r,

Yuz tuman obro'yu izzat ko'r.

Bobur bu baytlarda ikki farzandining ismini aytish orqali ismlar ma'nosiga ham e'tiborni qaratadi va shu nomlarga munosib-muvofiq insonlar bo'lishni ularga vasiyat qiladi: "Dinu donishda har kun ortib, rivojlanib, davlatu baxt bilan Humoyun – muborak, baxtiyor bo'l. Jahonda Komron – murodiga yetgan baxtli inson bo'lib, davlat ko'r va yuz ming obro'yu izzat ko'r!" – deydi.

Ta'kidlash joizki, Bobur Mirzo "Boburnoma" asarida ham bir necha o'rinda nozik fiqhiy masalalarga to'xtalib o'tadi. shuningdek, unda masofa o'lchov birligi bo'lgan hindcha "kuruhlar-ni mil (o'lchov birligi) bilan tayin qilildi" deydi va shu o'rinda "Mubayyan" asaridan uch bayt keltirib, olti misrada o'lchov birligining arabcha, o'zbekcha, forsha, hindcha mil, kuruh, qadam, qari, tutam, elik, javi arziy kabi yettita istilohini qo'llaydi:

“Bir mil to'rt ming qadamdir (1848 metrdir). Bilginki, hind eli uni bir kuruh (4000 gaz) deydi. Bu qadamni bir yarim qari dedilar (qari – bir metr chamasidagi o'lchov birligi). Bilki, har qari olti tutamdir. Bir tutam to'rt elikdir, yana bir elik olti javi arziy (olti barmoq eni) bo'ldi, bu ilmni bilib ol”. Ya'ni, Bobur Mirzoning donishmand faqih ekanligi boshqa asarlaridan ham ma'lum bo'lib turadi.

“Mubayyan”ning tayangan manbalari: “Mubayyan” asarining “E'tiqodiyya” (Iymon-e'tiqod) bobidagi islomiy aqoid masalalari birinchi navbatda hazrati Nu'mon ibn Sobit Abu Hanifa – Imom A'zamning “Al-fiqhul-akbar” (“Eng ulug' fiqh”) kitobiga tayangan. Iymonning tamalini barpo etuvchi olti asos, Alloh ta'oloning subutiy (O'z zoti bilan sobit bo'lgan) hayot, ilm, iroda, qudrat, sam' va basar (eshitish va ko'rish), kalom (so'zlash) sifatlari va tavhidga oid hukmlar mazkur asarga muvofiqdir. shuningdek, Imom Abu Mansur Moturudiyning “Tavhid” asari va boshqa e'tiqod kitoblaridan foydalanilgan bo'lishi ham ilmiy haqiqatdan uzoq emas. “Mubayyan”dagi (tahorat, namoz, zakot, ro'za, haj kabi) barcha fiqhiy masalalarning hukmlari asosan “Muxtasari Viqoya” kitobiga deyarli nuqtama-nuqta muvofiqdir. shuningdek, “Hidoya”i sharif va Hanafiy mazhabinig boshqa kitoblaridan va sharhlaridan istifoda etilgani kuzatiladi. Kitobdagi duo matnlari esa asosan kutubi sittada, ya'ni hazrati Imom Buxoriy, Imom Muslim, Imom Termiziy, Imom Abu Dovud, Imom Ibn Moja, Imom Nasoiy kabi olti ulug' muhaddisning kitoblarida, ba'zan Imom Tabaroniy asarida kelgan hadislardan hamda hazrati Imom G'azzoliyning “Ihyou ulumud-din” kitobidan tanlab olingan. Haj kitobidagi ba'zi duolar esa yig'ma duolardir: ba'zilari mo"tabar hadis kitoblaridan, ba'zilari salafi solihiyin, ya'ni o'tgan solih zotlarning qavllaridan saralab olingani aniqlandi.

O'rganish asnosida Bobur Mirzoning “Ihyou ulumid-din” kitobiga ulug' e'timod bilan qaragani ma'lum bo'ldi.

“Mubayyan”dagi arabiy matnlar: “Mubayyan”dagi arabiy matnlar na't bobida ba'zi iboralar (oyat va hadisi qudsiying qismlari), namoz boblarida sura nomlari, ba'zi oyati karimalar, salavot va qunut duosi, tahorat boblarida xos duolar, haj boblarida talbiya, hadisi sharif va yig'ma duolardan iborat. Ular Qur'oni karim, hadis, zikr va duo kitoblaridan saralab olingan.

“Mubayyan” xususiyatlari: “Mubayyan” asari “Hamd” – Alloh ta'ologa hamdu sano, “Na't” – sayyidul mursaliyn sollallohu alayhi va sallam ta'rif va xislatlari, “Kitob nazmining sababi” kabi kirish qismlaridan va 1) “E'tiqodiyya” (“Iymon-e'tiqod kitobi”), 2) “Kitobus-salot” (“Namoz kitobi”), 3) “Kitobuz-zakot”, 5) “Kitobus-savm” (“Ro'za kitobi”), 5) “Kitobul-haj” kabi besh ruknga oid mustaqil boblardan hamda “Kitob xotimasi” bo'limidan iborat.

Barcha mumtoz adiblar singari Bobur ham asarni “Bismillahir-rohmanir-rohiym” bilan boshlab, avval Alloh ta'ologa hamdu sanolarini, so'ng hazrati Rasululloh sollallohu alayhi va sallamga na't – ta'rif va salotu durudlarini bayon etadi.

Haqqa hamdu sano ado qildim,

Haq oti birla ibtido qildim.

Ibtido qilg'ulik nekim bordur,

Qilmasang oti birla, abtardur.

“Avval Haq ta'ologa hamdu sano bayon etdim va asarni Haq ta'oloning ismi bilan boshladim. Chunki, boshlash mumkin bo'lgan nimaiki yaxshi narsa bo'lsa, agar uni Allohning ismi bilan boshlamasang, abtardir – oxiri kesik, davomi yo'q, orti benatijadir”. Shundan so'ng Alloh ta'oloning komil sifatleri, qudrat va azamatini zikr qilib:

*Qodiru barkamol Tengridurur,
Qohir Zuljalol Tengridurur.
Har nakim qilsa, Ul qilur, beshak,
Har na kim qilsa, Ul bilur, beshak.*

deydi; Ya'ni: “Har ishga qodir, komil sifatlariga sohib yagona zot Allohdir, Qahhor sifatiga ega, jalol – behad ulug'lik va benihoyat buyuklik egasi Allohdir. Barcha narsaning yagona fo'ili – bajaruvchisi, har bir ishning qilguvchisi Udir; qiladigan ishini biladigan ham, bilgan ishini qiladigan ham, har kim ne ish qilsa, uni biluvchi ham Udir! Bu ta'riflar Sirojiddin Usmoni O'shiyning “Omoliy” manzumasi mazmuniga ham mos keladi. Bobur yozadi:

*Muntazir rahmatig'a gumrohlar,
Muftaxir qullug'i bilan shohlar.*

“Gumrohlar – yo'ldan adashganlar, xatoyu gunohga tushganlar ham uning rahmatiga intizor, umidvor, shohlar ham Unga bandalik, qullik va ibodat qilish bilan faxrlanadi”.

*Yamonu yaxshig'a umid Andin,
Qo'rqmoq andinu navid andin.*

Yaxshi-yomon insonlarning umidi faqat Undandir, xavfu rajo – qo'rquv ham, umid ham faqat Undandir. Chunki mo"min kishiga xavfu rajo – umid bilan qo'rquv orasida yashash vojibdir.

Bobur hamd aytishda davom etib: «Insonning jismida necha tuk bo'lsa, ular sening va boshqa barcha insonlarning tanida til bo'lib, hammasi Allohning hamdini aytib, Uni zikr qilsa, oylaru yillar Unga hamdu sano aytsa, barchalarining so'zi bir bo'ladi: hammalari o'z ojizligiga iqror bo'ladi, xolos”, deydi. Ya'ni, yagona va qudratli Zotning nazdida hamma o'z ajziga iqroridir. Bu ta'riflar Bobur ma'rifatining mumtoz namunalaridir.

“Sayyidul-mursaliynning na'tlarida, sollallohu alayhi va sallam” degan bo'limda Bobur yozadi:

*Vojib o'ldi borig'a shukri Xudoy,
Mustafo bo'ldi bizga rahnamoy.*

Bandalarning hammasiga Allohga shukr keltirish vojib bo'ldi, chunki bizga hazrati Muhammad Mustafo sollallohu alayhi va sallam – Allohning mumtoz tanlangan bandasi to'g'ri yo'lni ko'rsatuvchi, haq yo'ldan boshlovchi bo'ldilar.

Bobur nazm tili bilan: “Yo'lchisiz, yo'lboshchisiz kim yo'l-da bora olar edi? Borsa ham, birinchi qadamdayoq qolib ketadi. Lekin kimning hazrati Ahmad sollallohu alayhi va sallam kabi yo'lboshchisi – kuzatuvchi nogohboni bo'lsa, yo'lda yuz xavf bo'lsa, ne parvoyi bor u zotning yo'lidan yurib, sunnatiga amal qildimi, bas, u, albatta, yaxshilikka erishadi”, deydi.

*Uldurur anbiyo sarafrozi,
“Qoba qavsayn” mahrami rozi.*

“Barcha payg'ambarlarning sarafrozi – ulug'i, yuksagi, imomi, Qur'oni karimda kelgan “Qoba qavsayn” iborasi sirri-ning sirdoshi, ya'ni me'roj voqeasi bilan sharaflangan ham u zot-dirlar”, deb tavsiflagach, na't so'ngida:

*Menga qilg'il shaf'oting hamroh,
Ne dey o'zga: Alayka sallalloh;*

Ya'ni: “Ey Allohning Rasuli! Qiyomat kunida menga shaf'otingizni yo'ldosh aylang! Boshqa ne deyin: Sizga salotu salomlar – durudu duolar bo'lsin”, deb duo qilib qoladi. Haqiqatan, asarning hamd va na't qismi Bobur ma'rifati, iymon va ixlosining yorqin namunasi.

“*Din ishig'a ko'p ehtirom kerak*”: “E'tiqodiyya” bo'limida Bobur Ahli sunnat val-jamoat aqiydasining muhim qoidasini bayon etib, din ishida ko'p ehtirom zarurligini uqtiradi:

*Din ishig'a ko'p ehtirom kerak,
Olam ahli aro imom kerak.
Loyiq ermas bu ishga o'zga kishi,
Kerak ushbu imomingiz qurayshiy.*

Keyin shari'atda imom yoki xalifa deyilgan bu podshohga itoat zarurligini, magar gunoh ishga buyurganda, bu itoat etmaslikka sabab bo'lishini ta'kidlaydi.

*Xalq aro kimki podshohdurur,
Toatin qilmasang, gunohdurur.
Magar ul ishki, ma'siyat bo'lg'ay,
Qilmasig'a aning jihat bo'lg'ay.*

“Podshoh agar zolim bo'lsa, u ahli islom ichida hukmron-dir, shuning uchun unga qarshi xuruj qilish haromdir. shari'atda bog'lanish va nizom – intizom ana shudir”, deydi Bobur:

*Podshohe agar zolimdurur,
Ahli islom ichra hokimdurur.
Anga qilmoq xuruj bo'ldi harom,
Budurur shar' ichra rabtu nizom.*

Bu e'tiqod mulk va davlatning nizomi uchun, saltanat va millatni intizomga solish uchun ekanligi tarixdan ham ma'lum.

“*To'rt imom barhaqdur*”: “Ishorat to'rt imomg'akim, muhtadoyi dinu peshvoyi ahli ta'yinlar” degan bobda Bobur Ahli sunnat val-jamoat fiqhining to'rt imomi barhaq ekanini, chunki imom degani shari'atning ifodasi bo'lib, ulardan bu dinga ravnaq yetishini, u din va shari'atda ergashiladigan zot ekanini ta'kidlab aytadi:

*Bilki, bu to'rt imom barhaqdurur,
Kim alardin bu dinga ravnaqdurur.
Bu imomeki, shar' adosidurur,
Din ila shar' muqtadosidurur.*

So'ng imomlar nomini sanab: “Birisi Bu Hanifai Nu'mon (ibn Sobit)dur, Yana biri shofi'iyyi purdondur, yana biri (Imom) Moliku yana (Imom) Ahmad (ibn Hanbal), qildilar jahd shar' aro behad”, deb ularning fazilatini bildiradi. Bularning har biri-ga ergashib, izidan borgan kishi yaxshi darajalar va najot topi-shini ta'kidlaydi:

*Tengridin bizga latifadurur,
Muqtadomiz Abu Hanifadurur.
Tengriga shukrlar deying yakson,
Qildi bizlarga ishni ul oson.*

Ya'ni: “Allohdan bizga bir iltifot, bir lutfu karam bo'lib, ergashadigan imomimiz Abu Hanifa bo'ldi. Allohga barobar shukrlar aytingizki, u zot o'z fatvo maktabini barpo qilib, bizlarga din fiqhi ishlarini oson qildilar”. Bu sohibqiron Amir Temurdan boshlab barcha temuriylarning sof e'tiqodi ifodasidir. Bu, Bobur sha'nida aytilgan ba'zi tuhmatlarga ham raddiyadir.

“*Xarj qilg'on soyi bu ganj ortar*”: Bobur Mirzo “Mubayyan” xotimasida: “Ey Bobur, bu kitob tasnifida agarchi ranj chekkan bo'lsam-da, qo'linga shunday bir ganj-xazina kirdiki, har qanday ganjni xarj etish bilan kamayib boradi, ammo bu ma'naviy ganj – bu ilm xazinasini xarj etgan sari tobora ortib boradi”, deydi:

*Bobur, emdi, agarchi chekdim ranj,
Keldi ilgimga ushbu yanglig' ganj.
Ganj nuqsong'a xarjdin tortar,
Xarj qilg'on soyi bu ganj ortar.*

Yana aytadiki: “Barcha insonlar odatda o'z xazina-ganjini qo'lga kiritishdagi ranju mehnatini zoe' qilmasdan, olam ahlidan o'z ganji – boylik-xazinasini yashiradi. Men esa bu ganjimni oshkor etib, uni din ahliga nisor etdim”, deydi. Bobur ixlosi va ma'rifatining eng muhim belgisi shundaki, bu ish riyo uchun, shuhrat uchun, she'ru shoirlik uchun emas, balki xolis Alloh uchun va Haq rizosi uchun ekanini ta'kid bilan izhor etadi:

*Ushbularkim dedim, bo'lung ogoh,
Bordurur borchaxolisan-lilloh.
Bu demakdin g'araz Haq erdiyu bas,
she'ru shoirliq ermas erdi havas.*

Bobur fiqhiy masalalarning ilmiysini tahqiq etib, endi amaliysiga – bu ilmlarga amal qilishga o'zi uchun ham, kitobxon uchun ham Allohdan tavfiq – yordam so'raydi. So'ng kitob nomi haqida so'zlab: “G'ayrat shijoat ko'rsatib, jiddu jahd qilib tamomalagan bu kitobimda shari'at masalalarini ochiq bayon etganim uchun, uni “Mubayyan” – “Ochiq bayon etilgan (shar'iy mas'alalar)” deb nomlagan bo'lsam, ne ajab!” – deydi.

Ilm mol-dunyodan afzal: Bobur Mirzoning bu so'zlari hazrati Ali roziyallohu anhuning hikmatli so'zlariga muvofiqdir. “Hadisu arba'iy” sharhu Usfuriy kitobida kelshicha, u zot xavorij toifasidan kelib bir xil savol bergan o'n kishining “Ilm afzalmi, mol-dunyo afzalmi?” degan savoliga “Ilm afzal” deb javob berdilar va o'n kishiga o'n xil dalil keltirdilar. Birinchisiga: “Ilm payg'ambarlarning merosidir, mol esa Qorun, Shaddod, Fir'avn va boshqa shunga o'xshaganlarning merosidir!” – dedilar. Ikkinchisiga: “Ilm seni qo'riqlaydi, molni esa sen qo'riqlaysan”, – dedilar. Uchinchisiga:

“Mol egasining dushmani ko'p bo'ladi, ilm egasining do'sti ko'p bo'ladi”, – dedilar. To'rtinchisiga: “Molni sarflaganing sari u kamayib boradi, ilmni sarflaganing sari u ko'payib boradi”, – dedilar. Beshinchisiga: “Mol egasini baxil-qizg'anchiq degan nom bilan malomat qilib chaqirishadi, ilm egasini esa izzat-ikrom va hurmat-ehtirom bilan chaqirishadi”, – dedilar. Oltinchisiga: “Molni o'g'ridan saqlab yashiriladi, ilmni esa o'g'ridan saqlab yashirilmaydi”, – dedilar. Yettinchisiga: “Molning egasi qiyomat kuni hisob-kitob qilinadi, ilm egasi esa qiyomat kuni shafo'at qiladi”, – dedilar. Sakkizinchisiga: “Mol uzoq vaqt turishi va zamonlar o'tishi bilan eskiradi (va qadri ketadi), ilm esa aslo eskirmay va qadri ketmaydi”, – dedilar. To'qqizinchisiga: “Mol qalbni qoraytiradi, ilm esa qalbni yoritadi – yorug' va nurli qiladi”, – dedilar. O'ninchisiga: “Molning egasi bo-

ra-bora xudolikni da'vo qiladi, ilm egasi esa hamisha bandalik maqomida turadi”, – dedilar. So'ng dedilar: “Agar mendan yana shu savolni so'rayverishsa, to o'lgunimcha shunday (“Ilm moldan afzal”) deb javobni beraveraman!” Keyin u (xavorij)lar keldilar va hammalari iymon keltirib, musulmon bo'ldilar.

Shoh Bobur tilaklari: Nihoyat, Bobur Mirzo o'z tilak-istaklarini bayon etib, aytadi: “Ulamolardan mening tilagim shuki, bu ishda menga xayrxoh bo'lib, meni qo'llab-quvvatlasalar. Agar bu ilmiy ishimda sahvu xatolar, noaniq o'rinlar o'tgan bo'lsa, agar ularda shafqat bo'lsa, shafqat ko'rsatsinlar. Toki bu ishdan savob topib, afv etagini mening ustimga yopsinlar”, deya tavozu' ko'rsatadi. Bu nazmiy ifodadan ulug' shoh va sarkarda, qomusiy alloma Bobur Mirzoning naqadar kamtarin, go'zal xulqli orif va halim zot ekanligi ham anglashiladi.

Ma'rifiy duo: Bobur Mirzoning Tasavvuf, ya'ni ruhiy tarbiya maktabiga naqadar ulkan e'tibor bilan qaragani “Mubayyan” asarida kelgan ba'zi duo matnlaridan ayon bo'ladi. Bobur Mirzo “Haj kitobi”ning Arafot bobida hajning farzi bo'lmish Arafotda turib o'qiladigan duolarning eng afzalini bayon qiladi. Imom G'azzoliyning “Ihyo al-'ulum ad-diyin” kitobidan bu duo alloma tasavvufiy qarashlarining zubdasidir: Ma'nosi: Ey bir eshitish ikkinchi eshitishdan O'zini mashg'ul qilmaydigan Zot, ey O'zi uchun ovozlari aralashib ketmaydigan (har bir ovoz egasining duosini ijobat qiladigan) Zot, ey so'raladigan narsalarning ko'pligi adashtirib qo'ymadigan Zot, ey (turli millat) tillar(i)ning har xilligi xalaqit bermaydigan Zot, ey hojat so'rab iltijo qiluvchilarning so'rovi malol kelmaydigan Zot, ey hojat so'rovchilarning hojatlari O'zini og'rintirmaydigan Zot! Bizga avfing lazzatini va rahmating halovatini tottir!

So'zimiz muqaddimasida sultonlari olim, olimlari sulton bo'lgan xalqning farzandlarimiz, dedik. Sohibqiron Amir Te-

mur, Mirzo Ulug'bek, M.Rahimxon Firuz, Sulton Mahmud G'aznaviy, Husayn Boyqaro, Amir Umarxon – Amiriy kabi ham olim, ham ijodkor, ham davlat rahbari bo'lgan ko'plab shaxslar hayoti, faoliyati, ma'naviy meroslarini o'rganish va xalqimizga yetkazish, ularning ezgu g'oyalarini bardavom saqlash biz ziyolilardan kuch-quvvat, chin safarbarlik, fidolik va g'ayrat-shijoatni talab qiladi. O'ylaymanki, Z.Muhammad Bobur hayotiga bag'ishlangan ushbu xalqaro anjuman ham ana ulug' va xayrli ishlarning yangi bir muqaddimasi bo'lib qoladi.

“Boburnoma”da “o'yluk” so'zi muammosi: Men “Boburnoma”ning M.A.Sal'ye tarjimasida rus tilidagi nashrining mas'ul muharriri taniqli tarixchi olima Sabohat Azimjonova so'zboshlarini huzur qilib o'qiyapman. Bu kitob 1993 yili “Fan” nashriyotida bosilgan. Birlan quyidagi gaplarni o'qidim-u, to'xtab qoldim: “Kajdiy god v Kabul prigonyayut 7-8 ili 10 tisyach golov koney. Iz nijnego Xindustana desyat', pyatnadsat' ili dvadsat' tisyach torgovsev privodyat svoi karavani”. Meni savdogarlarning ko'pligi o'yga toldirdi. Oldingi gapda boshqa mamlakatlardan Kobul bozoriga 10 ming ot keltirilgani yozilgan. Nahotki savdogarlar miqdori otlar sanog'idan ham ko'p bo'lsa? – dedimu, asosiy matnni o'qiy boshladim:

“Iz nijnego Xindustana privodyat karavani desyat', pyatnadsat' ili dvadsat' tisyach kupsov. Iz Xindustana dostavlyayut rabov, beliye tkani, saxar, saxarniy pesok i lekarstvennoye zel'ya. Aqlim, mulohazam “Bunday bo'lishi mumkin emas!” Zahiriddin Muhammad Bobur lofchi emas!” deb turardi.

Haqiqatni bilish uchun “Boburnoma”ning 2002 yilgi nashridan shu muammoli matnni topdim: “Har yil yetti-sakkiz-o'n ming ot Kobulga kelur. Quyi Hindustondin o'n-o'n besh-yigirma ming o'yluk korvon Kobulg'a kelur. Hinduston mato'i burda va oq raxt va qand va nabot va shakar va aqoqir keltururlar”

(129 a). O'zbekcha matnda "qullar" yo'q edi; burda – qalin matodir. Tarjimon M.A.Sal'ye "o'yluk" so'zini "savdogarlar" (kupsi) deb o'ylagan. Biz "Boburnoma"ni olima Karomat Mulla xo'jayeva bilan hamkorlikda hozirgi o'zbek tiliga tabdil qilganmiz. Sabohat Azimjonova va M.A.Sal'ye "o'yluk" so'zini savdogarlar deb bilgan bo'lsalar, biz nima deb o'yladik ekan? Masalaga oydinlik kiritishdan oldin "o'yluk" so'zining "Boburnoma"da yana bir qo'llanilgan joyini ko'zdan kechiraylik: "Boburnoma"ning 2002 yilgi nashridan:

"Adolatli bu martabada ediki, Xitoy korvoni keladurganda Andijonning sharqiy tarafidag'i tog'larning tubida ming o'yluk korvonni, andog' qor bostikim, ikki kishi qutuldi. Xabar topib muxassillar yiborib, korvonning jam'i jihatini zabt qildi. Har chandikim vorisi hozir yo'q erdi, bovujudi ehtiyot saxlab, bir yil, ikki yildin so'ngra Samarqand va Xurosondin vorislarini tilab kelturub, mollarini solim topshurdi.

Ushbu matnni M.A.Sal'ye tarjimasida ko'ramiz:

Spravedlivost' yego dostigala visokoy stepeni. Odnajdi, kogda iz Kitaya shel karavan, to u podoshvi gor k vostoku ot Andidjana karavan iz tisyachi lyudey tak zasipalo snegom, chto spaslis' tol'ko dva cheloveka. Poluchiv ob etom izvestiye, Omar SHeyx mirza poslal sborshikax i za (7 b) derjal vse tovari karavana. Xotya naslednikom nalitso ne bilo, Omar SHeyx mirza sbereg tovari nesmotrya na to, chto sam nujdalsya god ili dva spustya on vizval naslednikov iz Samarkanda i Xorasana i vruchil im ix tovari v selosti.

Endi asliyatdan qilingan bizning tabdilimizni o'qiylik: Adolati shu darajada ediki, Andijonning sharqiy tarafidagi tog'larning tubida Xitoydan kelayotgan ming qoramollik karvonni shunday qor bosdiki, ikki kishi qutulib qoldi, xolos. Xabar topib, odamlarini yuborib karvonning hamma narsalarini yig'dirdi. O'sha paytda vorislari bo'lmaganidan, ehtiyot yuzasidan

saqlab, bir-ikki yildan so'ng Samarqand va Xurosondan vorislarini surishtirib, toptirib keltirib, mollarni eson-omon topshirdi. Asarning muammoli o'sha joyini kamina tabdil qilgan ekanman. "Boburnoma" tabdilidan rus tilidagi matnni hozirgi o'zbek tilidagi muqobilini keltiraman:

"Har yili yetti-sakkiz-o'n ming ot Kobulga keladi. Quyi Hindustondan o'n-o'n besh-yigirma ming qoramollik karvon Kobulga keladi. Hindistondan qalin mato, oq kiyim-kechak, qand, novvot, shakar va dorivorlar keltiradilar".

"O'yluk" so'zini men qoramol deb bilganman. Bu so'z adashmasam, hozir qirg'iz tilida saqlanib qolgan. "Boburnoma"da ikki o'rinda, Alisher Navoiy ijodida nasr va nazmida besh-olti marotaba qo'llanilgan. CHunonchi, "Farhod va Shirin" dostonida Xusrav Parvez tilidan Mihinbonu "o'y" (sigir) deb haqorat qilinadi va o'zini "g'azanfar" (sher) deb biladi:

*G'azanfar xud netar changolu yolin,
Chekar bo'lsa tishi o'yning maholin?!*

Shu o'rinda bu so'zning "uyluk"mi "o'yluk"mi ekanligiga ham to'xtalish lozim deb o'ylayman. Aftidan bu so'zning to'g'risi "uyluk"dir. "Alpomish" dostonini eslaylik. Boysari o'n ming uyluk biy holida qalmoqlar yurtiga ko'chib ketadi. Demak Boysarida o'n ming qoramoli bor ekan. U o'n ming yaqin kishilari bilan Qalmoqqa ketmagan ekan... Mumtoz adabiyotda "Uy" so'zi asosan goh qoramol, goho ho'kiz ma'nolarida qo'llaniladi.

Açar sözlər: Zahirəddin Məhəmməd Babur, "Baburnamə", ədəbi irs, alim, yaradıcı təxəyyül

Kalit soʻzlar: Zahiraddin Muhammad Bobur, "Boburnoma", adabiy meros, olim, ijodiy tasavvur

Keywords: Zahiraddin Mohammad Babur, "Baburnama", literary heritage, scientist, creative imagination

“BOBURNOMADA” FOLKLOR UNSURLARI

Jabbor ESHONQULOV

*Alisher Navoiy nomidagi Davlat
Adabiyot muzeyi direktori,
filologiya fanlari doktori, professor*

Zahiriddin Muhammad Bobur davlat arbobi, mohir sarkardagina emas, balki Alisher Navoiydan keyin turkiy adabiyot an'analarini davom ettirgan, o'zining dilbar she'riyati, "Boburnoma"si, "Muxtasar", "Mubayyin", "Aruz risolasi", "Risolai volidiyya" kabi asarlari bilan dunyoga dong taratgan daho ijodkordir. Zahiriddin Muhammad Bobur adabiy merosi haqida gap ketganda Anneta Beverij, Fuat Ko'prilzoda, N.İlminskiy, V.V. Bartold, I.Stebleva Eyji Mano kabi xorijlik, P.Shamsiev, A.Qayumov, B.Valixo'jaev, S.Azimjonova, V.Zohidov, G'.Salomov, N.Komilov, S.Hasanov, N.Otajonov, H.Qudratxo'jaev, P.Qodirov, X.Sultonov kabi olim va ijodkorlarning xizmatini alohida ta'kidlab o'tish joiz bo'ladi⁴⁴.

Zahiriddin Muhammad Boburning lirikasi, ilmiy, falsafiy, badiiy asarlari har tomonlama o'rganilgan bo'lishiga qaramay, adib ijodiy merosining folklor bilan bog'liq jihatlari, "Boburnoma"dagi folklorizmalar hali etarli darjada o'rganilgan emas.

⁴⁴ Qarang: Abdullayev V. Ozbek adabiyoti tarixi. –Toskent: O'qituvchi:1967. – 384 s; Mallayev NŞ. Ozbek adabiyoti tarixi. –T: O'qituvchi:1965. – 660 s.

“Boburnoma”da folklorga oid turli atamalar, joy nomlari, xalq maqollari, badiiy tush parchalari uchraydiki, asarning yaratilishida xalq ijodining ta’siri katta ekanligini ko’rsatadi.

Ma’lumki, maqollar xalq og’zaki ijodining tarixiy asoslari topishmoqlar kabi ibtidoiy madaniyat davrida shakllangan eng ommaviy, variantlarga boy barcha xalqlar folklorida mavjud janridir. Til, falsafa va badiiy ijodning o’ziga xos ifodasi sifatida yuzaga kelgan xalq maqollari ixcham shakl va teran mazmunga ega. Har bir maqol tilimiz ko’rkini, nutqimiz nafosatini, aql-farosat va tafakkurimiz mantig’ini hayratomuz bir qudrat bilan namoyish etadi. SHuning uchun ham maqollar g’oyatda keng tarqalgan bo’lib, asrlar davomida jonli so’zlashuv va o’zaro nutqiy munosabatlarda, tarixiy, ilmiy va ayniqsa badiiy asarlarda doimiy ravishda qo’llanib kelingan.

“Boburnoma”ning sodda va ravon tili, undagi xalq dostonlariga xos bo’lgan saj asarning o’qimishli va jozabadorligini ta’minlagan. Ayniqsa, “Boburnoma”da xalq maqollari, matllaridan juda ustalik bilan foydalanganining guvohi bo’lamiz.

“Gah yozdah beh, gah no’x (Goh o’n bir yaxshi, goh to’q-qiz), Dushman ne demas, tushga ne kirmas, Inonmag’il do’stingg’a, somon tiqar po’stingg’a teng bo’lmag’uncha, to’sh bo’lmas, Uzrash batar az gunoh (uzr gunohdan yomonroq), Yomon ot bilan tirilgandan, yaxshi ot bilan o’lgan yaxshiroq, Qobudag’ini qopmasa, qarig’uncha qayg’urur, Marg bo yoron sur ast (Do’stlar bilan birga bo’lgan o’lim to’ydir.

Bunday maqollar faqatgina o’sha davr til xususiyatlari, til taraqqiyoti haqidagina ma’lumot berib qolmagan, balki, asarning tilini boyitishga xizmat qilgan. Boburnomada keltirilgan maqollar muallif ifodalayotgan, aytmoqchi bo’lgan ma’lumotni yanada ta’sirchan etkazishga xizmat qilgan. “Boburnoma”da toponomik afsonalar bilan bog’liq voqelar ham bayon qilingan. Misol uchun “Hodervish” dashtining nomlanishi bilan bog’liq

qiziq faktlar, ya'ni, tundagi shamolda adashib qolgan, ikki darvesh, bir-birini izlagani uchun "Hoy, darvesh" deb atalishi, Sir-daryodagi "Takasekragan" degan nom taka sakaragan joy bilan bog'liqligi qiziqarli tarzda bayon qilib o'tiladi.

Bobur 1529 yil voqealari (Vaqoi'i sanayi sitta va salosin va tis'a mia (hijriy to'qqiz yuz o'ttiz oltinchi yil)ni bayon qila turib, xasta bo'lib qolgan o'g'li Humoyunni xastalikdan qutarish uchun o'z jonini sadaqa qilganini bayon qiladi: "Va Muhammad Humoyun, Sanbalg'akim, aning joygiri edi, ruxsat berildi. Olti oygacha anda edi; zohiran ani er va suyi xush yoqmadi. Isitma tutar ekandur, bora-bora uzoqqa tortar. To onki biz eshituk, farmon berildikim, Dehlidin kemag'a solib keltursinlarkim, hakimi hoziqlar ko'rib, dardig'a davo qilsunlar. Bir necha kunda daryo yo'li bilan kelturdilar va tabiblar har necha dori darmon berdilar, yaxshi bo'lmadi. Mir Abulqosimkim, ulug' kishi edi, arzg'a etkurdikim, ushmundoq dardlarg'a darmon budurkum, yaxshi nimarsalardin tasadduq qilmoq kerak. To inki Tengri taolo sihat bergay. Mening ko'nglimga keldikim, Muhammad Humoyun(ning) mendan o'zga yaxshiroq namarsasi yo'q. Men o'zim tasadduq bo'layin. Xudoy qabul qilsun. ...O'shal holatga kirib, uch qatla boshidan o'rgulib, dedimkim, men ko'tardim har ne darding bor. O'shal zamon men men og'ir bo'ldim, ul engil bo'ldi. Ul sihat bo'lib qo'pti. Men noxush bo'lib yiqildim".⁴⁵

Ushbu parcha muallif yashagan davrda bunga o'xshash marosimlarga xalq ishonchi kuchli ekanini urg'ulash bilan bir qatorda, Zahiriddin M.Boburning ota sifatidagi qiyofasini ko'z oldiimizda yanada ulug'lashtiradi. Folklor bilan bog'liqlik jihatlari urg'ulab turuvchi jihatlardan biri, "Boburnoma"da tush-

⁴⁵Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. Parso SHamsiev, Sodiq Mirzaev va Eyji Mano nashrlari asosida qayta nashrga tayyorlovchi Saidbek Hasanov. – Toshkent:SHarq, 2002. –S.266–267

larga katta e'tibor berilishdir. "Boburnoma"ning ilohiy yog'du bilan munavvar sahifalarida Boburning g'aroyib tushlari tafsili-ga duch kelamiz", – deb yozadi xalqimizning sevimli yozuv-chisi Xayriddin Sultonov o'zining "Boburiynoma"sida⁴⁶. Dar-haqiqat, "Boburnoma"ning ko'pgina o'rinlarida ana shunday bashoratli tushlar bilan bog'liq sahifalarni uchratamiz.

Zahiriddin Muhammad Bobur 1500-1501 yillar voqeasi (Vaqoi'i sanayi sitta va tis'a mia) haqida hikoya qilar ekan, shunday yozadi: "O'sha fursatta ajib tush ko'rdim. Tush ko'rarmankim, hazrati Xoji Ubaydullo kelmishlar, men istiqbollarig'a chiqmishmen. Xoja kelib o'lturdilar. Xojaning olig'a g'olibo betakallufroq dasturxon solmishlar. Bu jihatdan hazrat Xojaning xotirig'a nima kelmish. Mullo Bobo mening sari boqib ishorat qiladur. Men imlo bila dedimkim, mendin emastur. Dasturxon solg'uchi taqdir qilibtur. Xoja fahm qilib, bu uzr masmu' tushdi. Qo'ptilar. Uzata chiqdim. Ushbu uyning dolonida o'ng ko'limdin yo so'l qo'limdan tutib andoq ko'tardilarkim, bir oyog'im erdan qo'pti. Turkiy dedilarkim, Shayx maslahat berdi. O'shal necha kunda-o'q Samarqandni oldim"⁴⁷. Bobur uchun Xoja Ahror Valini tushida ko'rish, Xizrni uchratish bilan barobar edi. Bobur ul zoti sharifni o'ziga pir deb bilgan. Hatto otasi haqida hikoya qila turibi ham, pirni eslaydi: "Hazrati Xoja Ubaydullo-g'a irodati bor edi, suhbatlarig'a bisyor musharraf bo'lib edi, hazrat Xoja ham farzand deb edilar"⁴⁸.

"Boburnomaning" juda ko'p joylarida biz Xoja Ahror Vali ismiga duch kelamiz. Yoxud yozuvchimiz Xayriddin Sultonov tili bilan aytganda: "Bobur Xoja Ahror siymosini ilohiy qalam-

⁴⁶ Sultonov Xayriddin. Boburiynoma. – Tosh: Ma'naviyat, 2019. – S. 143 – 155

⁴⁷ Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. Parso SHamsiev, Sodik Mirzaev va Eyji Mano nashrlari asosida qayta nashrga tayyorlovchi Saidbek Hasanov. – Toshkent: SHarq, 2002. – S.79

⁴⁸ Yene orada, – s.37

ning ilohiy qudrati bilan chizadi”⁴⁹. Bobur asar soʻngida Mir Darvesh Muhammad haqida hikoya qilayotib ham piri eslaydi: “Mir Davresh Muhammad sorbonkim, Xoja Ahrorni yaxshi muridlaridin edi, xushshubat, kishi erdikim, koʻp soʻzi maqbul tabʼ boʻlur edi va tibdin ham saliqasi bor edi”⁵⁰.

Zahiriddin Muhammad Bobur bu tushni Samarqand shahrini olishdan oldin koʻrgan. Endi tushlardagi ramzlarga eʼtibor qilaylik. Xoja Ubaydulloning tushiga kirishi bu yaxshilik alomati, albatta. Yaʼni Bobur tez orada oʻz niyatiga etishiga ishora. Lekin uning oldiga nochor dasturxon yozilganligi bizning eʼtiborimizni tortadi. Maʼlumki, tushdagi dasturxon – risq-nasiba, taqdir maʼnolarida keladi. Piring oldiga yozilgan nochor dasturxon Boburning Samarqandni fath etishi, biroq u erda uzoq vaqt qololmasligidan dalolat beradi. Haqiqatdan, biz bilamizki, Bobur bu shaharni oʻz qoʻlida uzoq vaqt ushlab turolmadi. Endi keyingi ramzlarga eʼtibor beraylik. Pir uni koʻtarganda u yuksaklikka koʻtarilayapti-yu, lekin oyogʻi erdan uzilayapti. Boburning martabasi bundan ham ulugʻ boʻlishini, biroq bu hodisa oʻz uyidan uzoqda sodir boʻlishidan darak bermoqda. SHoirning: “Oyogʻim etgan joygacha ketgayman”, deb yozishi behuda emas. Yana bir holat eʼtiborga molik: Bobur oʻz uyiga kelgan mehmondan xursand, lekin koʻnglining tubida uning oldiga yozilgan dasturxon tufayli bari bir bir afsuslanish, oʻksiklik mavjud. Hayotda Zahiriddin Muhammad Boburning keyinchalik Hind oʻlkasini zabt etib, Boburiylar saltanatiga asos solishi, biroq shoir oʻz yurtidan uzoqdaligidan bir umr afsusda boʻlishi mana shu oddiygina tushda oldindan bashorat qilinmoqda. Zero, bu tushning muhim ekanligini Bobur ham sezgan.

⁴⁹ Sultonov Xayriddin. Boburiynoma. – Toshkent: Maʼnaviyat, 2019. – S. 145

⁵⁰ Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. Parso SHamsiev, Sodik Mirzaev va Eyji Mano nashrlari asosida qayta nashrga tayyorlovchi Saidbek Hasanov. – Toshkent: SHarq, 2002. – S.267

Yo‘qsa, uni “Boburnoma”ga kiritib o‘tirmagan bo‘lardi. Tush miyaning inson ruhiyati haqida ramzlar orqali etkazgan xabarlaridir. SHundan kelib chiqib, aytish mumkinki, egasiga taalluqli bo‘lmagan tushning o‘zi hayotda uchramaydi. Tush nafaqat xayolga, balki tanaga ham ta’sir qilishi SHarqda avvaldan ma’lum. Boburnomaning yana bir o‘rnida tushga batafsil to‘xtalindi. Bu tush Bobur Samarqandni boy bergandan keyin, juda ham qiyin bir vaziyatga duch keladi. Andijon ham qo‘ldan ketgan, askarlardan uzoqda, o‘limni bo‘yniga olgan bir vaziyatda yuz beradi. “O‘zumni o‘lumga qaror berdim. O‘shal bog‘da bir suv oqib keladur edi, vuzu qildim, ikki rakat namoz o‘qudum, boshimni munojotqa qo‘yub, tilak tilaydur edimkim, ko‘zim uyqug‘a boribtur. Ko‘radurmenkim, Xoja Yaqub, Xoja Yahyoning o‘g‘li hazrati Xoja Ubaydulloning nabiralari ro‘baro‘yimg‘a ablaq ot minib ko‘p jamoati bilan ablaq-suvor bilan keldilar. Dedi-larkim, g‘am emangiz, Xoja Ahror meni sizg‘a yibordilar. Dedi-larkim, biz alarg‘a istionat tegurub, podshog‘lik masnadig‘a o‘lturg‘uzubbuz. Har erda mushkul ish tushsa, bizni nazarig‘a kelturib yod etsin, biz anda hozir bo‘lurbiz. Holo ushbu soat fath va nusrat sizning soridur. Bosh ko‘taring, uyg‘oning. O‘shal hol xushhol bo‘lib uyg‘ondimkim.”⁵¹ “Men dedimkim, sizlar qaydin kelasiz, nechuk xabar topdingiz. Qutluq Muhammad barlos dedikim, Ahsidan qochib chiqg‘anda sizdan ayrila tushganda, Andijon keldimkim, xonlar ham Andijon kelubturlar. Men tush ko‘rdimkim, Xoja Ubaydulloh dedilarkim, Bobur podshoo‘ Karnon degan kentdadur, borib ani olib kelingkim, podshohliq masnadi anga taaluq bo‘lubtur. Men bu tushni ko‘rib xushhol bo‘lub, ulug‘ xon, kichik xonlarg‘a arz qildim... Karnon tarafidan borib xabar olayin”⁵². Yuqoridagi tushni

⁵¹ Yenə orada, – s.99-100

⁵² Yenə orada, – s.100

sharhlash uchun biz Boburning tush ko‘rish arafasidagi kechinma va faoliyati haqida to‘liq ma’lumot olishimiz zarur. Tushni sharhlash esa bizga Zahiriddin Muhammad Bobur ruhiyati haqida aniq tasavvur beradi.

Bizga ma’lumki, “Alpomish” dostonida uch qahramon, ya’ni Alpomish, Barchin, Qorajon bir vaqtning o‘zida tush ko‘radi. Qorajon tushidagi ko‘rsatmalarga rioya qilib, Alpomish bilan do‘st tutinadi. “Boburnoma”da ham Bobur va Qutlug‘ Muhammad bir birini to‘ldiradigan tushni ko‘rganligining guvohi bo‘lamiz. Ko‘rgan tushi tufayli o‘zini o‘limga topshirgan Boburda umid paydo bo‘lgan bo‘lsa, Qutlug‘ Muhammadxuddi xalq dostonlaridagi kabi o‘z tushidagi ko‘rsatmalarga amal qilib, Boburni izlab topadi. Bu esa Bobur ham, uning zamondoshlari ham o‘z tushlariga bee’tibor bo‘lmaganidan dalolat beradi.

Bizda ulug‘ kishilar hayoti ruhiyatshunoslik nuqtai nazaridan kam o‘rganilganligi sababli tushlari bayonidan foydalanib, ularni talqin qilish Zahiriddin Muhammad Bobur ruhiyatini bilishga kalit topib beribgina qolmaydi, balki, “Boburnoma”ning mazmun va mohiyatini yanada teranrok anglashga xizmat qiladi.

Aʻchar soʻzlər: Zahirəddin Məhəmməd Babur, “Babur-namə”, tarix, irs, folklor

Kalit soʻzlar: Zahiraddin Muhammad Bobur, “Boburname”, tarixi, merosi, folklor

Keywords: Zahiraddin Mohammad Babur, “Baburname”, history, heritage, folklore

BABURUN RÜBAILƏRİ

Paşa KƏRİMOV

*AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu,
filologiya elmləri doktoru, Pasha_Kerimov@list.ru*

Qazi Bürhanaddin, Cahan-şah Həqiqi, Şah İsmayıl Xətai, Şeybani xan, Hüseyn Bayqara, Sultan Səlim, Sultan Süleyman kimi Zəhinəddin Məhəmməd Babur (1483-1530) da türk dünyasının hökmdar şairlərindən olmuşdur. Dərin zəkası, sərkərdəlik bacarığı sayəsində Hindistanda uzun müddət davam etmiş Baburilər-Böyük Moğollar imperatorluğunun əsasını

nı qoyan Babur şah həm də istedadlı bir şair, nasir və tərcüməçi olmuş, poetikaya, islam hüququ-fiqhə, musiqiyə və hər b sənətinə dair əsərlər yazmışdır. O, çağatay dilində (orta əsrlər özbək ədəbi dili) yaradılan ədəbiyyatın Əlişir Nəvaidən (1441-1501) sonra ən görkəmli nümayəndəsidir. Baburun ədəbi irsi onun lirik şeirlər toplusu-divanında toplanmışdır. Türk alimi Bilal Yücel beş əlyazma nüsxəsi əsasında bu divanın elmi-tənqidi nəzmini tərtib etmişdir. Baburun anadilli divanına 119 qəzəl, 18 məsnəvi, 210 rübai, 57 müəmma, 19 qitə, 57 tuyuq, 79 mətlə, 7 məsnu şeir, 16 natamam qəzəl, 3 nəzm, 16 müsərrə beyt, 5 müfrəd, 4 mənsur parça “Risaleyi-validiyyə”nin tərcüməsi daxil edilmişdir. Bundan başqa, şairin farsca 2 qəzəl, 12 rübai, 8 qitə, 12 mətlə, 1 mənsur parçası vardır. Maraqlıdır ki, bu divanın di-

baçəsi yoxdur və buradakı şeirlər klassik qaydada, ərəb əlifbasının ardıcılığı ilə düzülməmişdir. Göründüyü kimi, Baburun rübailəri sayca digər janrlarda yazdığı şeirlərindən daha çoxdur. Zəhirəddin Məhəmməd Babur şeirlərində məhəbbətindən, həyatında baş verən hadisələrdən bəhs etmiş, gördüyü yerlərin, tanıdığı şəxslərin adlarını çəkmişdir.

B.Yücel onun şeirlərinin mövzu dairəsi barədə yazır: “Eşq, təbiət və gözəllik şeirlərinin yarısına ictimai, əxlaqi və təsəvvüfi şeirlərin yer aldığı divan Baburun həyat görüşünü, xarakterini, sənət gücünü göstərməsi baxımından son dərəcə önəmlidir. Dövlət idarəsindən gündəlik işlərə, öz qüsurlarından bəyəndiyi xidmətçilərinin tərifinə qədər ağla gələcək hər mövzuda şeir yazan Babur “Vəqayə”dəki səmimi və sadə üslubu divanında da davam etdirmişdir. Bütün söz və şəkil sənətlərinə hakim olmasına rəğmən sənət əndişəsindən uzaq, adətən, danışır kimi şeir yazmışdır”⁵³.

Baburun həyata, insanlara münasibətini öyrənmək baxımından rübailəri böyük maraq kəsb edir. Şairin səmimiyyəti, nikbinliyi başqa şeirlərində olduğu kimi rübailərində də özünü göstərməkdədir. Məhəbbət lirikası bu şeirlərin əsas mövzusudur. Bu mövzuda yazılan şeirlər sirf dünyəvi məhəbbətə həsr edilib. Burada təsəvvüfi, infani məhəbbətin əlamətləri, demək olar ki, yoxdur. Onun bir sıra rübailəri bilavasitə məşuqəyə müraciət şəklində yazılıb və ya mənzum məktubdur. Şair sevgilisindən ayrı olduğu zaman çəkdiyi hicran əzabları barədə bele deyir:

*Eşqində könül xarəbdır, mən neyləyim,
Hicrində gözüm pür əbdır, mən neyləyim.
Cismim ara picü tabdır, mən neyləyim,*

⁵³ Yücel Bilal. Babür divanı (Gramer-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım). Ankara : Atatürk Kültür ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk KM Yayınları Dizisi :1, 1995, .s.19

*Canımda cox iztirabdır, mən neyləyim*⁵⁴.

Rübailərindən birində Babur sevgilisindən aldığı məktubun sevincindən danışır. O, bu məktubu məhəbbət və sədaqət rəmzi kimi qəbul etdiyini bildirir:

*Namən ki, diriliyim nişanı ərdi,
Hər ləfzində aşkar yüz hərfi-vəfa,
Hər sətiri həyati-cavidanı ərdi.
Hər hərfində yüz mehri-nihani ərdi*⁵⁵.

Şair sevgilisinin vəfasızlığından, hicran əzabından şikayət etdiyi rübaisində deyir:

*Yüz cəhd ilə yetməm sənə, ey vay, nədən?
Hicran aləmində necə ağlay, nədən?
Yox sana vəfavü rəhmü pərvay, nədən?
Ey vay nədən, vay nədən, vay nədən*⁵⁶.

Son misradakı təkrirlərdə müəllif səmimiyyətini, emosionallığını ifadə etmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, Baburun bəzi şeirləri məşuqəyə yazılmış məktub xarakteri daşıyır. Şeirlərindən birində, o, bildirir ki, aşiqin sevgilisinə məktub yazması, hisslərini ona məktubla çatdırması çox çətin məsələdir. Xoş o adamın halına ki, sevgilisinə hisslərini birbaşa çatdırır:

*Hicran ara necə namə təhrir qılaq,
Qələm dili bilə halı təqrir qılaq.
Xoş ol ki, sözüm cana desəm vasitəsiz,
Sən ordasan, mən burda, nə tədbir qılaq*⁵⁷.

Bəzi şeirlərində şair eşqində arzusuna çatdığını, bütün istəklərinin həyata keçdiyini bildiri, taleyindən razılıq edir:

Gözüm öyü üzündən müsəvvər oldu,

⁵⁴ Babur Z.M. Seçilmiş əsərləri. Tərtib ed. və ön söz.: R.Əskər. Bakı, 2011.- s.217

⁵⁵ Yenə orada, s.217

⁵⁶ Yenə orada, s.219

⁵⁷ Yenə orada, s.218

*Bu vəch ilə könül münəvvər oldu.
Yüz şükr ki, Babur kimi aşıqlıkdə,
Hər nə ki, dilər idi, müyəssər oldu*⁵⁸.

Babur insanlar arasındakı münasibətdə dostluğa, sədaqətə böyük əhəmiyyət verən sənətkardır. Oun istəyi budur ki, insanlar hec bir zaman dostluğu, qardaşlığı unutmasınlar:

*Zinhar ki, dostluğu unutmayasan,
Qardaşlıqdan könlünü soyutmayasan.
Yadlar bilə düşmən tərəfin gər tutsan,
Qardaşlığü dostluq təmə tutmayasan*⁵⁹.

Zəhirəddin M.Babur çox təlatümlü bir həyat yaşamış, dəflərlə qələbələr çalmış, məğlubiyyətlərə uğramış, vətənindən uzaqda dövlət qurmuşdur. Şair bu barədə rübasində belə deyir:

*Dövrən məni ötürdü sərü samandan,
Ayırdı məni bir yolluq xanımandan.
Gah başıma tac, gah bəlayi-tənə,
Nələr ki, başıma gəlmədi dövrəndən*⁶⁰.

Məlum olduğu kimi, Babur öz həyat tarixçəsini nəsr ilə yazdığı “Vəqaye” və ya “Baburnamə” adlandırılan xatirələr kitabında şərh etmişdir. Bu əsər səmimiliyi ilə, müəllifin bütün nöqsanlarını, hiss və həyəcanlarını etiraf etdiyinə görə yalnız türk xalqları ədəbiyyatında deyil, dünya ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutur. Şair rübasində deyir ki, mənim “Vəqaye” əsərimi oxuyanlar həyatda başıma gələnlərdən xəbərdar ola bilərlər:

*Bu aləm ara əcəb ələmlər gördüm,
Aləm əlindən türfə sitəmlər gördüm.
Hər kim bu “Vəqaye”ni oxur, bilər kim,
Nə rəncü nə möhnəti nə qəmlər gördüm*⁶¹.

⁵⁸ Yenə orada, s.217

⁵⁹ Yenə orada, s.206

⁶⁰ Yenə orada, s.207

⁶¹ Yenə orada, s.202

Bir şeirinə hökmdar-şair Hindistanda dövlət qurduğuna
görə Tanrıya şükür edərək

*Yüz şükr de, Babur ki,kərimü qaffar,
Verdi sana Sindü Hindü mülki-bisyan*⁶²

deyir, başqa bir yerdə qürbətdə yaşadığına görə üzünün
gülmədiyindən şikayət edir:

*Yad etməz imiş kişini qürbətdə kişi,
Şad etməz imiş könlünü möhrətdə kişi.
Könlüm bu qəriblikdə şad olmadı, ah,
Qürbətdə sevinməz ərmiş, əlbətə, kişi*⁶³

Bu rübai Əlişir Nəvainin

*Qürbətdə qərib şadman olmaz imiş,
Bir kimsə qəribə mehriban olmaz imiş*
-misraları ilə başlanan rübaisini xatırladır.

Babur şah tarixdə islam uğrunda, millət yolunda qılinc çalan qazi hökmdar kimi anılmaqdadır. Babur şeirində şəhid olmaq istərkən qazi olduğunu, bununla fəxr etdiyini bildirir:

*İslam üçün avareyi-yazi oldum,
Küffarü hünnud hərbsazi oldum.
Cəzm eylər idim özüm şəhid olmağa,
Əl-minnəti-lillah ki qazi oldum*⁶⁴.

Babur şeirlərində elmin əhəmiyyətini yüksək dəyərləndirmiş, elm öyrənməyin vacibliyindən danışmış,özünün də elm talibi olduğunu bildirmişdir:

*Kim var ona elm talibi, elm gərək,
Öyrənəli elm talibi, elm gərək.
Mən talibi-elmü talib elmi yox,
Mən varam elm talibi, elm gərək*⁶⁵.

⁶² Yenə orada, s.189

⁶³ Yenə orada, s.214

⁶⁴ Yenə orada, s.201

⁶⁵ Yenə orada, s.193

Yaşadığı 48 il ərzində çox işlər görmüş, qələbələr çalmış, möhtəşəm bir imperatorluğun əsasını qoymuş, çox saylı bədi və elmi əsərlər yazmış Zəhirəddin M.Babur vaxtın qiymətini çox yüksək dəyərləndirmiş, özünə tənqidi yanaşaraq ona verilən ömür payını bihudə yaşadığından narazılığını bildirmişdir:

*Yüz heyf ki, zayə ötədir ömri-əziz,
Əfsus ki, batil varadır vəqfi-şərif*⁶⁶.

Babura görə şeir oxucuya təsir etməli, onun hisslərinə toxunmalı, eyni zamanda mənalı olmalıdır:

*Əşarın kim, şeir adı ta olar,
Təb əhli ona valehi-şeyda olar.
Hər ləfzi-dürrü bəhri-məani onda,
Kim gördü dürrü kim, onda dərya olar*⁶⁷.

Məlumdur ki, dəryalardakı sədəflərdən dürr çıxarılır. Bu rübaidə isə şeir elə bir dürrə bənzədilir ki, onun içində məna dəryaları vardır. Başqa bir rübaisində müəllif şeiri zülmət içindəki abi-heyvana-əbədiyyət suyuna bənzədir. Burada İskəndərin zülmətdə ədəbiyyət suyu axtarması rəvayətinə işarə vardır. İskəndər abi-heyvanı tapa bilmir, Xızır peyğəmbər isə taparaq ədəbiyyətə qovuşur. Babur burada şeir sənətinin əbədililiyini vurğulamaq istəmişdir. Baburun fars ədəbiyyatının görkəmli rübai ustası Ö.Xəyyamın təsiri ilə yazdığı şeirləri də vardır. Bir rübaisində o, hər gün, hətta ramazan ayında da şərab içdiyini söyləyir:

*Gəldi Ramazanü mən dəxi badəpərəst,
Eyd olduvu zikri-mey qılaram peyvəst.
Nə rövzeyü nə namaz illər-aylar,
Tünü gün meyü məcun bilə divanəvü məst*⁶⁸.

Şair bataqlıq qızdırması xəstəliyinə tutulduğunu, gecələr yata bilmədiyini də şeirində təsvir etmişdir:

⁶⁶ Yenə orada, s.192

⁶⁷ Yenə orada, s.219

⁶⁸ Yenə orada, s.185

*Cismimdə isitmə gündə möhkəm oladır,
Gözdən uçadır uyğu, çü axşam oladır*⁶⁹.

Z.M.Babur şeirlərində həyat prinsiplərini çox aydın şəkildə bəyan etmişdir: İnsan ətrafdakılara qarşı vəfalı, etibarlı olmalıdır. Yaxşılıq edən yaxşılıq, yamanlıq edən yamanlıq görəcəkdir:

*Hər kim ki, vəfa qılsa, vəfa tapasıdır,
Hər kim ki, cəfa qılsa, cəfa tapasıdır.
Yaxşı kişi etməz bir yamanlıq hərgiz,
Hər kim ki, yaman olsa cəfa tapasıdır*⁷⁰.

Babur nikbin şairdir. O, həyatda kədərlənməkdən çəkinməyi, olana şükür etməyi, Tanrının verdiyi ömrü qənimət bilərək yaşamağı məsləhət görür:

*Əhbab, ağlamağı faragat tutunuz,
Cəmiyyətiniz varını dövlət tutunuz.
Çün gərdişi-çərx budurur, Tanrı üçün,
Bir-birini neçə gün qənimət tutunuz*⁷¹.

Babur şeirləri mövzu dairəsinin genişliyi, yüksək həyati dəyərləri, nikbinliyi təbliğ etməsi, bədii ifadə vasitələrindən məharətlə istifadə etməsi ilə böyük maraq kəsb edir. Onun rübailəri poeziyasında gördüyümüz əsas xüsusiyyətləri əks etdirməkdədir.

Açar sözlər: Babur, özbək, çağatay, divan, rubai

Kalit so'zlar: Bobur, o'zbek, chag'atoy, divan, ruboiy

Keywords: Babur, uzbek, chagatai, divan, rubai

⁶⁹ Yenə orada, s.187

⁷⁰ Yenə orada, s.186

⁷¹ Yenə orada, s.186

BOBUR LIRIKASIDA MILLIY RUH IFODASI

Nurboy JABBOROV

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti
O'zbek adabiyoti tarixi va folklor kafedrasi
mudiri, filologiya fanlari doktori, professor*

Badiiy adabiyotning asosini quyidagi poetik unsurlar tashkil etadi: ma'no, shakl, ruh va obraz. Bu-yuk iste'dod egalarining asarlarida, odatda, ma'no umumbashariy g'oyalarni ifoda etsa, shakl va ruh millatning tabiatini aks ettiradi. Obraz individual poetik tafakkur mahsuli sifatida yuzaga kelsa-da, o'zida millatning ruhini ifodalaydi. Milliylikdan xoli tuyg'uning ta'sir kuchi bo'lmaganidek, milliy ruhdan mosivo tafakkur ham qanotsiz qushga mengzaydi. Shunga ko'ra, milliylik – adabiyotning asosiy mezon. Ta'bir joiz bo'lsa, jahon badiiy-estetik tafakkuri ko'rigida muayyan millat adabiyotini ajratib ko'rsatuvchi bosh xususiyat, o'zgalardan farqini namoyon etadigan asosiy belgi bu – milliy ruhdir. Shuning uchun milliy ruhning ifoda yo'sinlarini, tasvir mezonlarini o'rganish adabiyotshunoslikning o'zak ilmiy muammolaridan.

Adabiyotda milliy ruh ifodasi, bizningcha, quyidagi tamoyillar asosida namoyon bo'ladi: 1) millatning asl tabiatini, siyratini aks ettirish; 2) poetik fikr ifodasining milliy tafakkurga ta-

yanishi; 3) poetik obrazning milliy ifoda orqali suvratlanishi. Buyuk shoir va mutafakkir Zahiriddin Bobur nazmiy merosini ana shu tamoyillar asosida o'rganish tadqiqotlar uchun boy material bera oladi.

Millatning asl tabiatini, siyratini aks ettirish. Mumtoz she'riyatning g'azal, masnaviy, ruboiy, tuyuq va fard singari janrlarida yuksak badiiy qimmatga ega asarlar yozgan Zahiriddin Bobur lirikasi milliy ruh betakror poetik ifoda etilgani jihatidan ham ahamiyatlidir. Ulug' shoirning "Yaxshilig'" radifli g'azalida bu xususiyat, ayniqsa, yaqqolroq namoyon bo'lgani kuzatiladi:

*Kim ko'rubdur, ey ko'ngul, ahli jahondin yaxshilig',
Kimki, ondin yaxshi yo'q, ko'z tutma ondin yaxshilig'.*

Buyuk tafakkur egalarining dunyoga qarashi boshqa toifa kishilar nuqtai nazaridan tubdan farq qiladi. Negaki, ular kamolotning o'zlari erishmoqqa muyassar bo'lgan yuksakligi darajasidan fikr yuritadi. Boburning ahli jahondan kim ham yaxshilik ko'ribdi, modomiki shunday ekan, undan yaxshilik yetmog'iga ko'z tutma, deyishi sababini shuning bilan izohlash mumkin. "Ko'z tutma" – chinakam turkiy ibora. Baytdagi mazmun yo'nalishini teran falsafiy mushohada sari burgan ushbu ibora ulug' shoir tafakkurining milliy zaminga qurilgani isbotidir.

Keyingi baytda *yaxshi-yamon, yamonliq-yaxshilig'* tushunchalari hosil qilgan tazod vositasida fikr yanada ta'sirchan va san'atkorona ifodalangan:

*Ey, ko'ngul, chun yaxshidin ko'rdung yamonliq asru ko'p,
Emdi ko'z tutmoq ne ma'ni har yamondin yaxshilig'.*

Mutafakkir kelgan xulosaga ko'ra, dunyo shunday qurilgan: yaxshilardanki yomonlik ko'rganingdan keyin yomonlardan yaxshilik kutish foydasizdir.

G'azalning shohbaytida ifodalangan mazmun millatning asl tabiatini ifoda etgani bilan alohida ahamiyatga ega.

*Bori elga yaxshilig‘ qilg‘ilki, mundin yaxshi yo‘q –
Kim, degaylar dahr aro qoldi falondin yaxshilig‘.*

Ulug‘ shoirning bunday falsafiy to‘xtamga kelishi sababi teran asosga ega. Negaki, o‘zbek xalqi barchaga, hatto g‘animiga ham yaxshilik qila olishini ko‘pasrlik tarixi davomida qayta-qayta isbot etgani ma‘lum. O‘rta asrlar adibi Al-Johiz “Fazoyili atrok” (“Turkiylarning fazilatları”) asarida ajdodlarimizning nomusli, yuragi toza, yovuz o‘y va botil fikrdan xoli insonlar bo‘lganini; na jangda, na tinch payti hiyla bilmaganini, fursatdan foydalanmaganini; o‘zi ham, so‘zi ham to‘g‘ri ekanini; birovning moliga xiyonat qilish, ikkiyuzlamachilik, kibru havo, kattalarga hurmatsizlik ko‘rsatish ularning tasavvuriga ham sig‘maganini ta’kidlaydi⁷². Hazrat Alisher Navoiy ta’biricha: “...sortdin tezfaqhmroq va baland idrokroq va xilqati sofroq va pokroq”⁷³ bo‘lgan turkiylar uchun barcha zamonlarda ham yaxshi nom qoldirish hayotining asosiy mazmunini tashkil etgan. Boburning “...bori elga yaxshilik qilish” haqidagi g‘oyasi, ana shu jihatdan, millatning siyratini o‘zida mujassam etganini alohida ta’kidlash kerak. Millatning yomonlikka yomonlik bilan emas, yaxshilik bilan javob qaytara olish fazilati shoir lirikasida o‘ziga xos badiiy talqin etiladi. Shoirning boshqa bir g‘azalidan olingan quyidagi bayt mazmuni ham buni tasdiqlaydi:

Bobur, ul umr seni so‘kkan uchun

Umr borincha duo qilg‘aysen.

Hatto so‘kkan odamning haqiga ham duo qilish, tabiiyki, hammaning ham qo‘lidan kelavermaydi. Olijanoblikning, insoniy kamolotning cho‘qqisi bo‘lgan bunday xulosaga kelish osonmi? Ham oson, ham qiyin. Osonligi shundaki, bu nainki

⁷² Ал-Джахиз Абу Усмон Амр. Фазойили атрок. /Арабские источники о тюрках в раннее средневековье. – Баку, 1993.

⁷³ Алишер Навоий. Мухокамат ул-луғатайн. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Ўнинчи жилд. – Тошкент: НМИУ, 2011. – б.515

shoh va shoir Boburning, balki mansub bo‘lganimiz millatning asl tabiatiga xos yuksak fazilat. Qiyinligi shundaki, yomonlikka nafrat – inson fitratiga xos tuyg‘u. Ushbu nafrat yomonlikka yomonlik bilan javob qaytarishni taqozo etadi. Nafratni yengish, yomonlikka yaxshilik bilan javob berish shu jihatdan ham oson emas. Buning uchun ushbu fazilat insonning fitratida bo‘lishi kerak⁷⁴. Shoir she’rlarida millatning mentaliteti bilan bog‘liq quyma fikrlar ohorli ifoda etiladi. Hayot sinovlaridan o‘tgan “Nimani eksang, shuni o‘rasan”, degan xalq maqoli Boburning mana bu ruboiysida betakror badiiy talqin topgani buning isbotidir:

*Har kimki vafo qilsa, vafo topqusidur!
Har kimki jaf o qilsa, jaf o topqusidur!
Yaxshi kishi ko‘rmagay yomonliq hargiz,
Har kimki yomon bo‘lsa, jazo topqusidur!*

Bobur lirikasida faqat o‘zbekkagina xos bo‘lgan tushunchalar ohorli badiiy talqin etilgani kuzatiladi. Masalan, “sevinchi” so‘zi hozirgi kunda xalqimiz orasida “suyunchi” shaklida keng va faol ishlatiladi. Hayotdagi eng quvonchli damlardagina tilga olinuvchi bu so‘zni shoir g‘azalda yor visoli bilan bog‘liq badiiy lavhada mahorat bilan qo‘llaydi:

*Xush ulki, bir kishi ko‘zim yo‘lida erkanda,
“Sevinchi!” – deb yugurib yetsakim: “Falon” keldi!”*

Bunday satrlar shoirning xalq turmush tarzini teran bilishi, she’rda milliy qadriyat darajasiga ko‘tarilgan tushunchalarni san’atkorona talqin eta olishi isbotidir.

“Uying bug‘doyga to‘lgur!” – o‘zbekning ko‘pni ko‘rgan otalari, donishmand bobolari yoshlarga shu so‘z bilan dashnom berishi ma’lum. Ushbu odat millatimiz oqsoqollarining hatto

⁷⁴ Jabborov Nurboy. Zahiriddin Bobur kamolotining axloqiy-ma’naviy asoslari. / Zahiriddin Məhəmməd Babur və Azərbaycan. Beynəlxalq elmi konfransin materiallari. – Baki, 2018. – b. 78

tanbehi ham yaxshi niyatga yo‘g‘rilgani isbotidir. Aslida, uyning bug‘doyga to‘lishi – farovonlik belgisi. Biror yoqimsiz qiliq qilgan bolani qarg‘amaslik uchun, hatto dashnomni ham shu kabi ezgu niyat orqali ifodalash naslning davomchilariga bo‘lgan tengsiz mehr natijasidir. Buni qalbdan his etgan Bobur ruboiylaridan birida ana shu hikmat mazmunini go‘zal badiiy talqin etadi:

Ishlar bari ko‘nguldagidek bo‘lg‘usidur!

In‘omu vazifa – bori buyrulg‘usidur!

Ul g‘allayu mahmalki, deb erding, berdim,

Mahmalg‘a bo‘yu g‘alladin uy to‘lg‘usidur!

Yoki mana bu baytda shoir “Men ham edim seningdek, sen ham bo‘lursan meningdek” degan xalq maqoli mazmunidan foydalanib, betakror badiiy umumlashma chiqaradi:

Da‘voi ishq etib, g‘ayr, Boburni ayb qilma –

Kim, men edim seningdek, sen bo‘lg‘asen meningdek.

Shoir baytga g‘ayr – raqib obrazini olib kirgan. G‘animiga murojaat orqali bayt mazmunining ta’sirchanligini oshirishga, irsoli masal vositasida badiiyatni yuksaltirishga erishgan.

Ushbu fikrlar Boburning milliy urf-udumlarni, xalq turmush tarzini, eng muhimi, hayot falsafasini teran anglagan va lirik asarlarida betakror ifodalagan shoir ekani isbotidir.

Poetik fikr ifodasining milliy tafakkurga tayanishi. Ushbu tamoyil, boshqacha aytganda, fikrni chinakamiga o‘zbekcha ifodalay olish ma’nosini anglatadi. Bobur lirikasi, bu jihatdan ham, tadqiqotlar uchun boy material bera oladi. Shoir turkiy tilning ifoda imkoniyati nechog‘liq keng ekanini teran his etgan, asarlarida asl turkiy so‘zlardan keng va mahorat bilan foydalana bilgan.

Ne bilg‘aysen mening dardu g‘amim har soatu har dam –

Ki, husn usrukligidin oyu yil, ey oy, oyilmaysen.

Bayt mazmuniga ochqich vazifasini o'tovchi "usrukligidin" (*mastligidan - qavs ichidagi izohlar bizniki - N.J.*) hamda "oyilmaysen" (*hushingga kelmaysan*) so'zlari Bobur she'riyatida ancha faol qo'llangan sof turkiy tushunchalardir. Bu hol, o'z navbatida, shoir fikrlarining toza o'zbekcha ifodalaniishini ta'minlagan. "Boburnoma"da Andijonni ta'riflar ekan, "Eli turkdur. Shahri va bozorisida turkiy bilmas kishi yo'qdur",⁷⁵, deb yozganida buyuk adibning o'zi mansub millatga muhabbati ham aks etgani yaqqol seziladi. Shuning uchun ham ulug' shoir lirik she'rlarida turkiy tilning ifoda imkoniyatidan to'liq foydalangan. Quyidagi g'azal matlai ham ijodkorning tafakkur yo'sini milliy ekani jihatidan qimmatlidir:

*Quyoshim har sorig'a azm qilsa, zarrae qolmon,
Ne uchunkim, agar ayrilsam ondin, kun ko'ra olmon.*

"Quyoshim" so'zi ifodalagan istiora hamda ushbu so'z bilan zarra tushunchasi orasidagi tazod baytning yuksak badiiyatini ta'minlagan. "Kun ko'ra olmon" – ushbu chinakam o'zbekcha ibora baytda ifodalangan mazmunning poetik xulosasini aks ettirishdan tashqari, milliy ruhni ifodalagani jihatidan ham alohida ahamiyatga ega. Mana bu maqta' baytda Bobur turkiy tilga bo'lgan chuqur muhabbatini samimiy izhor etgan:

*Turklar xatti nasibing bo'lmasa, Bobur, ne tong,
Boburiy xatti emasdur, xatti sig'noqiy durur.*

Ushbu baytda buyuk mutafakkir turkiy yozuvning nasib bo'lmaganidan, ya'ni amaliyotda keng istifoda etilmaganidan o'kinchini ifodalagan. "Xatti Boburiy"ni ixtiro qilgani sababi ham shunda bo'lgani ma'lum. Baytda aytilgan xatti sig'noqiy esa "Turkistonda keng qo'llangan arab yozuvining bir turi"⁷⁶

⁷⁵ Бобур, Захириддин Мухаммад. Ғарбинг Андижонийдур. Сайланма шеърлар. – Тошкент: Шарк, 2008.

⁷⁶ Раҳмонов, Ваҳоб. Мумтоз соҳир шеърят. / Бобур, З.М. Ғарбинг Андижонийдур. Сайланма шеърлар. – Тошкент: Шарк, 2008. - б. 20

ma'nosini anglatadi. Bobur lirikasida hazrat Alisher Navoiy “turk shuarosi xossasi”⁷⁷ sifatida ta'riflagan tuyuq janrining ham yuksak poetik namunalari bor. Mana, shoirning milliy tafakkur va millat ruhi yorqin namoyon bo'lgan tuyuqlaridan biri:

*Ne balo, biyikturur davlat tog'i,
Ko'hi g'amni ne bilur davlattog'i?
Himmate tut, dog'i davlat istagil,
Himmating bo'lsa, bo'lur davlat tog'i.*

Ushbu tuyuqda tajnis bo'lib kelgan “davlat tog'i” so'zi birinchi misrada “davlatning ulug'vorligi”, ikkinchi satrda “davlatga erishgan kishi”, to'rtinchi qatorda esa “davlat ham” ma'nolarida kelgan. Shoir teran falsafiy mazmunni tajnisi tomm orqali go'zal badiiy shaklda ifoda etgan. Shuning barobarida, ijodkor ushbu tuyuqda turkiy millatga xos baland himmatni ulug'lagan. Mana bu tuyuqda ham o'zbek tilining ifoda imkoniyati nechog'liq katta ekani mahorat bilan ifodalangan:

*Vasldin so'z derga yo'q yoro manga,
Hajr aro rahm aylagil, yoro, manga.
O'qung etti ko'p yomon yoro manga,
Marhami lutfung bila yoro manga.*

Ushbu tuyuqning har to'rt misrasida tajnis qo'llangan. “Yoro” so'zi birinchi satrda “hol, quvvat”, ikkinchi misrada “ey yor”, uchinchi qatorda “yara, jarohat”, to'rtinchi satrda esa “yargin” ma'nolarini ifodalab kelgan. Ushbu tuyuq ham Boburning so'z qo'llash mahorati baland ekanidan, poetik fikrni o'quvchining qalbiga yetib boradigan darajada chinakam o'zbekcha ifodalay olishidan dalolat beradi. Zamonaviy she'riyatimiz darg'alaridan bo'lgan O'zbekiston Qahramoni, O'zbekiston Xalq shoiri Abdulla Oripov milliy ruh ifodasining zaru-

⁷⁷ Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. /Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Ўнинчи жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом номى НМИУ, 2011. – б.520

rati haqida mana bunday yozgan edi: “Mayli, buyuklarga intilish bo‘lsin, jahonning, bashariyatning eng ilg‘or fikrlariga oshnolik bo‘lsin, G‘arb, Yevropa, Amerika deysizmi, mayli Lotin Amerikasi, mayli Oymi, Marsmi.... darajasida fikrlashsin, lekin o‘zbek fikrlasin, o‘zbekcha fikrlasin! Agar shu “kichkinagina” shart bajarilsa, qolganiga, albatta erishamiz”⁷⁸. Zahiriddin Bobur lirik she‘rlarida teran hayot falsafasini milliy tafakkur asosida, sof o‘zbekcha ifodalagani bugungi zamon shoiru adiblari uchun ham namuna bo‘la olishini ta’kidlash kerak.

Poetik obrazning milliy ifoda orqali suvratlanishi. Zahiriddin Bobur bu jihatdan ham yuksak badiiy natijalarga erishgan. Quyidagi baytda “it” obrazi, birinchidan mukammal poetik obraz darajasiga ko‘tarilgan bo‘lsa, ikkinchidan, muallif konsepsiyasini ifodalagan chinakam o‘zbekcha “yitgaymen” so‘zi orqali mazmunning ta’sir kuchi bir necha baravar oshuviga erishilgan:

*Itingdurmen, soching zanjirini bo‘ynung‘a mahkam qil –
Ki, vodiysi firoqing ichra, qo‘rqarmenki, yitgaymen.*

“Soching zanjiri”, “vodiysi firoq” birikmalari ifoda etgan istiora, “itingdurmen” va “yitgaymen” so‘zlari asosidagi tajnis oshiq ruhiyatining foje tasviri orqali o‘quvchi ko‘z o‘ngida poetik obrazni yaqqol namoyon eta olgani shoirning tengsiz mahoratiga dalil bo‘la oladi. Bo‘yniga yor sochidan zanjir bog‘lanib, firoq vodiysi uzra yitib borayotgan it obrazi – lirik qahramon tuyg‘ularini bu darajada aniq va ta’sirchan suvratlantirish uchun ijodkor nechog‘liq yuksak salohiyat egasi bo‘lmog‘i zarur!

G‘azalning maqta’ baytida ushbu ta’sirchan badiiy obraz ohorli va teran poetik umumlashma orqali xulosalangan:

*Muyassar bo‘lmasa boshimni qo‘ymog‘lig‘ ayog‘ig‘a,
Boshimni olib, ey Bobur, ayoq yetganча ketgaymen!*

⁷⁸ Орипов, Абдулла. Адолат кўзгуси. – Тошкент: Адолат, 2005. – Б.178.

Yor oyog‘iga bosh qo‘ymoq umidi – oshiqning ishq tavrida nechog‘liq sodiq ekani isboti ekanidan tashqari, tuyg‘u izhorining sof o‘zbekcha ekani jihatidan ham qimmatlidir. Agar ana shu orzusi muyassar bo‘lmasa, oshiqning boshini olib oyoq yetgancha ketmog‘i – fikrni milliy ruh uyg‘unligida bu darajada mukammal ifodalash uchun faqat Bobur bo‘lish kerak!

Buyuk shoir umrining aksar qismida yoru diyor firoqida yashadi. Temuriy shahzodalar o‘rtasida ittifoq yo‘qligi, o‘zaro toju taxt talashuvlari oqibatida buyuk Sohibqiron Amir Temur asos solgan muazzam saltanat tanazzulga yuz tutayotganidan iz-tirob chekdi. Hindistonda ulkan davlatga asos solib, temuriylar hukmronligining umrini qariyb uch yarim asrga uzaytirishga muvaffaq bo‘ldi. Hasanxoja Nisoriyning “Muzakkiri ahhob” tazkirasida aytilganidek: “(Bobur) chig‘atoy sultonlarining eng sarasi va zo‘r shijoatlisi edi. Shamshir zarbi bilan Movaroun-nahr mamlakatlariga ega bo‘lib, uni saqlab qolishda ko‘p sa’y-harakatlar va jonini ayamasdan jahdu jadallar ko‘rsatdi. Mar-dona to‘qnashuvlar qildi, ammo taqdir o‘qig‘a tadbir qalqoni dosh bera olmagach, biror natija chiqara olmadi...

Mulk qo‘ldan ketgach, tab’ to‘tisi hind shakkaristoniga mayl bildirib, dengiz mavjli e’tiborini Hindiston mamlakatlarini egallashga sarf qilib, qorong‘ulik o‘lkasini quyosh yog‘duli qili-chi shu’lasi nurlari bilan charog‘on etib, humoyun tole’ tufayli muxolif lashkariga shikast yetkazib, feruz baxt bilan shohlik-ning feruz taxtiga hazrat Dehlida komron o‘lturdi”⁷⁹.

Shoh Bobur hayotida kechgan ana shu murakkab va ziddi-yatli voqelik shoir Boburning mana bu baytida ta’sirchan tarzda obrazli ifodalangan:

*Nekim taqdir bo‘lsa – ul bo‘lur, tahqiq bilgaysen,
Erur jangu-jadal, ranju-riyozat barcha behuda.*

⁷⁹ Нисорий, Х.. Мазаккири ахбоб. – Тошкент: Халқ мероси, 1993. – б.51-52

Bobur – buyuk qalb va ulkan ijodiy salohiyat egasi edi. Ahillik va ittifoq g‘oyasi betakror badiiy talqin etilgan mana bu baytlari millat farzandlarini ulug‘ maqsad yo‘lida birlashtirishga qaratilgan da‘vat o‘laroq barcha zamonlar uchun ham ibratlidir:

*Ahbob, yig‘ilmoqni farog‘at tutingiz,
Jam‘iyatingiz borini davlat tutingiz.
Chun gardishi charx budurur, Tengri uchun,
Bir-birni necha kuni g‘animat tutingiz.*

Xulosa qilib aytganda, Zahiriddin Muhammad Bobur lirik she‘rlarida, ular qaysi janrda yozilgan bo‘lmasin, milliy ruh ifodasi yetakchi o‘rin tutadi. Ulug‘ mutafakkir she‘riyatida millatning asl tabiati, siyrati mukammal darajada aks ettirilgan. Poetik mazmun milliy tafakkur vositasida o‘ziga xos va ohorli talqin qilingan. Badiiy adabiyotning asosi bo‘lgan poetik obrazlar milliy ifoda orqali mukammal suvratlantirilgan. Bobur lirikasini milliy ruh ifodasi nuqtai nazaridan yanada chuqur va ko‘lamli o‘rganish adabiyotshunoslikning istiqboldagi dolzarb vazifalaridandir.

Açar sözlər: Zahirəddin Məhəmməd Babur, “Baburnamə”, ədəbi irs, ümumbəşəri qayələr, milli ruh

Kalit so‘zlar: Zahiraddin Muhammad Bobur, “Boburnoma”, adabiy meros, umuminsoniy qoyalar, milliy ruh

Keywords: Zahiraddin Mohammad Babur, “Baburnama”, literary heritage, universal rocks, national spirit

BOBUR TOSHBITIKLARI

Vahob RAHMONOV

*Filologiya fanlari nomzodi, dosent,
Guliston Davlat Universiteti*

Bismillodan boshlab savol qo'y aylik: "Bobur toshbitiklarini topish va o'rganishning boburshunoslikda nima ahamiyati bor?" Bu savolga javoblar:

– Muzeydagi Bobur osh yegan yog'och tovoqni ko'rish ham tamo-shabin uchun qiziqarli.

– Bobur toshbitiklari – uning abadiyatga qoldirgan merosidir. Man-gulikka atalgan meros bir necha jihat-dan ahamiyatli bo'ladi. Buni toshbitik-larning har biri haqida ularning tarjimai holga taalluqliligi, shaxsiy e'tiqodga tegishliligi, tarixiy, ijtimoiy, axloqiy-ta'limiy mohiyati xususida to'xtalib o'tamiz.

– Bobur toshbitiklari uning forsiy tildagi adabiy merosi sa-fida qadrlanadi.

– Sa'diy va Hofizga tegishli baytlarini podshoh Bobur yozgani esa, xalafning salaflarga oliy darajadagi hurmat-ehtiromini ko'rsatadi.

Bejiz akademik A.Semyonov "Bobur toshbitiklari ja-honning eng mashhur muzeylarining ziynati bo'la oladi" deb qayd etmagan.

"Boburnoma"da matni qayd etilgan Zahiriddin Muham-mad Boburning o'z qo'li bilan toshga o'yib yozilgan yodgor-

likdan gap boshlaymiz. Zokirjon Mashrabov rahbarligidagi Xalqaro Bobur ekspeditsiyasining olti a'zosi 2009 yilning sentyabr oyida Afg'onistonni mo'ljallab, Qirg'iziston-Tojikiston bo'ylab yo'lga tushdik. Biz "Bobur yurgan yo'llar", "Muhammad Haydar Mirzo bo'lgan maskanlar"ni o'rganishni o'z oldimizga maqsad qilib olgan edik.

Tojikiston Respublikasining Mastchoh tumani Obburdon kentining o'nlab qishloqlarida Bobur va Muhammad Haydar Mirzolar (bu kishi O'ratepada tug'ilgan Boburning xolavachasidir)ga daxldor joy, narsa, toshbitiklarni yo'l-yo'lakay surishtirib boraverdik.

Baxtimizga Jo'raqul ota duch kelib, ko'plab savollarimiz javobiga aniqlik kiritib olishga muvaffaq bo'ldik: Boburning bu qishloqlarda yashagani xususida aholining xabardorligi; 1952 yilda olim Ahror Muxtorovning akasi Mirhaydar bilan butun Obburdon qishloqlarini ikki otda kezib tarixiy qimmatga molik toshlarni to'rt xurjun ko'zi qilib Dushanbega olib ketgani va birgina Boburdan qolgan yodgorlik: SHamtich qishlog'idagi "Durust" qabristonida saqlanayotganini bilib oldik. Va o'sha zukko mo'ysafid yo'lboshchiligida qabristonga kirib bordik. Olimlar avval marhumlar xotiralariga duoi fотиha qilib, qabriston oraladik. Ko'plab toshbitiklarni ko'rib hayratga tushdik. Jo'raqul ota bizga Bobur dastxati saqlangan mayda yozuvli yirik qora xarsangtoshni ko'rsatdi. Biz darhol arab yozuvida tojik tilida yozilgan baytni hijjalab o'qidik:

Kofiro, mardumshikoro, yak zamon ohistatar

K-ohui bechoraro tobi tiri turkon nest.

Xaladallohu mulkahu va sultonahu.

Katabai miram Boburxoi 907 h(ijriy).

Tarjimasi:

Ey kofir, ey odam ovchisi, bir lahza shoshma,

Sho'rlik kiyik turk o'qiga bardosh berolmaydi!

Alloh uning mamlakati va davlati umrini abadiylashtirsin.

Amirim Boburxonning yozuvlari 907 h(ijriy)

Demak yozuv 1502 yilga taalluqli. Bu yodgorlikning olib ketilmagani sababi shundaki, bu tosh taram-taram yorilgan. Kesib olishga urinilsa – to'kilib, parchalanib ketadi.

Qabristondagi bu badiiy javohirning avvalo so'zlari bizni dong qotirib qo'ydi. Muallif kimnidir kofir va odam ovchisi degan eng dahshatli so'zlar bilan haqorat qilmoqda.

Biz bunday haqoratga loyiq kishining kimligini o'ylab, o'yimizga yetolmasdik. Tarixdan ma'lumki, Bobur opasi Xonzodabegimni Samarqand qamalida Muhammad Shayboniyxonga topshirib, o'zi quvg'in holatda Obburdonda bir-ikki yil yashagan edi: "Boburnoma"da bizning muammomizni hal qiladigan hodisa yoki shaxs bormidi? Bo'lsa, u ham birgina Muhammad SHayboniyxonning o'zi bo'lishi mumkin. Ko'pchilik ana shu mulohazaga bordik.

Darhaqiqat, o'z she'rida "Men Temuriylarni o'rgani kelgan o'roqman" deya maqsadiga erishgan SHayboniyxon Boburni ham "o'rib yuborishi" qiyin emasdi-ku? Keyinchalik ham u Husayn Boyqaroning ikki o'g'lini bir marotaba o'ldirmay qo'yib yuborgani ham ma'lum. Balki bunga Xonzodabegim sa'y-harakati sabab bo'lgandir.

Ko'pchilik olimlar Xonzodabegimning Shayboniyxonga tegishini uning xo'rlanishi tarzida, Boburni qutqarish uchun o'zini qurbon qilgan, deb yozishadi, muhokama yuritishadi. Biroq hech kim bu kutilmagan kuyovning xon (imperator, shahanshox) ekanligini o'ylab ko'rmaymiz. Axir 23 yashar "o'tirib qolgan" qizga Xon sovchi qo'ysa bu o'sha davr tushunchasicha balki ayol uchun oliy baxt hamdir? Negaki SHayboniy ham Bobur va Ubaydiy (Ubaydullaxon) singari iste'dodli shoir ekanligini ham inobatga olmoq kerak. Ayniqsa, uning Alisher

Navoiy g'azallariga yozgan tatabbu'lari va tazmin g'azallari menga ham juda yoqadi. Uning o'z uslubi bor. Har bir shoirda ham o'z uslubi bo'lavermaydi. Madaniyatimiz tarixidagi shayboniylar o'rnini inkor etib bo'lmaydi. Bunyodkorlar va shoirlar bu suloladan ham ko'plab chiqqani ma'lum (Bobur davrida Samarqand hokimi Po'lod Sultonning sohibdevon shoirligini eslaylik).

SHayboniyxon Pskentga kelganida, Bobur u bilan to'qnashish istagida Hashtiyak (Bekobodning janubiy biqinidagi qishloqcha)dagi sohillari muz qotib yotgan tezoqar ariqqa kirib, o'n olti marta sho'ng'ib chiqadi va "Boburnoma"da bu haqda "Sovuq xiyla ta'sir qildi" deb yozadi. Ana shu qahramonligida u o'pkasini yallig'lantirib olgan edi... Agar shu hodisa bo'lmasa edi, Bobur uzoq umr ko'rgan bo'lardi.

Odatda bunday fardlar juft qofiyali bo'lardi. Tojik tilidagi bu fard qofiyalanmagan, lekin o'ta ta'sirli misralardan bunyod etilgan. Ramziy va to'g'ri ma'noda tushunchamizda ham baytdagi shaxs manfur zo'ravon ekanligi yaqqol namoyondir. SHayboniy haqida bo'lsa muallif shu o'tkir fardi bilan Temuriylar qirg'inchisiga o'zining butun nafratini ifodalay olgan, deb aytsa bo'ladi. Forsiy va turkiy adabiyotda misralari qofiyadosh bo'lmagan bunday baytlar juda siyrak uchraydi. Ushbu toshbitik fard ijtimoiy-siyosiy va axloqiy ta'limiy nuqtai nazardan, mavzuiy jihatdan juda serjilo. Kofiro (ey kofir) degan nido san'ati qo'llangan bo'lsa, ey odam ovchisi, ikkinchi nidodirki, misra-ning qo'shnidoliligi bayt badiiy ziynatlaridan biridir. Ohu tim-solida huquqsiz mazlum ommaning hayoti chumolicha qadsizligi shundoqqina ko'rinib turibdi. Bu yovuzni jilovlash amri maholligi fard fojeiyligini bo'rttirib yuborgan. Baytda ikkita mustaqil sintaktik birlik va hatto qofiyasizlik ifoda keskinligini kuchaytirish imkonini bergan. Baytdagi voqea davomini mulohaza qilgan kishi kuchli iztirobga tushadi: bechora ohuga najot

yo'q. Axir odam ovchisi ohuni ayarmidi?! Fardning "tobi tiri turkon" so'zlaridagi "T" harfining qator uch marotaba qo'llanilgani tavze' san'ati amaliyotini ko'rsatadi. Birinchi misrada esa amr san'ati zuhuri yaqqol sezilib turibdi. "Boburnoma"dagi Boburning o'z qo'li bilan yozilgan uch baytli jahonga mashhur bo'lgan toshbitik matni Sa'diy Sheroziyning "Bo'ston" dostonidan olingan. "Boburnoma"dan o'qiymiz: Maschoning pastki kenti Obburdondir. Bu Obburdondan quyiroqda bir chashma bo'lib, bu chashma tepasida bir mozor turibdi. Ushbu chashmadan yuqorisi Maschoga qarashli. Quyisi Palg'arga taalluqlidir. Ushbu chashma boshida, uning yoqasidagi toshga bu uch baytni o'yib yozdim:

*SHunidamki, Jamshedi farruxsirisht,
Ba sarchashmaye bar sange navisht:
"Bar in chashma chun mo base dam zadand,
Biraftand to chashm barham zadand.
Giriftem olam bo mardi-yu zo'r,
Va lekin naburdem bo xud ba go'r".*

Mazmuni:

*Eshitganim borki, Jamshiddek nomdor
Bosh buloq toshiga yozdirdi yodgor:
"Bu buloq boshida ko'plar tin oldi,
Ko'z yumib-ochguncha yitdi-yo'qoldi.
Mardlig-u zo'rlik-la olamni oldik,
Lekin qabristonga quruq yo'l soldik".*

Bu tog'li maskanda toshga o'yib bayt va narsalar bitish odatdir⁸⁰. Ana shu mashhur toshbitik hozir Tojikiston Respublikasi Tojikiston xalqlari qadimiy san'ati muzeyida (Arxeologiya muzeyi)da saqlanadi. Toshbitik matnidagi baytlardan tashqari yozilgan so'zlarning eng muhimi undagi tarixiy sanadir: 917

⁸⁰ "Boburnoma", "O'qituvchi", 2018, 163-bet

hijriy. Gap shundaki, bu toshdagi sana “Boburnoma”dagi (907 hijriy) sanadan o’n yilga farq etmoqda. Ushbu farqning g’oyat muhimligi shundaki, olimlar “Vaqoye” umrbod yozilgan deb taxmin qilar edilar. SHu farqning o’zi kitobning 1525 yildan boshlab yozilganini isbotlaydi. Negaki, muallif 1512 yilgi voqeani eslashda (13 yildan so’ng!) o’n yilga adashmoqda. Toshbitik Bobur qo’li bilan yozilgan. Kitob ham. Biroq bizdagi kitob kotib nusxasidir. Harqalay kotib boblarni o’rin almashtirmasa kerak. Ushbu toshbitikning yana bir muhim hujjatlik xususiyati shundaki: Bobur “Zafarnoma”larni o’qigan va ulug’ bobosi Sohibqiron Amir Temur ishlariga xavas qilgan. Amir Temur 1391 yil bulg’or xoni To’ktamishga qarshi yurish qilganida Qozog’istondagi Ulug’tog’ning cho’qqisidagi bir toshga bu harbiy safar maqsadi tafsilotini yozdirgan. “Zafarnoma”da SHarafiddin Ali Yazdiy bu voqealarni qog’ozga yozar ekan Sa’diy Sheroziyning “Bo’ston” asaridan ikki bayt she’rni kiritgan. Bobur esa o’sha baytlarning o’zini va uchinchisini ham olib toshga yozgan. Bu bilan u o’zini Amir Temur ishining davomchisi ekanligini aytmoqchi bo’lsa ne ajab?!

Toshdagi qahramon Jamshid shaxsi ko’zgusida Zahiriddin Muhammad Bobur Sohibqiron bobosi va o’z siymosini ko’rgan bo’lishi kerakki, bu tosh bitikni o’z qo’li bilan yozipti.

Axir Boburning shuncha harbu zarblari va oxiri Hindistonday mamlakat shahanshohiga aylanishi, uning Jamshiddan ham ulug’ hukmdor bo’lgani tarixdan ayon-ku! Qizig’i shundaki, Jamshid ham bir buloq boshidagi toshga o’sha gaplarni yozgan. Bobur ham buloq boshidagi bir toshga o’sha gaplarni yozdi! Balki Jamshid yozgani Sa’diy badiiy to’qimasidir. Biroq Bobur yozgani tarixiy haqiqat va bu Bobur toshi mangulikka yodgorlikdir. Toshbitik so’ngida: “Hararuhu Bobur 917 h.” Yozuvi borki, buning mazmuni: 917 yilda men Bobur yozdim” bo’ladi. Bobur toshbitiklarining yana birini o’rganish va izla-

nishlarimiz shuni ko'rsatdiki, u Obburdonda Hofiz Sheroziy baytini ham toshga yozgan ekan:

*Dilo, maosh chunon kun, ki gar bilag'jad poy,
Farishtaat ba du dasti duo nigah dorad. 907 h.*

Mazmuni:

*Ey dil, shunday yasha, toysang mabodo,
Farishtang qo'sh qo'llab tutsin duoda.*

Bunda Bobur yozgani haqida ma'lumot bo'lmasa-da, toshbitikshunos akademik Ahror Muxtorov xat-yozuv uslubiga asoslanib, bu toshbitikni Boburga tegishli deb hisoblaydi⁸¹. Boburning aruz risolasidagi fors adabiyotidan keltirilgan misollarining eng ko'pi Hofiz SHeroziydan ekanligini hisobga olsak, shahanshoh shoirimizning SHeroz bulbuliga mehri o'zgachaligini bilamiz. Bejiz faxriya usulida Bobur yozmagan axir:

*Iroqu Forsa gar yetsa sening bu she'ring, ey Bobur,
Ani hifz etgusi Hofiz, musallam tutqusi Salmon.*

Toshbitikdagi Hofiz baytida insonga eng zarur pand-nasihati aks etgan: shunday muslimona va oqilona yashash, odamlar bilan munosabat qilish kerakki, biror jiddiy xato qilganingda senga atalgan duolarni yozib boradigan farishtang seni falokatdan saqlab qolaolsin. Ushbu toshbitik Obburdon kentining Veshab va Shamtich qishloqlari oralig'idagi yo'lda tog' qoyasiga yozilgandir. Veshab va SHamtich qishloqlarini tutashtiruvchi yo'l bo'yida toshga Bobur yana ikki baytni she'rni o'yib yozgan:

*Ba hech kas madeh xotiru ba hech diyor,
Ki barru bahr farox astu odami bisyor.
Garat hazor bade'ul – jamol pesh oyad, -
Bubinu bigzaru xotir ba hech kas maspor.*

Mazmuni:

⁸¹ A.Muxtorov "Har sange dile dorad" kitobi, Dushanbe, 1986

*Biror kishi va biror diyorga ko'ngil qo'yma,
CHunki olam g'oyat kengu, odamlari juda ko'p.
Mingta suluv sanam senga yo'liqsa ham,
Ko'rginu o'taver, hech kimga ko'ngil berma.*

U yana Obburdonga qaytadi. Beklarining xiyonatkorligi va jufti halolining vafosizligi Boburga qattiq ta'sir qiladi. Balki ana shunday mushkul vaziyat va alamli qismatdan Boburning faryodidir ushbu misralar. Bobur: “Men ishonib va sevib shunday balolarga giriftor bo'ldim, Siz biror diyor vayorga ham ko'ngil bermang!” – deb tosh orqali ogohlantirmoqda...

Tarixan ma'lumki, keyinchalik Oysha Sulton begim ming pushaymon bo'lib, Agraga borgan. Bobur va Humoyun Mirzo dargohlari va himoyayu ta'minotlarida yashagan (Gulbadanbegim “Humoyunnoma”). Veshab va SHamtuch qishloqlari yo'lining yoqasidagi toshga 907 h. y. sanasi bilan yozilgan Boburning yana bir toshbitigi bor.

*Dareg'i umr, ki be ro'i do'ston guzarad,
Xusho dame, ki ba yoroni mehribon guzarad.*

Mazmuni:

*Umrni do'stlar diydorisiz kechirish hayfdir,
Mehribon yorlar bilan o'tgan har bir dam yaxshidur.*

Tojik tilida yozilgan bu bayt hikmatli fikr ekanligi bilan e'tiborga loyiqdir.

Açar sözlər: Babur, tarixi şəxsiyyət, ədəbi irs, daşbitik

Kalit so'zlar: Bobur, tarixiy shaxs, adabiy meros, toshbitiklar

Keywords: Babur, historical personality, literary heritage, dashbitik

“BABURNAMƏ”DƏ ƏLİŞİR NƏVAİ ŞƏXSİYYƏTİ VƏ OBRAZINA DAİR

Akif AZALP (Bağırov)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Klassik Şərq ədəbiyyatında Nizami Gəncəvi ilə bir sırada Əlişir Nəvai kimi qısa zamanda öz vətəninə və onun sərhədlərindən uzaqlarda geniş şöhrət tapan sənətkarlar barmaq ilə sayılacaq dərəcədə azdır. Əlişir Nəvai (1441-1501) şəxsiyyətinin və yaradıcılığının hələ dahi şair və mütəfəkkirin öz sağlığında onun məşhur müasirləri tərəfindən müxtəlif janrlarda yazılmış bir sıra sanballı əsərlərdə və klassik mənbələrdə (Dövlətşah Səmərqəndinin “Təzkürətüş-şüəra”, Əbdürəhman Caminin “İskəndər xirədnəməsi”, Mirxandın “Rövzətüs-səfa”, Xandəmirin “Məkarimül-əxlaq”, Zeynəddin Vasi finin “Bədayeül-vəqaye” və s.) yüksək qiymətləndirilməsi yuxarıdakı mülahizənin parlaq dəlilidir.

Bu baxımdan Əlişir Nəvainin kiçik müasiri və Nəvaidən sonra özbək mədəniyyətinin ikinci böyük siması Zəhirəddin Məhəmməd Baburun (1483-1530) klassik özbək nəsrinin və dünya memuar ədəbiyyatının nadir incilərindən sayılan “Baburnamə” (1493-1530) əsərində Nəvai şəxsiyyəti və obrazının yeri ayrıca maraq doğurur. Üstəlik, bu da qürurverici faktdır ki, sözügedən məsələyə ilk dəfə diqqət yönəldənlərdən biri görkəmli soydaşımız, böyük özbək şairi, dramaturqu və ədəbiyyatşünası

Maqşud Şeyxzadə (1908-1967) olmuşdur. Bundan təxminən səksən il öncə, Əlişir Nəvainin 500 illiyi ərəfəsində “Qızıl Özbəkistan” qəzetində dərc olunan “Babur və Nəvai” (1940, 26 dekabr) adlı məqaləsində ustad nəvəişünas bu iki böyük şair ortasındakı məktublaşmanı diqqət mərkəzinə çəkərək və həmin məktubların bizə gəlib çatmadığına dərin təəssüfünü bildirərək yazırdı: “Görünür, Nəvai öz ömrünün sonuncu ilində sirli şəkildə Babur haqqında eşidib, onunla maraqlanır və məktubla əlaqə yaratmağa da özü təşəbbüs göstərir. On doqquz yaşlı fərqanəli gənc şairin yenicə parlayan ulduzunu uzaq Heratdan görə bilən Nəvai bütün dahi şairlərə xas olan nadir bir xüsusiyyətə də malik idi, yəni həqiqi istedadı uzaqdan görə bilirdi”⁸². Sözügedən məqalədən bu günə qədər özbək ədəbiyyatşünaslığının müxtəlif nəsillərinə mənsub tədqiqatçılar tərəfindən Nəvai və Babur münasibətləri bu və ya digər dərəcədə işıqlandırılıb, əlbəttə. Təəssüf ki, bir məqalənin imkanları daxilində onların hamısına münasibət bildirmək mümkün deyildir. Bununla belə, Nəvai və Babur münasibətlərini çağdaş ədəbiyyatşünaslıq və türkşünaslığın tələbləri səviyyəsində araşdırmaq ehtiyacı və zərurəti də danılmaz faktdır. Üstəlik, türkdilli ədəbiyyatı bütün dünya miqyasında təmsil etməkləri və etiraf etdirməkləri ilə artıq bütün türkdilli xalqların qürur mənbəyinə çevrilmiş bu iki dahinin - “İntibah dövrünün tipik hökmdarı”⁸³ olan Baburun və bir İntibah dahisi kimi onun böyük sələfi sayılan Nəvainin qarşılıqlı münasibətləri və yaradıcılıq əlaqələrinin “ümumtürk İntibahı müstəvisində”⁸⁴ dərindən tədqiq olunması bütövlükdə türkologiya və şərqşünaslıq elmi üçün ciddi əhəmiyyətə malikdir. İlk misal olaraq, götü-

⁸² Şeyxzadə M. Babur və Nəvai, - “Qızıl Özbəkistan” qəzeti, 26 dekabr 1940-cı il

⁸³ Nehru C. Ümumdünya tarixinə nəzər, Bakı, 2006, 344s.

⁸⁴ Azalp A. Əlişir Nəvai və ümumtürk İntibahı, - “Əlişir Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı (Beynəlxalq elmi kofransın materialları)” Nəşrə hazırlayan Almaz Ülvi, - Bakı, “Elm və təhsil”, 2017. - s. 59

rək elə “Baburnamə”də ustad Şeyxzadənin diqqətini yaxından cəlb edən epizodun özünü: “Bu ikinci nəvbət Səmərqəndni alğanda Əlişirbek tirik edi. Bir nəvbət mənqə kitabəti həm kəlib edi. Mən həm bir kitabət yıbarib edim, arxasında türki beyt ayıb, bitib yıbarib edim. Cəvab kəlqunçə təfriqə və qovğa boldu”⁸⁵.

(Bu ikinci dəfə mən Səmərqəndi alanda Əlişir bəy sağ idi. Bir dəfə mənə məktubu da gəlmişdi. Mən də bir məktub göndərmişdim. Cavab gələnə qədər ayrılıq və dava oldu.)

Məlumdur ki, Babur 19 yaşında Səmərqəndi ikinci dəfə fəth edəndə (1500-cü ilin sonu və 1501-ci ilin əvvəli) xəstə Nəvai ömrünün son günlərini yaşayırdı⁸⁶. Öz-özlüyündə sual doğulur: belə bir vəziyyətdə Nəvaini bütün qayğıları unudub, Babura məktubla müraciət etməyə hansı səbəblər sövq edə bilərdi?! Məktubların məzmunu indilikdə bizə məlum olmasa da, fikrimizcə, Baburun sözügedən səbəblərlə bağlı biri-birini tamamlayan iki təxmini bildirməyə kifayət dərəcədə əsas verir.

Birincisi, ümumtürk İntibahının tanınmış mədəni mərkəzlərindən olan Səmərqənd şəhərinin yenidən həmin İntibahın siyasi dayağı və hamisi sayılan Teymurilər sülaləsinin Babur kimi istedadlı şair və sərkərdəsinin əlinə keçməsi Teymurilərə rəğbəti və sədaqəti ilə tanınan Nəvaini sevindirməyə bilməzdi. Bu mənada Nəvainin Babura məktubunu, hər şeydən öncə, bir təbrik məktubu kimi təxmin etmək daha məntiqlidir.

İkincisi, Baburun yuxarıda gətirilmiş sözlərindən də (“... arxasında türkcə beyt deyib, yazıb göndərmişdim”) göründüyü kimi, Nəvai öz məktubunda türk dilinin və türkdilli ədəbiyyatın taleyi ilə bağlı müəyyən narahatlığını və onların gələcəyi ilə bağlı şair kimi təzəcə məşhurlaşan Baburun istedadına böyük ümidini ifadə edib, türkcə hansısa bədii nümunəni yollayıbmış

⁸⁵ Babur Z. M. Əsərlər, üç cildə, II c., Baburnamə, Daşkənd, Bədii ədəbiyyat nəşriyyatı, 1965. – s.126

⁸⁶ Yəni orada, – s.249

ki, Babur bunun müqabilində Nəvainin ümidini doğruldaraq, cavab məktubuna türkcə beyt əlavə etməyi unutmamışdır.

Ümumən, Əlişir Nəvainin şəxsiyyəti və obrazı ilə bağlı “Baburnamə” nin bir sıra fəsillərində ən müxtəlif münasibətlərlə verilmiş çoxsaylı məlumat və cizgiləri şərti olaraq iki hissəyə ayırmaq mümkündür:

a) Nəvainin şəxsiyyətini (təbiətini, yaradıcılığını, müasirləri ilə münasibətini və s.) səciyyələndirən elmi-maarifi bilgilər

b) Nəvainin xəlqi obrazını canlandıran bədii-tarixi cizgilər.

Hər iki bənddə vurğulanan mətləblər üzrə “Baburnamə” olduqca maraqlı və zəngin material versə də, biz məqalənin yığcamlığı nəminə onlardan hər birinə bir-iki səciyyəvi misalla kifayətlənməli olacağıq. “Baburnamə” müəllifi Nəvai şəxsiyyətinin özünəməxsus cəhətlərini işıqlandırarkən, xüsusən, dahi şairin təbiətən zərif və məğrur, eyni zamanda, həssas və kövrək olduğunu təkrar-təkrar vurğulayır və bunu olduqca təsirli səhnələrlə nümayiş etdirir. Məsələn: “Bir gün Əlişir bəylə mirzənin (Sultan Hüseyn Bayqaranın böyük oğlu Bədiüzzaman mirzə nəzərdə tutulur –A.A.) arasında elə bir söhbət keçdi ki, mirzənin ayıqlığına və Əlişir bəyin qəlbinin rıqqətinə dəlildir. Əlişir bəy sirli sözlərini mirzənin qulağına pıçıldadı və sonra dedi ki, “Bu sözləri unudun!”. Mirzə dərhal dedi ki, “Hansı sözləri?”. Əlişir bəy çox təsirləndi və ağladı”⁸⁷. Göründüyü kimi, burada müəllifin özünəməxsus bədii məharəti bir də ondan ibarətdir ki, əslində Nəvai ilə heçvaxt görüşməyən Babur təsvirin bədii təsir gücünü artırmaq üçün özünü həmin söhbətin sanki canlı şahidi kimi göstərir. “Baburnamə” nin ən qiymətli səhifələrini Baburun öz dahi sələfinin yaradıcılığı haqqındakı yüksək fikirləri və dərin mülahizələri təşkil edir. Xüsusən, Əlişir Nəvainin türkdilli ədəbiyyat qarşısındakı son dərəcə böyük xidmətlərinin onun ən

⁸⁷ Yenə orada, – s. 64-65

istedadlı davamçısı tərəfindən bu cür səmimi və mərdanə etirafı olduqca diqqətəlayiqdir. Babur yazır: “Əlişir bəy misli görülməmiş insan idi. Türk dili ilə şeir söylənəndən üzü bəri heç kim onun qədər çox və onun qədər yaxşı söyləmiş deyildir. Məsnəvidə altı kitab şeir yaradıb, beşi “Xəmsə” cavabında, yenə biri “Məntiqüt-teyr” vəznində, “Lisanüt-teyr” adında. Dörd qəzəllər divanı ərəsəyə gətirib: “Qərayibüs-siğər”, “Nəvadirüş-şəbab”, “Bədayiül-vəsət”, “Fəvayidül-kibər”. Yaxşı rübailəri həm var...”⁸⁸. Bununla belə, “Baburnamə” də Nəvainin bəzi əsərlərinin müəyyən cəhətləri haqqında, xüsusən, farsca divanının (“Divani-Fani”) bədii səviyyəsi haqqında Baburun mübahisəli fikirləri də yox deyil⁸⁹. Burada istər-istəməz Babura baxanda fars dilinə və farsdilli ədəbiyyatın təcrübəsinə, eləcə də, Nəvainin farsca divanına daha yaxından bələd olan və Baburun özü-nün də dərin ehtiram bəslədiyi Əbdürəhman Caminin aşağıdakı misraları yada düşür:

*... Pirlər “Beşliy”inə yetərmi “Xəmsə”n,
 Birinə tən gəlməz yüz bir xəzinən.
 İllah da, beş nəərə çəkən şairin,
 Pəncəsin Gəncədən qaldıran şirin!
 Biri isə türkcə çəkdi nərəsin,
 Hətta sehribazlar uddu nəfəsin.
 Onacan belə şən görmüşmü qələm,
 Ki, şəninə əhsən yağdıra aləm?!
 Bağışlasın farsca gövhər dərənlər,
 Dari ləhcəsinə ziynət verənlər,
 Söyləsinlər, görək, nə edərdilər,
 Nəvai daridə yazsaydı əgər?!..”⁹⁰.*

⁸⁸ Yenə orada, –s. 247-248

⁸⁹ Yenə orada, –s. 248

⁹⁰ Cami Ə. Asari montəxəb, Daşkənd, Ədəbiyyat və sənət nəşriyyatı, 1974, 360səh. – s.241-242

Məlumdur ki, Nəvainin keşməkeşli həyatı və az qala əfsanəvi şəxsiyyəti ilə bağlı rəvayət və lətifələr xalq arasında böyük şairin hələ sağlığında yaranmağa başlamışdı. “Baburnamə” ni öz dövrünün yüksək nəsr nümunəsi kimi səciyyələndirən amillərdən biri də onda Əlişir Nəvainin xalq məhəbbəti və folklor motivləri ilə yoğrulmuş bədii obrazının canlandırılmasıdır. Məsələn: “Əlişir bəy o qədər xeyirxah əməllər etmiş və yaxşı işlər görmüşdü ki, kim bir yeni işə başlamaq istəsə, o işin düşərli olması və irəli getməsi üçün onu “Əlişiri” adlandırırdı. Bəzən zarafatla Əlişir bəyə eyham da vururdular. Belə ki, Əlişir bəy qulağı ağrıtanda yaylıq bağladığı üçün xanımlar göy yaylıqla çalma çalmağın adını “nazi-Əlişiri” qoydular”...⁹¹. Nəhayət, “Baburnamə” də ümumtürk İntibahının haqqında söz açdığımız iki parlaq simasının ruhi-mənəvi birliyini və sələf-xələf münasibətlərini açıq-aşkar nümayiş etdirən heyvətamiz və yarımistik bir fakta da rast gəlinir. Məlum olur ki, son dəfə Heratda olarkən, Babur iyirmi gün Nəvainin evində qalıb və bu müddətdə Nəvaidən yadigar qalan yerləri və abidələri ziyarət edib⁹². Bir sözlə, “Baburnamə”də Nəvai şəxsiyyəti və obrazına dair və daha çox tezis səciyyəli bu yığcam mülahizələrdən məqsəd ümumən Nəvai və Babur münasibətlərini yeni müstəvidə dərinlən araşdırmağın zəruriliyini bir daha nəzərə çatdırmaq idi.

Açar sözlər: *Klassik Şərq ədəbiyyatı, Z.M.Babur, Əlişir Nəvai, “Baburnamə”, obraz*

Kalit so‘zlar: *Klassik Sharq adabiyoti, Z.M.Bobur, Alisher Navoiy, “Boburname”, obraz*

Keywords: *Classical Oriental literature, Z.M.Babur, Alisher Navai, “Baburname”, image*

⁹¹ Babur Z. M. Əsərlər, üç cildə, II c., Baburnamə, Daşkənd, Bədii ədəbiyyat nəşriyyatı, 1965. – s.262

⁹² Yənə orada, – s.275-279

ZAHİRƏDDİN MƏHƏMMƏD BABUR VƏ AZƏRBAYCAN KLASSİKLƏRİ

Yaşar QASIMBƏYLİ

*Filologiya elmləri doktoru,
Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun
baş elmi işçisi, yashargasimov@mail.ru*

Zahirəddin Məhəmməd Babur türk xalqlarının poeziyası tarixində özünəməxsus mövqe qazanmış qüdrətli sənətkarlardan biridir. Əlişir Nəvaidən sonrakı dövr türk poeziyası tarixinə nəzər salsaq, üç böyük ədəbi şəxsiyyətin poetik yaradıcılığı nəzərdiqqətimizi cəlb etdiyini müşahidə edirik; Şah İsmayıl Xətayi, Zahirəddin Məhəmməd Babur və Məhəmməd Füzuli. Maraqlıdır ki, Əlişir Nəvaidən

öncəki dövr türkdilli poeziya hansı mühüm və bənzər ədəbi vəzifələri yerinə yetirmişdisə, Ə.Nəvaidən sonrakı dövr türk xalqları poeziyası da eynən o cür müştərək missiya və funksiyanı reallaşdırmalı olmuşdur. Bu baxımdan yuxarıda qeyd etdiyimiz hər üç sənətkarın yaradıcılıq yolları və poetik üslubları arasında paralellər nəzərə çarpmaqdadır.

Əgər Əlişir Nəvainin qarşısında islam-əruz poetikası müstəvisində yeni bir türk şeir mədəniyyətini yaratmaq kimi möhtəşəm vəzifə dururdusa, ondan sonrakı dövr ədəbiyyatının nümayəndələri isə yeni türk şeirliyi sarayını daha da rəvnəqləndirmək və nəqşləndirmək işləri ilə məşğul idilər. Ə.Nəvai türk

dilində klassik əruz poetikasının yüksək tələblərinə cavab verməyə qadir olan böyük və zəngin bir ədəbi miras bünyad etmişdi; bu nəhəng irs üç minə yaxın qəzəli, türk dilindəki ilk poetik epopeyanı – “Xəmsə”ni, onlarla elmi-nəsrî və tarixi əsərləri, təz-kirələri özündə ehtiva edirdi. Z.M.Babur, Şah İsmayıl Xətayi və Məhəmməd Füzuli Yaxın Şərqi bir sıra böyük klassikləri ilə yanaşı və daha çox məhz bu poetik miras üzərində boy atmış və yüksəlmiş sənətkarlar idi.

Yəni onları bir-birinə yaxınlaşdıran qarşılarındakı poetik məqsəd və vəzifələrin uyğunluğu ilə yanaşı, həm də bu sənətkarların mənşə və genezisindəki yaxınlıqlar, bənzərliklər idi. Onların hər üçü bilavasitə Ə.Nəvaidən nəşət etmişdilər. Amma başqa amilləri də nəzərə almaq lazımdır. Z.M.Babur da, Xətayi və Füzuli kimi, Nizami Gəncəvini özünün ulu ustadı sayırdı, eyni zamanda, Ə.Nəvaidən öncəki Azərbaycanın türkdilli klassikləri Seyid İmadəddin Nəsimi, Qazi Bühranəddin və başqalarından da sənət dərslərini almışdı. Aydın olur ki, Ə.Nəvaidən sonrakı dövr poeziyasının hər üç möhtəşəm klassiki həm ədəbi-mənəvi mənşələrinə, həm də taleyin onlara nəşib etdiyi poetik missiyalarına görə bir-birlərinə son dərəcə yaxın və doğma şəriyyəti simaları idi.

Ə.Nəvaidən sonrakı dövr poeziyasında müşahidə olunan əsas ədəbi təmayüllərdən biri şəriyyətdə bilavasitə həyatın nəfəsinin duyulması, müstəqim inikas tərzinin meydana çıxması və poetik müəyyənliyin, konkretliyin nəzərə çarpması idi. Yəni, klassik romantizm hüdudlarından kənara çıxmağa cəhd Z.M.Babur, Şah İsmayıl və M.Füzulinin əsərlərində bariz şəkildə əks etmişdir. Başqa sözlə, hələ XVI əsrin poetik örnəklərində də klassik romantizmlə yanaşı, əgər belə demək mümkünsə, “klassik realizm”in təzhürləri də nəzərə çarpmaqdadır. Bu məsələlərə müxtəlif aspektlərdən elmi-nəzəri yanaşmanı prof. M.Quluzadə və M.P.Vaqif yaradıcılığının mötəbər tədqiqatçısı A.Dadaşzadə

nin⁹³ tədqiqatlarında müşahidə etmək mümkündür. Zahirəddin Məhəmməd Baburun lirikasında klassik poetikanın əksər janrlarına rast gəlirik; Şairin zəmanəmizə qədər gəlib çatmış divanlarında qəzəllər, rübailər, tuyuqlar, qitələr, fərdlər, məsnəvilər yer almışdır. O, bu janrların hər birində kifayət qədər gözəl nümunələr yaratmış və bəzən isə heç zaman fəth olunmayacaq zirvələri fəth etmişdir. Z.M.Baburun poeziyasının özəlliyi və gözəlliyi yenə bundadır ki, biz bu şeirlərdə həm də yeni estetik məzmun və ovqatla qarşılaşırıq.

Z.M.Baburun lirikası formaca və şəkildə müxtəlif olduğu kimi, estetik mündəricəsinə və məzmununa, poetik hədəf və mövzularına görə də rəngbərəngdir. Şairin lirikasını bu nöqtədən nəzərdən aşağıdakı kimi təsnif etmək məqsədə müvafiqdir; 1. Sevgi lirikası. 2. Avtobioqrafik məzmunlu lirika. 3. Fəlsəfi məzmunlu və ümuminsani duyğular lirikası. 4. Təbiət və dünya gözəlliklərinin tərənnümü. 5. Şahanə duyğular şeiriyyəti. Baburun qeyd etdiyimiz və etmədimiz tematik bölgülərə və təsnifata daxil olan şeirlərinin spesifik xüsusiyyətlərindən biri isə şairin qələm təcrübələrində realist mündəricənin və sırf fərdi, həyatı, ünvanlı yaşantıların özünə yer almasıdır. Yəni Ə.Nəvai poeziyasından fərqli olaraq, Z.M.Baburun və qeyd etdiyimiz şairlərin əsərlərində dünyəvilik və həyat faktlarının, hadisələrinin və insan duyğularının inikasında yeni poetik manera açıq-aşkar diqqəti cəlb etməkdədir. Babur həyatın və taleyin zərbələrinə müqavimət göstərmək, yaşamaq və qalib gəlmək üçün sanki bütün varlığını səfərbər etmişdir. Məğlubiyyətlərə və ölümlərə sinə gərərək, son dərəcə həyatsevərlik nümayiş etdirən bənzərsiz şairin yaşantıları gələcək nəsillər üçün də misilsiz örnəklərdir:

*Özünü, könül, eyş ilə tutmaq gərək,
Bizi unudanı unutmaq gərək.*

⁹³ Dadaşzadə A. XVIII əsr Azərbaycan lirikası. Bakı, "Elm", 1981

*Eyşü-tərəb gülününə su verib,
Qüssə nihalını qurutmaq gərək.
Hər şeyə qəm yemə, qəm çox durur,
Eyş ilə özünü ovutmaq gərək*⁹⁴.

Şah İsmayıl Xətayinin bahar nəfəsli və yazın tərənnümünə həsr olunmuş bir sıra şeirlərini Z.M.Baburun aşağıdakı misraları ilə müqayisə etmək olar. Bu bədii nümunələr, ümumən, türk poeziya aləmində formalaşmağa başlayan yeni poetik eranın başlanğıcı, yeni estetik məzmunun uğurlu nişanələri idi. Böyük dərd və izzətlərin vətəni olan Baburun qəlbi təkcə bu cəhətlərinə görə yox, həm də həyatsevərlik eşqinə, yazıb-yaratmaq, həyatdan sevinc duymaq və hətta şənlonə bilmək duyğularını özündə birləşdirdiyinə görə bugün də heyrat oyadır:

*Yaz fəsli, yar vəsli, dostların söhbəti,
Şeir bəhsi, eşq dərdi, bədən keyfiyyəti,
Yaz fəslində çaxır içməyin özgə halı var,
Kimə bu nəşə müyəssər olsa, vardır dövləti.
Eşq dərdini çəkib, hər kim ki, tapsa vəsli yar,
Ol zaman bolğay unut yüzilki hicran şiddəti.
Dostların söhbətində nə xoş olar bəhsi-şeyr,
Ta bilinər hər kimin təbi-birlə haləti.
Gər bu üç işi müvafiq tapsan ol üç vaxt ilə,
Bundan artıq olammaz, Babur, cahanın işrəti*⁹⁵.

Şah İsmayıl Xətayinin şahanə sevgi duyğuları ilə yanaşı təbiət mövzusunda yaratdığı gözəl sənət əsərləri ilə Baburun şeirləri arasındakı ovqat yaxınlığı, lirik “mən”lərin əhvali-ruhiyyəsidəki müştərəklik kifayət qədər qabarıqdır. Klassik poetikanın realist üsluba və ümumən, realizmə münasibətini obyektiv

⁹⁴ Захириддин Мухаммад Бабури. Асарлар. Уч чилдик. I чилд. Девон. Ташкент, Бадии адабият нашрийоти, 1965. – с. 73

⁹⁵ Захириддин Мухаммад Бабури. Асарлар. Уч чилдик. I чилд. Девон. Ташкент, Бадии адабият нашрийоти, 1965. – с. 67

şəkildə dəyərləndirmək üçün bu cür şeir nümunələri olduqca gərəkli və qiymətlidir. Aşağıdakı bahar əhvali-ruhiyyəsi və yenilənən dünya, həyat eşqi ilə süslənmiş misralar Xətayinin sanki mürəkkəb dini-mifoloji əfsanələr, rəvayətlər və hekayətlərdəki obrazlardan, rəmzlər və fəlsəfi işarələrdən yorulmuş lirik qəhrəmanın həyatın təbiidən təbii və məsum gözəllikləri ilə rastlaşarkən qəlbindən keçirdiyi heyrətamiz həyəcanların, mənəvi aram və ləzzətlərin ifadəsi idi. Başqa sözlə, Xətayinin lirik qəhrəmanı da, Baburun həyatsevər lirik “mən”i kimi, sanki real həyat gözəlliklərinin və insan nəşəsinin vəsfindən vəcdə gəlir.

*Qış getdi, yenə bahar gəldi,
Gül bitdivü laləzar gəldi.
Quşlar qamusu fəğanə düşdü,
Eşq odu yenə bu canə düşdü.
Yer geydi qəbəyi-xizrpuşan,
Cümlə dilə gəldi ləbxəmuşan.
Sərvın yenə dutdu damənin su,
Su üstə oxudu fəxtə gu-gu.
Gönçə dəhəni çəməndə xəndan,
Gülmaxdan ənar açıldı dəndan⁹⁶.*

Böyük və həssas şair baharın insanı və dünyanı yeniləndirən, yerləri-göyləri təzələyən yaradıcı qüdrətini, onun nəfis və heyrətamiz rənglərini bir rəssam istedadı ilə təsvir edir. Yaz və yaradılış fəslinin həyat nəfəsli hənirini, bir-birindən gözəl və füsunkar səslərini isə bir nəğməkar, daha doğrusu, ilahi duyğularla köklənmiş bir bəstəkar kimi duyaraq, sözün, yazının əbədiyyətinə məharətlə çevirə bilmişdir. Əlişir Nəvai lirikası ilə müqayisədə Xətayi və Babur şeiriyətində “Batin” və “Zahir” poeziyasının arasındakı nisbətlər, irfani şeirlərlə yanaşı real insani duyğuların tərənnümünə həsr olunmuş poetik nümunələrin kəmiyyət

⁹⁶ Şah İsmayıl Xətayi. Əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 384 səh. – s. 245

və keyfiyyətindəki fərqlər göz qabağındadır:

*Bülbül oxudu sifati-hicran,
Dəryadə dür oldu əbri-neysan.
Durna uçuban həvayə düşdü,
Laçın aluban ovayə düşdü.
Alma ağacı dibində sayə
Tə'n eylər did bulutda ayə
Yaşın yerə tökdü əbri-neysan,
Bülbüllər oxudu səd hezaran.
Mey bəslədi jalə hər vərəqdə,
Türrac kitab oxur təbəqdə...*⁹⁷

Xətayinin sevgi nəşəli və vüsəl ümidli şeirlərinə həmahəng olan, real insani eşq atəşində isinmiş nazlı və qəmzəli qəzəllərə Babur lirikasında da rast gəlirik. Baburun sevgi şeirlərində və intim lirikasında elə nümunələr vardır ki, cahan poeziyasının ən gözəl və ən məşhur nümunələri ilə müqayisə olunmağa, onlarla yanaşı durmağa layiqdir. Z.M.Babur şeiriyyətinin dünyəvi tərəvətini, gözəlliyini və nəfisliyini duymaq üçün onun “Yenə” rədifli qəzəlini oxumaq kifayətdir:

*Saçının sövdası düşdü başıma başdan yenə,
Tiyrə oldu ruzigarım ol qara qaşdan yenə.
Yüz yamanlıq görüb ondan telbə oldun, ey könül,
Yaxşılığt gözləyərsən, ol pərivəşdən yenə.
Daş vurur ətfal mənə, evində fariq ol pəri,
Telbələr tək qışqırıram, hər zaman daşdan yenə.
Ayağım yetəncə Babur tək gedər idim, neynim,
Saçının sövdası düşdü başıma başdan yenə*⁹⁸.

Z.M.Babur lirikasının özəl xüsusiyyətləri, təkrarsız estetik keyfiyyəti, xüsusən, ondakı dünyəvi şeir təmayülü ilə həma-

⁹⁷ Yenə orada, – s. 245

⁹⁸ Yenə orada, – s. 39

hənglik, Qazi Bühranəddin, Mövlana Lütfi, Xətayi, Füzuli şeiriyyətindəki real yaşantıların, həyatı duyğuların tərənnümünə üstünlük verilməsi və daha da inkişaf etdirilməsi, ümumən, bizim klassik poetikaya münasibətimizin dəyişməsinə də təkan verir. Yəni, təkcə Ə.Nəvai və M.Füzuli şeiriyyətini deyil, ümumən, bütün klassik türk poeziyasını təsəvvüf libasında təsəvvür etməyi və klassik “məşuqəni” yalnız və yalnız göylərlə bağlı dərk edib, dəyərləndirmək təcrübəsini Z.M.Baburun sevgi lirikası Molla Pənah Vəqifdən çox-çox əvvəl inkar edib: “Qara zülfün fərağında pərişan ruzigarım var, Üzünün iştiaqında nə səbrü, nə qərarım var. Ləbin bağrımı qan etdi, gözümdən qan rəvan etdi, Niyə halım yaman etdi, mən ondan bir sorarım var. Cahan-dan mənə qəm olsa, ulusdan gər ələm olsa, Nə qəm yüz munca həm olsa, sənin tək qəmgüsərim var. Əgər müslihəm, ər müfsid və gər aşiqəm, ər abid, Nə işin var sənin, zahid, mənim ki, ixtiyarım var. Fəğanım aşdı bülbüldən, qəmi yox zərrə bu quldan, Bəs e Babur, oşəl güldən könüldə xarxarım var”⁹⁹.

Xətayinin və Baburun bir sıra şeirləri arasındakı yalnız poetik məzmun və ovqat yaxınlığı deyil, bəzən bu obrazların və bədii bənzətmələrin bir-birinə hədsiz oxşarlığı da oxucunu hey-rətləndirə bilər. Bu da hər iki qələm sahibinin dəst-xəttindəki, həm də estetik dünyagörüşündəki və həyat təcrübəsindəki uyğunluqlardan xəbər verir: “Açılıb iki saçı üzünə yayılmışlar, Yaruğ cahanı gözümə qaranğu qılmışlar. Çaxır bağır qanıdır barça¹⁰⁰ eşq əhlinə O da məlum ki, bu meydən dəmə ayrılmışlar. Neynəsəm eyləmə, ey yar, eyb ki, məndə Cünuni-eşqü igidlik daim qatılmışlar. Səlahə xirəd əhli məni yaxın deyirlər, Görün ki, bax bu sözbazlar necə yanılmışlar. Neçün eşqini eldən gizlətmək, ey Babur, Çün halətini bütün aləm əhli bilmişlər”¹⁰¹. Bu

⁹⁹ Захириддин Мухаммад Бабури. Асарлар. 3 cildlik. I cild. Devon. T., 1965. – s.111

¹⁰⁰ Barça – bütün, hamı

¹⁰¹ Yəni orada, - s. 110

tendensiyalar Şah İsmayıl Xətayinin şeiriyyətində də hiss olunacaq dərəcədə görülmüdü. Böyük şairin yaradıcılığının müxtəlif dövrlərində qələmə alınmış əsərlərində qeyd etdiyimiz üslubi yenilənməni müşahidə etmək olar. XVI yüzilin dini-fəlsəfi və sufiyanə ruh, motivlərlə yoğrulmuş poetik nümunələri ilə müqayisədə bu real sevgi yaşantılarının son dərəcə emosional və səmimi ifadəsi, duyğusal misraların yazılması və sevilməsi, şübhəsiz ki, bir yenilənmə ab-havasını meydana gətirirdi.

Qızıl gül, bağü bustanım, nə dersən?

Fəda olsun sənə canım, nə dersən?

Qərarü səbrü aramım tükəndi,

Kəsildi külli-fərmanım, nə dersən?

Əridi iliyim, qaldı sümüyüm,

*Bu tənə tərək edər canım, nə dersən?*¹⁰²

Xətayinin “Gəlmədi” rədifli qəzəlində aşiqin səmimi duyğuları son dərəcə təbiiliyi və həyatiliyi ilə ruhumuzu ovsunlayır. Biz sanki bizdən 500 il əvvəl yaşamış bir klassikin deyil, çağdaş bir qələm sahibinin hiss-həyəcanları ilə çuğlaşır və onun duyğuları ilə yaşayırıq:

Dəmbədəm yol gözləmə, ol sevgi yarım gəlmədi,

Qalmışam qış möhnətində, novbaharım gəlmədi.

Xeyli müddətdir ki, mən ta ayru düşdüm yardən,

Görmək üçün həddən ötdü intizarım, gəlmədi.

Ta ki, gördüm uyxuda mən ol pərişan zülfini,

Yerinə andan bəri səbrü qərarım gəlmədi.

İxtiyarım getdi əldən, canü dildən əl yudum,

Ol mənim canü könlüdən ixtiyarım gəlmədi.

Xəstədir miskin Xətayi bir misali-əndəlib,

*Hüsn bağında cəmalı gül'üzarım gəlmədi*¹⁰³.

¹⁰² Şah İsmayıl Xətayi. Əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005. – s. 25

¹⁰³ Yenə orada, - s. 194

Sonralar M.Füzuli poeziyasında daha da dərinləşən və öz zirvəsinə çatan emosional və cazibədar lirik yaşantılar əslində ilk öncə Xətayi və Babur şeirlərində boy göstərməyə başlamışdır. Ə.Nəvainin dərin fəlsəfi və intellektual yönli, mürəkkəb dini-mifoloji obrazlarla zəngin şeiriyyətinə nisbətən bu yeni poetik üslublu qələm təcrübələrində daha çox qədim türk şeir yoluna uyğun olaraq, bilavasitə həyatın və insanın real təsvirinə meyl güclü idi:

*Getmə sən, eşqin ki, bir gənci-nihan əldən gedər,
Bil ki, sən getsən yanımdan, təndə can əldən gedər.
Qayıb oldu gül yüzün çeşmimdən, ey ruhi-rəvan,
Qorxaram ki, sünbülü-ənbərfəşan əldən gedər.
Candan oldum, ey pərivəş, möhnətindən tanrıçün,
Qıl tərəhhüm ki, bu cismi-natəvan əldən gedər..*

Xətayinin cazibədar və şahənə məhəbbət dünyası ilə, aşağıda görəcəyimiz kimi, Baburun sevgi səltənəti arasında özünəməxsusluqlarla bərabər, həm də qəribə bir bənzərlik mövcuddur. Tarixən zamandaş olan, bir-birini yaxşı tanıyan, hər ikisi şah və şair olan, türk bədii təfəkkür tarixinə misilsiz yeniliklər bəxş edən bu qüdrətli ədəbi şəxsiyyətlər həyatda olduğu kimi, sənətdə də öz yolları ilə və özünəməxsus şücaətlə yüksəlmişlər. Aşağıdakı misralardakı yalnız böyük ürəyi və istedadı olan qələm sahiblərinin qəlbində yaşada biləcəyi hiss-həyəcanlar və təkrarsız yaşantılar Xətayinin və Baburun lirik aləmi üçün son dərəcə səciyyəvidir: “ Qara zülfin boynuna hindi düşdi, Sənin sevgin könülə indi düşdi. Əzəldən sevgini, var idi canda, Sən eylə sanmagil kim indi düşdi. Tuti yarım durub bağçaya gəzər, Utandı sərv ağacı endi, düşdi. ...Nə qaygım var rəqibin fitnəsindən? Eşitdim quyu qazan kəndi düşdi. Xətayi, sən güvənmə malə, gəncə, Neçələr malə, gəncə mindi, düşdi”¹⁰⁴. Zahirəddin

¹⁰⁴ Yenə orada, - s. 210

Məhəmməd Baburun faciə və ayrılıqlarla dolu həyat yolunu, onun böyük kədərini və həsrətlərini, bəzən də insan qəlbinin və dözümlünün fəvqündə duran iztirablarını müəyyən dərəcədə dərk etmək və dəyərləndirmək mümkündür. Amma onun həyat sevgisini, dünyaya baxışını və xüsusən, intim duyğularını adi təsəvvür və təfəkkür tərəzisində çəkmək, qiymətləndirmək mümkün deyil.

Ümumən, türk xalqları poeziyası tarixində, görkəmli Nəvaişünas alim Akif Azalın vurğuladığı kimi, iki əsr xüsusilə əlamətdardır; XV yüzil Əlişir Nəvai həzrətlərini, XVI əsr isə Zahirəddin Məhəmməd Babur, Şah İsmayıl Xətayi və Məhəmməd Füzulini söz sənəti aləminə bəxş etdiyinə görə poetik tariximizin qızıl səhifələridir. Onların yaradıcılığında dini-fəlsəfi üslubun və təsəvvüf motivlərinin mühüm yer tutması ilə yanaşı həm də dünyəvi ədəbiyyatın və ədəbi təmayüllərin üstünlük təşkil etməsi, başqa sözlə, “zahir şeiriyyəti” ənənələri ilə qırılmaz surətdə bağlılıq da ümumtürk poeziyası tarixində bu sənətkarların özünəməxsus şərəfli yer tutmasını şərtləndirmişdir.

***Açar sözlər:** klassik poetik üslub, klassik romantizm, realist təsvir üslubu, Ə.Nəvai, Z.M.Babur, Şah İsmayıl Xətayi, M.Füzuli, M.P.Vaqif*

***Kalit so'zlar:** mumtoz she'riy uslub, klassik romantizm, realistik tasvirlash uslubi, A.Navoiy, Z.M.Bobur, Shoh İsmoil Xatayiy, M.Fuzuli, M.P.Vagif*

***Keywords:** classical poetic style, classical romanticism, realistic style of description, A. Navai, Z.M. Babur, Shah İsmail Khatai, M. Fuzuli, M.P. Vagif*

ZAMONAVIY SHE'RIYATDA BOBUR OBRAZINING BADIY TASVIRI

(Sirojiddin Sayyid she'riyati misolida)

Gulbahor ASHUROVA

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent Davlat
O'zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti,
gulbahora777@gmail.com*

Zahiriddin Muhammad Bobur serqirra ijodkor sifatida dunyo tamaddunida o'chmas iz qoldirgan buyuk siymodir. Mustaqillik yillarda O'zbekistonda Bobur ijodini o'rganishda, nafaqat ilmiy tadqiqotlar yaratishda ijobiy siljishlar bo'lmasdan, bu allo-ma ijodining asl mohiyatini tadqiq etish, tarixiy dalillar, XV-XVI asrning shiddatli, bir-biriga zid jarayonlarini Bobur shaxsiyati va ijodi bilan o'rganish qatori, adib ijodi sirlarini chuqur tahlil etishga ham kirishildi. Bobur o'zbek adabiyotida o'zining nozik lirik asarlari bilan ham mashhurdir. Uning hayoti va adabiy faoliyati Movarounnahrda siyosiy hayot nihoyat murakkablashgan, turli siyosiy harakatlar avjiga chiqqan va Temuriylar davlatining inqirozi davom etayotgan bir davrga to'g'ri kelgan edi. Bunday murakkabliklar in'ikosini "Boburnoma"da ko'rgan bo'lsak, shoir ruhiyatida qanday aks etgani esa, uning she'riyatida namoyon bo'ladi. Movarounnahrni birlashtirishga urinishlari natija bermagach, Bobur ruhan qiyinalgan, amaldorlarning xiyonatlari ta'sirida umidsizlikka tush-

gan kezlardagi kayfiyati shoir ijodida aks etgan. Keyinchalik o'z yurtini tark etib, Afg'oniston va Hindistonga yuz tutganda Bobur she'riyatida Vatan tuyg'usi, Vatan sog'inchi, unga qaytish umidi mavj ura boshladi.

*Tole' yo'qi jonimg'a balolig' bo'ldi,
Har ishnikim, ayladim xatolig' bo'ldi,
O'z yerin qo'yib Hind sori yuzlandim,
Yo Rab, netayin, ne yuz qorolig' bo'ldi.*

Muarrix Mirzo Haydar "Tarixiy Rashidiy" asarida "Bobur juda ko'p fazilatlarini fayziyob etgan bo'lib, asarlari bilan sharqning ulug' mutafakkiriga aylangan edi", deb baho beradi. Shoir ruboiylaridan birida Vatandan ayro tushgan taqdiri haqida yozg'irib, yana yurtga qaytish orzusida deb yozgan edi:

*Beqaydmanu xarobi siym ermasmen,
Ham mol yig'ishtirur laim ermasmen,
Kobulda iqomat etti Bobur dersiz,
Andoq demangizlarki, muqim ermasmen.*

Vatan tuyg'usi va mustaqillik mafkurasi ajdodlarimiz madaniy merosini yangi tamoyillar asosida o'rganish, ularni ob'ektiv, ilmiy asosda tadqiq etish imkoniyatini yaratadi. Bu davrda badiiy adabiyotning barcha janrlarida yangilanish, uyg'onish jarayonlari boshlandi. Xususan, yangilik yaratish yo'lidagi izlanishlar o'z samarasini ko'rsata boshladi. Eng muhimi, so'zga, lirik "men"ga munosabat o'zgara boshladi. O'zbekiston xalq shoiri Sirojiddin Sayyid sharq mumtoz adabiyotining gigantlari Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Bobur, Fuzuliy, Cho'lpon, Abdulla Oripov singari daho ijodkorlar an'anasining davomchisidir. S.Sayyid she'riyati she'riyatidagi bosh mavzulardan biri Zahiriddin Muhammad Bobur singari Vatanni sevish va unga intilish motivlaridir:

*Yurtim, menga zar kerakmas zarlaringdin,
Kipriklarim o'psalar gar gardlaringdan,*

*Men bir nasim bo'lib keldim, men bir nasim,
Aytib o'tsam deyman ko'hna dardlaringdin.*

Shoir aytmoqchi bo'lgan “ko'hna dardlar” Bobur intilgan bu qutlug' zamin, ulug' bobolarimiz – Amir Temur, Termiziy, Yassaviylar makon tutgan aziz tuproq, buyuklar nazar solgan muqaddas qadamjolardir. Shoir poeziyasida Vatan nomi bilan bog'liq she'rlar alohida bir yo'nalishga ega. “Vatan abadiy”, “Vatan yodi”, “Mening Vatan ichra vatanlarim bor”, “Vatanni anglash”, “Bag'ishlov”, “Vatan desa” kabi she'larida Vatanning muqaddasligi, uni hech bir narsaga almashtirib, tenglashtirib bo'lmasligini yoniq tuyg'u bilan ifoda etadi.

Sirojiddin Sayyid she'riyatida Vatan tushunchasi Boburdagi vatan sog'inchi tuyg'usi bilan uyg'un:

*Shabnam-shabnam tonglarda jayronlarga aylangan,
Onang suvlar sepganda rayhonlarga aylangan.
Bir kechada sog'inching osmonlari Vatandir.*

Sirojiddin Sayyidning “Yuz oh, Zahiriddin Muhammad Bobur” lirik dostoni o'ziga xos badiiy-uslubiy izlanish natijasi sifatida alohida ajralib turadi. Asar janrini muallifning o'zi “Firoq va sog'inch dostoni” deya belgilaydi. “Sirojiddin Sayyidning “Yuz oh, Zahiriddin Muhammad Bobur” dostoni badiiyatning yuksak namunasi ekani bilan alohida ajralib turadi. Asar odatdagi dostonlar kabi yaxlit syujetga ega emas. Tarkibiy tuzilishi jihatidan uni tazmin-doston deb atash mumkin. Doston Zahiriddin Muhammad Bobur hayoti yoki ijodi bilan bog'liq yuz lavhaning betakror badiiy talqini asosiga qurilgan. Maqsad – bugungi avlod murakkab va ziddiyatli qismat sohibi bo'lgan bu buyuk siymo siyratini chuqurroq o'rgansin, tafakkur va taxayyul qilsin, ibrat olsin. Zero, odamzodning umri yillar sanog'i bilan emas, bajargan ishlari salmog'i bilan belgilanadi. Bor-yo'g'i qirq yetti yillik umrida Bobur o'zidan bebafo she'rlar, beqiyos “Boburnoma”, aruz, fiqh va boshqa ilm-

larga oid asarlar, undan ham muhimi, ezgu nom qoldirishga ulgurdi. Sirojiddin Sayyid dostonida ana shu jihatlar butun qamrovi, bor ko'lam bilan tasvirlangan. Yaxlit holda ushbu doston ulug' mutafakkir bobomiz Zahiriddin Muhammad Boburning buyuk qomusiy olim, davlat arbobi, benazir shoir, beqiyos shaxs sifatidagi siymosini, badiiy obrazini o'quvchi ko'z o'ngida yaqqol namoyon eta oladi. Bu buyuk shaxs qalbidagi yuksak orzular, uning ushalmagan armonlari, ko'nglida kechgan to'fonlari iztiroblar teran mazmun va mukammal badiiy shakl mutanosibligida betakror badiiy talqin etiladi. Bu — dostonning asosiy yutug'i. Shunga ko'ra, asarni buyuk bobokalonimiz Zahiriddin Muhammad Bobur siymosini yorqin aks ettirgan nazmiy obida, deb baholash mumkin.¹⁰⁵ Dostondagi ilk “Boburnoma” nomli she'rini yaratishda muallif shoh va shoir Boburning:

*Bu olam aro ajab alamlar ko'rdum,
Olam elidin turfa sitamlar ko'rdum.
Har kim bu “Vaqoe”ni o'qur, bilg'aykim,
Ne ranju, ne mehnatu, ne g'amlar ko'rdum,*

- ruboiysini keltiradiki, bu diqqatga molik. Bu ruboiyda Boburning o'quvchisiga murojaatidan tashqari, hayoti va ijodining gultoji bo'lgan “Boburnoma”ning mavqei va o'rniga ham havola bor. Ruboiydan keyin Sirojiddin Sayyid “Boburnoma” uslubini aniq ifodalagan quyidagi parchani “Boburnoma”dan keltiradiki, bu yana bir bor muallifning Bobur ijodini sinchiklab o'rganganligidan dalolatdir: “Bu bitilganlarning g'araz shikoyat emas, rost hikoyatturkim, bitibturmen. Bu mastur bo'lg'onlarning maqsud o'zning ta'rifi emas, bayoni voqii bu edikim, tahrir etubturmen...”. Doston avvalidagi “Boburnoma”

¹⁰⁵ Жабборов Н. Шоир маҳоратининг сири. Халқ сўзи газетаси, 2017 йил, август - сони.

she'ri ham aynan Bobur hayoti va ijodining sarhisobini o'zida aks ettirgan. Bunda adib yuksak mahorat bilan shoh va shoir Boburning umr daftarini varaqlaydi, uning shoh va hayotga teran nigoh bilan qaray oladigan mutafakkir sifatida chekkan iz-tiroblarining "Boburnoma"dek asarini ijod qilish jarayonidagi zahmati bilan hamohangligini ta'kidlaydi.

Bu mening ham dil dostonim,

SHuncha ekanmi aronim?

Qanday chidabsiz sultonim?

Sabrnom "Boburnoma",

Sabrnom "Boburnoma".

Dostonning "Boburnoma" haqidagi bobida shoir bu buyuk asarni "shoh shoirdan avlodlarga mangu o'lmas qadrnom" deb ataydi. Shoir asarni yana, uning mohiyatidan kelib chiqib, "taqdirnom", "jabrnom", "harbiynoma", "Kabir nom", "Botirnom" haqida yozar ekan, Boburning murakkab hayot yo'liga ishora qiladi.

"Temurxon naslidan Sulton Ulug'bek",

Navoiydan o'lmas so'z – sas yaralgay.

Bormi sha'nu shavkat, dovruq buningdek?

Qiyomatga qadar shul bahs yaralgay.

... Dunyoga kelmishdir hazrati Bobur,

Daholar ham qarzu ham farz yaralgay.

SHerlarning zuryodi faqat sher bo'lur,

Yo'lbars avlodidin yo'lbars yaralgay.

Bu satrlarda shoir Sohibqiron Amir Temur, Sulton Ulug'bek, hazrat Alisher Navoiy nomlarini keltirar ekan, qisqa satrlarda, jumalalarda bo'lsa ham, ular obraziga chizgi berib ketadi. Boburni ta'riflab, uning tavalludiga oid voeqani eslar ekan, uning Teurxon va Sulton Ulug'bek shajarasidan, hazrat Alisher Navoiyning munosib shogirdi ekaniga urg'u beradi. Sirojiddin Sayyid "Boburnoma"ning o'ziga kuchli ta'sir qilgan

o'rinlarini keltiradi, ulardan olgan taassurotlarini bugungi XXI asr o'quvchisi ruhiyatiga mos tarzda talqin etadi. Dostonni mutolaa qilar ekan, O'quvchi ko'z o'ngida hayotning ne-ne mehnatu zahmatini chekkan, faqatgina yuksak matonati, tolmas irodasi bois ularni yenga bilgan byuuk shaxs obrazi namoyon bo'ladi. Shu jihati bilan doston katta axloqiy-tarbiyaviy ahamiyatga ega. Umuman, zamonaviy she'riyatimiz rivojiga munosib hissa qo'shib kelayotgan Sirojiddin Sayyid asarlari mutolaa bugungi zamon o'quvchisini so'z san'atining betakror jozibasiga oshno etadi, adabiyotning qudratini namoyon qiladi. She'r falsafiy va badiiy tafakkur uyg'unligi mahsulidir. Zero, falsafiylik zamidra hayotning mohiyati, umr atalmish ne'matning ahamiyati, inson hayotidan ko'zlangan maqsad, uning zimmasiga yuklangan mas'uliyat singari azaliy muammolar turadi. Mustaqillik davri o'zbek adabiyotida Sirojiddin Sayyidning "Yuz oh, Zahiriddin Muhammad Bobur" lirik dostoni Zahiriddin Muhammad Bobur obrazining samimiy, haqqoniy tasvirlanganligi, tarixiy haqiqat va hayotiylik ufurib turgani bilan ajralib turadi¹⁰⁶.

Açar sözlər: *müstəqillik, müasir poeziya, Zahiriddin Məhəmməd Babur, Sirojiddin Seyyid, Vətən, nostalji, dastan, obraz.*

Kalit so'zlar: *mustaqillik davri, zamonaviy she'riyat, Zahiriddin Muhammad Bobur, Sirojiddin Sayyid, Vatan, sog'inch, doston, obrazlilik.*

Keywords: *independence, modern poetry, Zahiriddin Muhammad Babur, Sirojiddin Sayyid, Motherland, nostalgia, epic, imagery.*

¹⁰⁶ Almaz Ūlvi. Őzbek adabiyati. – Baki: Elm va tehsil, 2016 yil.

Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. -Л.: Наука, 1972. – 284 б.

Мейлах Б. Талисман. Книга о Пушкине. -М.: Современник, 1984.-317 с.

Улуғбек Ҳамдам. Янгилиниш эҳтиёжи. – Тошкент: Фан, 2007. - 196 б.

“BOBURNOMA”DA IJODKOR SHAXSLAR TALQINI

Obidaxon FAYZULLAYEVA

*O‘zbekiston, Guliston Davlat Universiteti
filologiya fanlari nomzodi, dotsent*

Zahiriddin Muhammad Bobur o‘zbek mumtoz adabiyotining yirik namoyondalaridan biridir. U yaratgan adabiy, ilmiy meros nafaqat millat ma’naviy xazinasiga qo‘shilgan javohirlar shodasi, balki bashariyat xazinasining yombilari desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Bobur qoldirgan ulkan adabiy meros qatorida uning “Boburnoma” – memuar asari alohida o‘rin tutadi. Ushbu asar haqida jahon adabiyotshunosligida, boburshunosligida

turfa xil ijobiy fikrlar bildirilgan. Xususan, yaponiyalik yirik boburshunos Eyji Mano “Boburnoma”ni “ma’lumotlar xazinasini”, deya atagan bo‘lsa, ingliziyalik boburshunos Beverij xonim “butun tarixda yaratilgan yozma yodgorliklarning eng bebahosidir”, deydi. Germaniyalik boburshunos Klaus Shoningesa “Boburnoma”ga “mukammal tizimdagi xalq tilida yozilgan eng katta hajmdagi asardir”, deya baho beradi. Ya’ni “Boburnoma” asarining bebaho ekanligi, asar ko‘plab sohalar uchun qimmatli ma’lumotlar manbai bo‘lganligi va bo‘lajak ko‘plab tadqiqotlar uchun asos bo‘lib xizmat qilishi shu kabi e’tiroflar orqali anglashilgan. “Boburnoma” asarida adabiyot va san’atga alo-

hida e'tibor qaratiladi. Kitob muallifi Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Binoiy, Muhammad Solih, Hiloliy, Sayfi Buxoriy, Abdulloyi, Mir Husayn Muammoiy, Shayhimbek Suxayliy, Ahmad Hojibek, Shoh Muzaffar kabi ijodkorlar va Mullazodai Mullo Usmon, Mir Murtoz, Qozi Ixtiyor kabi ilm ahllari, shuningdek, Qulmuhammad Udiy, shayxiy Noiy, Husayn Udiy, Shohquli G'ijjakiy, G'ulom Shodiy, Mirazu kabi o'z davrining mashhur san'atkorlari, sozanda va bastakorlari haqida ham qimmatli ma'lumotlarni keltirib o'tgan. Bobur "Boburnoma"da ellikka yaqin ijodkorlar haqida o'ziga xos ma'lumotlarni taqdim etgan. Faqat ma'lumot berib qolmasdan ularning ijodlariga baho bera bilgan. Yutuq va kamchiliklarini ko'rsata olgan. Ayrimlari-ning arzirli ijod namunalaridan parchalar va baytlarini keltirib o'tadi. Bobur o'z davrining yetuk adabiyotshunosi sifatida bir qator forsiygo'y va turkiygo'y shoir, adib va olimlarga o'z munosabatini qat'iylik bilan bildiradi. Ayrimlarining ijod namunalarini tahlilga tortadi. Ijod namunasiga xolis va nisbatan keskin munosabat Bobur adabiy qarashlarining asosini tashkil etadi. Uning adabiyotshunos olim sifatidagi "yomon emasdir" degan bahosi yuqori baho o'rnida ko'rilishi mumkin. Undagi ijodkorlarga munosabat o'sha adibning ijod namunasiga berilgan bahosidan kelib chiqib shakllantirilganligi tahlillardan ayonlashadi. "Boburnoma" asarida bir yarim mingdan ortiq kishilarning ism-shariflari tilga olingan, lekin ular orasida buyuk bobokalonlarimiz Mir Alisher Navoiy ismi alohida e'tirofqa sazovor ekanligi uning ismi asar dvomida o'n olti marta eslatilganligidan ham ko'rinadi. "Boburnoma"da 1505–1506-yil voqyealari bayonida Husayn Bayqaroning amirlari bayonida Alisher Navoiyga alohida o'rin ajratgan. Xususan, "Alisherbek naziri yo'q kishi edi. Turkiy til bila to she'r aytubturlar, hyech kim oncha ko'p va xo'p aytgon emas".

Yana bir o‘rinda Navoiyning musiqa ilmini yaxshi bilganligini va shu boisdan o‘zi kuylar yaratganini qayd etadi: “...yana musiqada yaxshi nimalar bog‘labtur. Yaxshi naqshlari va yaxshi peshravlari bordur”¹⁰⁷. Alisher Navoiyga ta’rif berilganda uning shohning xos kishisi ekanligiga alohida urg‘u beriladi: “Yana Alisher bek Navoiy edi, begi emas, balki suhbatdoshi edi. Yoshligida Husayn mirzo bilan maktabdosh ekan-dirlar. Xislatlari ko‘p ekan. Bilmadim, nima sababdandir, Sulton Abusaid mirzo uni Hirotdan surgun qildi. U Samarqandga bordi. Necha yilki Samarqandda edi, Ahmad Hojibek murabbiy va homiysi edi. Alisherbekning mizoji noziklik bilan mashhurdir. El uning noziktabiatliligini davlatining g‘ururidan deb tasavvur qilardi. Unday emas ekan. Bu sifat unda tug‘ma ekan. Samarqandda ekanida ham o‘shanday nozikmizoj ekan”¹⁰⁸.

“Boburnoma”da ulug‘ shoirning davlat amaldori sifatida Husayn Boyqaroga sadoqati va sahovati, uning bir bayti mazmuni halokatiga sabab bo‘lgan xastalikka ishora ekanligi o‘ta ixcham talqin etiladi (matn tabdili): “Avvallari muhrdor edi. Faoliyatining o‘rtalarida bek bo‘lib, bir qancha vaqt Astrobodda hokimlik qildi. Oxiri amaldorlikni tark etdi. Mirzodan hech narsa olmas, balki har yili unga yirik-yirik mablag‘lar tortiq qilar edi. Sulton Husayn mirzo Astrobod lashkaridan qaytganda istiqboliga chiqdi. Mirzo bilan ko‘rishga turib, holati o‘zgardi, tik turolmadi, ko‘tarib olib ketdilar. Tabiblar unga aslo tashxis qo‘ya olmadilar. Ertasigayoq Tangri rahmatig‘a bordi.

“Boburnoma”dagi Alisher Navoiy haqidagi ma’lumotlari o‘zining haqqoniyligi va mufassalligi bilan ajralib turadi va aynan shu jihati bilan o‘sha davrda Navoiyning zamondoshlari tomonidan yaratilgan va daho ijodkorga munosabat bildirilgan

¹⁰⁷ Z.M.Bobur. Boburnoma. – T., O‘qituvchi, 2018, 260-bet

¹⁰⁸ O‘sha kitob, 260-bet

boshqa asarlardan ajralib turadi. Bobur Alisher Navoiyga misilsiz turkiygo‘y shoir, jahon kam ko‘rgan oliyhimmat murabbiy va homiy sifatida baho beradi. Hirotning ilm ahllari haqidagi ma‘lumotlarni “shuarosi” nomi bilan tahlil etgan Bobur avvalroq saroy beklari haqidagi bo‘limda Navoiy haqida ma‘lumotlarni ancha batafsil berib o‘tganligi bois, so‘zni Mavlono Abdurahmon Jomiy ijodidan boshlaydi. Uning ham dunyoviy, ham diniy bilimlar bo‘yicha tengsiz ekanligini, “mulloning kamolot darajasi shunday oliydirki, uni ta‘riflashga ehtiyoj yo‘qdur”, degan fikridan ushbu zamona foziliga shoirning cheksiz ehtiromini ilg‘ash mumkin. Va shu o‘rinda Boburning “... bu arzimas bitiklarimda ularning tabarruk nomlari va ozgina sifatlarini shunchaki savob uchun zikr etsam, degan fikr kechdi”¹⁰⁹, deyishida o‘zining ham kamtarlik fazilati ko‘rinadi.

Navbatdagi ijodkor Osafiy haqida uning asosan g‘azal janrida ijod etganligini, tasvir jilolari va ma‘nodan holi emasligini ta‘kidlagan. Binoyi ta‘rifi asarda anchagina batafsil berilgan. Uning nasabi va ijodi haqidagi ma‘lumotlardan tashqari Alisher Navoiy bilan munosabatlariga ham atroflicha to‘xtanilgan. Ijodi haqida so‘z borganda, shoirning sohibdevon ekanligi va mevalar haqida bir doston yozganligi, g‘azallarida “rang va kayfiyat bordir”, degan ijobiy bahoni beradi. Mevalar haqidagi dostoni mutaqorib bahrida, (samarasiz narsa), yana bir qisqa dostoni hafif bahrida yozilganligi aytib o‘tishi aruz ilmi bilimdonining o‘ziga xos bahosidir.

Binoyining Alisher Navoiyning tanqidi tufayli musiqa ilmini chuqur o‘rganib, “Nuhrang” deb atalgan bir kuy bastalanganligi, to‘qqiz rangning yakuni va naqshining yali-yalisi “Rost”ohangida ekanligi muallif tomonidanta‘kidlanadi. Aynan Binoiy ta‘rifi keltirilgan qismda Navoiyning ko‘p va yaxshi nar-

¹⁰⁹ Z.M.Bobur. Boburnoma. – T., O‘qituvchi, 2018. 259-bet.

salar ixtiro qilganligidan har bir yaratilgan narsaga uning ismi bog‘lanishi bilan bog‘liq voqealar ham bayon etilgan.

Bobur Abdulloyi masnaviyo‘y (dostonchi) haqida so‘zlab, uning Hotifiy taxallusi bilan ijod qilganligini, “Layli va Majnun”, “Haft manzar” va “Temurnoma”, “Xamsa” dostonlariga naziralar tarzida yaratilganligi, lekin “latofati shuhraticha emas”ligini ta’kidlash orqali asarlarning saviyasiga o‘ziga xos baho bergan. Ma’lumki, muammo janrida ijod qilish har qanday ijodkorning ham qo‘lidan kelavermagan. Mir Husayn Muammoiylar mana shu janrning ustasi ekanligi, bu janrda hech kim uncha yozolmaganligini, butun vaqtini muammo topishga sarflashini, lekin faqir va baxtsiz kishi ekanligini aytish orqali ko‘pchilikka ma’lum bo‘lmagan ma’lumotlarni taqdim etadi.

Muammoiyni ijodini maqtagan adib Mullo Muhammad Badaxshiyga “She’ri yuqorida zikr etilgan shoirlar she’richa emas. Muammo haqida bir risola yozgan. Muammosi ham uncha yaxshi emas...”, kabi salbiy fikr bildiradi.

Boburning shoir Muhammad Solihga bergan tavsifi va ijodiga munosabati ham o‘ziga xos bo‘lib, shoir g‘azallarining yoqimli ekanligini aytgani holda, ularning “silliqligi (ya’ni shakli) mazasicha emas” ekanligini, turkiy she’rlarni ham yomon yozmasligini, Shayboniylarga atab yozgan dostoni aruzning ramali musaddasi maxbun – “Subha” vaznida turkiycha doston ekanligini, lekin bu asar “sust va bo’shtob”ligini aytish orqali salbiy bahosini bildiradi. Fikrlarini yanada keskinlashtirib, “uni (dostonni) o‘qigan kishining Muhammad Solih she’riyatidan ko‘ngli soviydi”, degan munosabatini bayon qiladi.

Dostonda bundan boshqa yaxshi bayti yo‘q ekanligini yana bir bor ta’kidlaydi. “Yaramas, zolim tabiati va berahm kishi edi”, deya uning fe’l-atvori va tabiatidagi noqisliklarga baho beradi. Hiloliy ijodi xususida so‘z borganda, uning g‘azallari tekis, silliq, rangdor va jaydari ekanligini aytadi. Sohibdevon

ekanligini, bir dostoni bor bo‘lib, uning mazmuni kovak (bo‘sh) ekanligini qurilishi (kompozitsiyasi) xarob ekanligini, bu uning yaratgan timsollaridagi g‘alozliklar orqali ma‘lum bo‘lganligini ta’kidlaydi. Ijobiy fikr esa “Yana Hiloliy edi. Hozirgi vaqtda ham bordir. G‘azallari tekis, ajoyib... Juda kuchli hofizasi bor emish: o‘ttiz-qirq ming bayt yodida bor emish. Deydilarki, “Xamsa”ning aksar baytlari yodida bor...” tarzida bayon qilina-
di. “Aruz, qofiya va she’r ilmiga ancha mohirdir”, degan fikrlarida ham qarama-qarshilikni davom ettiradi.

Yana bir Ahliy degan shoirning xat-savodsiz bo‘lsa ham, yozgan she’rlari yomon emasligini, devoni ham borligini aytish orqali, shoirlik faqat savodli kishiga beriladigan maqom emasligiga e’tibor qaratadi. Bobur tomonidan hattotlikda barchaning peshqadami, nasta’liq yozuvi ustasi Sultonali Mashhadiy alohida e’tirof etiladi. Uning Husayn Boyqaro va Navoiyning ko‘plab matnlarini ko‘chirganligi haqidagi ma’lumotlar beriladi.

Navbat musavvirlarga kelganda birinchi bo‘lib, Behzod tilga olinadi. Uning musavvirlik ishi o‘ta nozik deya baholansada, kamchiliklarini ham ko‘rsatib o‘tadi. Shoh Muzaffar degan kishining esa rang-tasvirni ko‘p nozik chizishini, tasavvuf haqida ham bir asari bor bo‘lganligi, lekin ko‘p umr ko‘rmaganligini achinish bilan esga oladi. Qulmuhammad Udiy, Shayxiy Noiy, Shohquli G‘ijjakiy, Husayn Udiy kabi insonlarning sozandalik mahoratlariga ham turfa ta’riflar har birininng iste’dodiga muallif munosabati tarzida aks ettirilgan va ushbu ma’lumotlar ham qimmatligi bilan ajralib turadi. Yuqoridagi tahlillar Boburning adabiyot nazariyasini ham, xususan bu sohaning ilmlar uchligi hisoblangan ilmi qofiya, ilmi aruz va ilmi bade’ni ham mukammal bilganligini dalolatlaydi. Shuningdek, musavvirlik va musiqa ilmini ham baholay bilganligi uni inja hissiyot egasi ekanligini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, “Boburnoma” o‘zining tarixiy va adabiy qiymati yuqoriligi bilan ajralib turadigan memuar asar hisoblanadi. U haqidagi jahon olimlarining ijobiy fikrlari ham buni dalolatlaydi. Xususan, Ingliz sharqshunosi Monstyuart Elfinston: “Bu xotiralarda buyuk turkiy podshoning hayoti batafsil tasvirlangan, uning shaxsiy his-tuyg‘ulari har qanday mubolag‘a va pardalashlardan xoli. Uning uslubi oddiy va mardona, jonli va obrazli. U o‘z zamondoshlarining qiyofalari, urf-odatlari va intilishlarini, qiliqlarini oynadek ravshan tasvirlaydi.

Shu jihatdan bu asar Osiyoda yagona, chinakam tarixiy tasvir namunasidir”¹¹⁰, deya “Boburnoma”ga baho bersa, ingliz boburshunosi Leyn Puul: “Boburning xotiralari bir askarning harbiy yurish va chekinishlari haqidagi oddiy kundalik daftar emas; bu xotiralarda Sharq adabiyotini juda yaxshi bilgan, nozik va bilimdon kuzatuvchi, odamlarni sinchiklab o‘rgandigan, ular haqida xolis va odil fikr yurita oladigan mutaassir qalb egasining dunyo haqidagi shaxsiy taassurotlari va nozik fikrlari berilgan. Uning o‘z qiyofasini chizishdagi samimiyligi, fazilat va nuqsonlarini ham mardona tasvirlashi, ochiqko‘ngilliligi, haqqoniyiligi va ajoyib hazilkashlik tuyg‘ulari bu go‘zal xotiralarning qadri va ahamiyatini yanada oshiradi”¹¹¹, deya o‘z e‘tirofini bildirib o‘tadi.

“Boburnoma” asarida tasvirning realligi asosiy mezon ekanligini muallifning o‘zi ham alohida ta’kidlaydi: “Chun bu tarixda andoq intizom qilibturkim, har so‘zning rostini bitilgay va ishning bayoni voqe‘ini tahrir etilgay”¹¹². Hammasidan ham Boburga hind mutafakkiri Javaharla’l Neruning bahosi o‘ziga xosdir: “Bobur dilbar shaxs, uyg‘onish davrining tipik hukmdo-

¹¹⁰file:///C:/Users/User/Downloads/boburnomaning_fransuzcha_tarjimasi_va_ung_qiyosiy_tahlili%20(1).pdf

¹¹¹ <https://saviya.uz/hayot/nigoh/yuksak-fazilatlar-sohibi-2/>

¹¹² Z.M.Bobur. Boburnoma. – T., O‘qituvchi, 2018. 259-bet.

ri, mard va tadbirkor inson bo'lgan. U san'atni va adabiyotni sevardi, hayotdan huzur qilishni yaxshi ko'rardi".

Xulosa qilib aytilganda, Bobur nafaqat adolatli shoh va mohir sarkarda, balki adabiyotshunoslikning va san'atshunoslikning ham tengsiz bilimdoni va mutafakkir inson bo'lganligi yuqoridagi fikrlardan ayonlashadi. Muallifning "Boburnoma" memuaridagi ijodkorlarga bergan baholari va shaxsiy munosabatlarini uning xolis va baho berayotgan sohasining bilimdoni ekanligini ko'rsatgan. Zahiriddin Muhammad Boburning zukko adabiyotshunos va san'atshunos ekanligi yuqoridagi tahlillardan ham ayonlashdi. "Boburnoma" asari Boburning hayoti davomida bosib o'tgan masofa kengiligidagi hududning o'ziga xos jihatlarini o'rganishgagina asos bo'lib qolmasmasdan, balki o'sha davr ijodkorlari va asarlari haqidagi qimmatli ma'lumotlarni beruvchi manba vazifasini o'tashiga ham shubha qilmasa bo'ladi¹¹³.

Açar sözlər: Babur – ədəbiyyatşünas, sənətkar, Əlişir Nəvainin təsviri, müsbat və mənfi qiymətləndirmə, real görüntü, masnaviygöy, misraların təhlili

Kalıt so'zlar: Bobur – adabiyotshunos, san'atkorlik, Alisher Navoiy ta'rif, ijobiy va salbiy baho, realistik tasvir, masnaviygo'y, baytlar tahlili

Keywords: Babur – literary critic, expert on measuring aruz, Alisher Navoi's description, positive and negative assessment, realistic image, poetry, , analysis of verses

¹¹³ Abdurashid Abdug'afurov. O'zME. Birinchi jild. – Toshkent, 2000-yil; Azimjonova S. Gosudarstvo Babura v Kabule i v Indii, – M., 1977; Jalilov Sayfiddin. Bobur haqida o'ylar. Bobur haqida o'ylar. – T., Sharq, 2006.-112 b; Mallayev N.M. O'zbek adabiyoti tarixi, 1-kitob. –T.: O'qituvchi , 1965, 645-b; Otajonov N. Boburnoma jahon kezadi, 10-b.(Sinx N.K., Banerji A.U. Hindiston tarixi.- M.: 1954, -214-b.). –T.: G'afur G'ulom nashriyoti, 1984; Qudratullayev H. Bobur armoni. – T.: "Sharq" nashriyoti, 2009. 115 -b.3; Qudratullayev Hasan. "Boburnoma" asrori kaliti./Bobur – olim va mutafakkir. To'plam. – T., 2008

BOBUR MİRZO SHAXSIDA İBRATLİ İNSONIY FAZİLATLAR

Abdirasul JUMAQULOV

*O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi a'zosi,
"Hurriyat" gazetasi Bosh muharriri*

Buyuk tarixiy shaxslarning ma'naviy-ruhiy ta'siri asrlar osha avlodlarga o'zini sezdirib, bildirib turishi ayon haqiqat. Ular mansub xalqlar, millatlar o'z taqdirining, eng muhimi, hal qiluvchi pallalarida buyuk ajdodlaridan kuchli madad olishlari ham, bor gap. Shu ma'noda, o'zbek xalqini Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy singari zabardast insonlarning ruhiy madadlarisiz, bir lahza bo'lsin, yorug' istiqbolli kelajagini tasavvur etib bo'lmaydi. Bu ulug'lar kahrashonida, bundan 538 yil muqaddam chaqnagan, betimsol Zahiriddin Muhammad Boburning munavvar siymosi ham charaqlab turibdi.

Ma'lumki, Bobur bobosi Amir Temur singari ota yurtida katta, mustahkam saltanat qurmoqni orzu qildi, shu yo'lda boshiga tushgan jamiki g'amu kulfatga dosh berdi. Lekin bu niyat amalga oshmadi. Har qancha urinmasin, boshqa temuriy-zodalarni shu buyuk tarixiy yumushga bosh qo'shishga muntazam da'vat etmasin, barcha intilish-lari bekor ketdi. Axiyri Kobulda taxt qurdi, Hindistonni zabt etdi, lekin vatanni - Andijonu Samarqandni qayta topa olmadi.

“Hijron aro yod etib, meni shod etting” deya lutf etadi Mirzo Bobur ruboiylaridan birida. CHindan ham, ulug’ ajdodlarni yod etish, ularning benazir ilmiy va badiiy merosini o’rganish, hayot yo’llarini tadqiq qilish avlodlarning burchidir. Aslida Vatani tarixi bilan qiziqmaydigan inson bo’lmasa kerak. Ayniqsa, buyuk shaxslarning hayoti va insoniy xarakteri qiziq va ibrat olgulikdir.

Zahiriddin Muhammad Bobur shaxsi haqida gapirganda, avvalo, uning Allohning bir bandasi, inson sifatida ko’rgan kechirganlari, mustahkam imperiya qurish mahorati va mashaqqatlari, otalik mehri, qarindosh-lik an’analari, xarakteridagi tantilik va mardlik kabi sifatlarini o’rganish va o’rgatish muhim ahamiyat kasb etadi. E’tirof etish kerak: boburshunoslik ilmida zahmatkash olimlarimiz tomonidan ko’plab ilmiy tadqiqotlar, xulosa va takliflar ilgari surilgan, hamon izlanishlar davom etmoqda. Ammo tadqiqotchilar davrasidan tashqaridagi odamlar, oddiy xalqimiz bu jarayondan bexabarligi, ilmiy yangiliklarning omma-bop uslubda taqdim etilmasligi bu boradigi kamchiligimizdir balki. Zotan, bu kuchli shaxs ko’p jihatdan bugungi avlodlarga o’rnak bo’la olishini har kim, ayniqsa, yosh avlod bilishi, ang-lashi foydadan xoli bo’lmaydi.

Birinchi galda Mirzo Boburning o’ta rostgo’y inson bo’lgani tahsinga loyiq. “Boburnoma”ni varaqlar ekanmiz, uning oq qog’oz qarshisida o’zidan farishta yasab olmagan, bor gunohu savobini ro’y-rost yozganiga amin bo’lamiz. U goh gullarning turi-yu rangini sanayotgan biolog, goh harbiy san’atdan saboq berayotgan sarkarda, goh so’zni, she’rni uvol qilmaslikni o’rgatayotgan adabiyotshunos va hatto kasalliklar tashxisiyu davo yo’llari haqida fikr bildirayotgan hakim timsolida gavdalanadi. Nafaqat shoh va shoir, balki qomusiy olim deya e’tirof etilgan Mirzo Bobur asarlari hanuz G’arb mamlakatlarida ham sevib o’qilayotgani, qayta-qayta tarjima va yangi nashrlar qilinayot-

ganining bosh sababi ham mana shu rostgo'ylikda bo'lsa kerak. Muallif hatto o'z kamchiliklarini-da xaspo'shlaymay aytaveradi. U zamondoshlarini va biz avlodlarini aldamagani uchun ham hurmatga loyiq.

Tarixnavis G'iyosiddin Xondamirning "Habib us-siyar" asarida Mirzo Boburning tug'ilgan vaqti va bolaligiga doir shunday tasvirlar bor: *"Mirzo Umarshayx ibn Mirzo Abu Said ibn Mirzo Sulton Muhammad ibn Mirzo Mironshoh ibn jahon oluvchi sohibqironi Amir Temur Ko'ragonga atolar baxsh etuvchi hazrat xotini Nigorxonim binta YUnusxonda bir o'g'il karomat qildikim, ham bolalik ayyomi boshidan davlat va iqbol nurlari holi jamolidin yaltirar, ham o'sib-ulg'ayish zamoni avvalidan shavkat va istiqlol alomati baxt kelajakli manglayidan bilinib turardi"*. Bola boshidan deganlaridek, tarixchi Xondamirning ma'lumot berishicha, Mirzo Bobur bolaligidanoq "davlat va iqbol nurlari holi jamolidin yaltirar", keyinchalik tarbiyatu ilm ko'ra boshlagach "o'sib-ulg'ayish zamoni avvalidan shavkat va istiqlol alomati baxt kelajakli manglayidan bilinib turardi». Muhammad Haydarning "Tarixi Rashidiy" asaridan esa bu ulug' bobomizning ismlari ham shunchaki qo'yilmaganini bilish mumkin. YA'ni Zahiriddin Muhammad ismi Xo'ja Ahror Valiy tomonidan qo'yilgan ekan. SHu o'rinda eslatib o'taylik: davri-ning kitob ko'rgan, ma'rifatli insonlari bilan bamaslahat farzandlariga ism qo'yish ota-bobolarimizning yaxshi an'anasi bo'lgan. SHuni qayta yodga olish ham bugunning zarur ehtiyojidir. Zotan, ismning jismga, ruhga ko'chishi bor gap.

Temuriylardagi ma'rifat ahliga hurmat va homiylik xislati Mirzo Bobur xarakterida ham muhim o'rin tutgan. Birgina misol: u bir xastalikka uchragach, Alloh ko'ngliga "Volidiya"ni nazmiy tarjima qilish niyatini soladi. Bu haqda uning o'zi shunday "Boburnoma"da yozadi: *"Seshanba kechasi safar oyi-ning yigirma yettisida hazrat Xoja Ubaydullohning "Volidiya"*

risolasini nazm qilmoq xotirimg'a kechti. Hazratning ruhig'a iltijo qilib, ko'nglumga kechurdimkim, agar bu manzum ul hazratning maqbuli bo'lur, xud nechukkim, sohibi «Qasidai burda»ning qasidasi maqbul tushub, o'zi aflij marazidan xalos bo'ldi, men dog'i bu orizadin qutulub, nazmimning qabulig'a dalile bo'lg'usidur". Allohning karomatini qarangki, tarjimadan so'ng Bobur mirzo jismida kasallikdan asar ham qolmaydi. Podshoh mana shu tarjimasidan nusxa va unga qo'shib bir quyma oltin, bitta qit'a Movarounnahrda o'sha davrda Naqshbandiya tariqati peshvosi bo'lgan Maxdumi A'zamga yuborgani tarixiy manbalarda qayd etilgan. Maxdumi A'zam hazrat unga javoban "Boburiya" asarini yozib, shoh va shoirga tuhfa qilgan ekan. Ahli ilm va ahli adabiyotga Zahiriddin Muhammad Boburning ixlosu homiyligi haqida juda ko'p dalillar keltirish mumkin.

Mirzo Boburdan insoniy ibrat olishga arziydigan yana bir jihat uning qarindosh-urug' ayollar va umuman xotin-qizlarga mehru muhabbatli, samimiy munosabatidir. Bu haqda rostgo'y otaning haqso'z qizi Gulbadanbegimning "Humoyunnoma" sida bir qancha hikoyalar bor. Jumladan, u shunday yozadi: "Podshoh hazratlari Agra shahrida to'rt yil turdilar. Har juma kuni ammalarini ko'rgani borar edilar. Bir kun havo nihoyatda issiq edi, onam hazratlari: *"Bugun havo nihoyatda issiq, agar juma kuni ko'rgani bormasangiz nima bo'ladi? Begimlar bundan xafa bo'lmasalar kerak"*, deb so'radilar. Podshoh onamga mana bunday javob berdilar: *"Mohim, sizdan bu gapning chiqishi taajjubdir. Hazrat Abu Said mirzoning qizlari o'z ota va birodarlaridan judo bo'lib, bu yerga kelgan, agar men ularning ko'nglini olmasam, unda nima bo'ladi?"* Mana shu misolning o'ziyoq Zahiriddin Muhammadning naqadar olijanob qalb egasi ekanini isbotlaydi. Bir jiyan sifatida otasining jigarlari — ammalari holidan har hafta, muborak juma kunida hol-ahvol

so'rashi bugungi kun insonlari uchun ham go'zal ibratdir. Ba'zan vaqt masalasi, ish ko'pligini pesh qilib, aslida oqibatsizlik sabab bizni sog'inadigan, qo'msaydigan insonlarimizning holidan xabar olmaymiz. Bu tarixiy hikoya ham oqibat haqida go'zal namunadir.

Yana bir tarixiy dalil: 1506-1507 yillarda Mirzo Bobur Hirotga ketganidan foydalangan Mirzo Muhammad Husayn qo'zg'alon ko'tarib, shaharni qamal qilib, Kobul taxtini egallagan. Bobur mirzo bu joyni qayta qo'lga kiritgach, Mirzo Muhammadni xoinligiga qaramay, kichik xolasi Xo'bnigorxonimning eri – pochchasi bo'lgani uchungina kechirgan, nafaqat kechirgan, balki ehtirom ko'rsatgan ekan. Bu haqda Gulbadanbegim shunday yozadi: “...xolalarining xotirini qilib, Mirzo Muhammad Husaynning gunohini kechdilar. Xolalarining ko'nglida bo'lib o'tgan kulfat g'ubori qolmasin deb ilgariigidan ortiqroq hurmat qildilar”. Guvohi bo'lganimizdek, xolasining ko'nglini og'ritmaslik g'amini yegan Bobur bu borada ham ko'pchiligimizga ibrat desak, xato bo'lmas.

Gulbadanbegim onasi Mohimbegim va o'ziga nisbatan podshoh otasining mehrini ham chiroyli tasvirlagan. CHunonchi, u o'zining Qobuldan Hindistonga kelish voqeasini alohida ishtiyoq bilan bayon etadi. Ular Agraga bazm ustiga kelishadi. Birozdan so'ng Gulbadanbegim otasining oldiga borib ta'zim qiladi, shunda Bobur mirzo undan hol-ahvol so'rab, bir necha muddat tizzasiga olib o'tirgan ekan (o'shanda malika olti yoshda bo'lgan). Bu haqda Gulbadanbegim “...o'zimni shunday baxtli his qildimki, uni tasvir qilib bo'lmaydi” deydi. Bundan ota va qizning samimiy ruhdagi munosabatini ilg'ash qiyin emas.

“Boburnoma” mutolaasi jarayonida kuzatish mumkinki, podshoh Bobur o'g'illar tarbiyasida anchayin qattiqqo'llik edi. Bu ayniqsa Humoyun mirzoga yozgan xatlaridan seziladi. Aslida saroyda o'z sohasining eng oldi bo'lgan mutafakkir us-

tozlardan tarbiya olgan yigitning imlosi yomon bo'lishi mumkin emas. SHunday emasmi? Ammo baribir, podshoh Boburning Humoyundan ko'ngli to'lmaydi. Imlo ustida, husnixat ustida ko'proq ishlash, e'tiborli bo'lishni qat'iy talab qiladi: *“YAna men degandek, bu xatlaringni bitibsen va o'qimaysen, ne uchunkim, agar o'qur xayol qilsang edi, o'qiyolmas eding. O'qiy olmagandan so'ng albatta tag'yir berur eding. Xatingni xud tashvish bila o'qisa bo'lur, vale asru mug'laqdur. Nasri muammo hech kishi ko'rgan emas. Imlong yomon emas. Agar-chi xeyli rost emas. «iltifotni “to” bila bitibsen. Qulunjni “yo” bila bitibsen. Xatingni xud har tavr qilib o'qusa bo'ladur, vale bu mug'laq alfozingdin maqsud tamom mafhum bo'lmaydur”*.

“Boburnoma”ni mutolaa qilarkanmiz, muallifning do'stlari, navkarlari davrasida naqadar mard, tanti, qo'li ochiq inson bo'lganini ko'ramiz. Do'stlar davrasida mutoyiba yo'lida she'r-lar yozilgani, mushoiralar bo'lganini ham eslaydi. Ayniqsa, Ibrohim Lo'diyga bergan bahosi tasvirlangan o'rinda uning rahbarlar xarakteridagi qaysi jihatlarni yoqtirmaganini aniq ilg'ash mumkin: *“Tengri taolo rost kelturdi ne yigitini rozi qila oldi, ne xazinasini ulasha oldi. Qandin yigitini rizo qila olurkim, tabiatig'a imsok (xasislik) ko'p g'olib edi. O'zi yarmoq yig'ish-turmoqqa behad tolib, betajriba yigit edi. Ne kelishi saranjomliq edi, ne turushi, ne yurushi ehtimomliq edi, ne urushi”*. Ayniqsa, Bobur siyratidagi mulohazakorlik, bosiqlik, tanganing har ikki tomonini ham birday ko'ra olish qobiliyatini e'tirof etish lozim. U kimdir haqida ma'lumot berar ekan, uning fazilatlarini sanay turib, kamchiligini ham unutmaydi. Hatto dushmanlari tasvirida ham ularning qusurlarini sanay turib, hech bo'lmaganda “tab'i nazmi” borligini e'tirof etadi. SHu bois ham, uning “Rosti shu ediki, yozildi” degan gapi mutlaq ishonarli.

Mirzo Boburning Vatanga qaytish maqsadi umrining oxirigacha yuragida bo'lgan. “Vaqoye”da muallifning bu haqdagi

ichkin tuyg'ulariga ko'p marta duch kelamiz: *"Bizning ehtimomimiz ul sarilar bormoqqa behad va beg'oyattur. Hinduston ishlari ham bir nav' somon topib keladur. Tengri taolodin umid andoqkim, bu oraning ishi Tengri taolo inoyati bila bot saranjom topqay. Bu ish zabtidin so'ng betavaqquf, Tengri yetkursa, mutavajjih bo'lg'umdur. Ul viloyatlarning latofatlarini kishi nechuk unutqay. Alalxusus mundoq toyib va torik bo'lg'onda qovun va uzumdek mashru' hazni kishi ne tavr xotirdin chiqargay"*.

Tan olib aytamizki, bu ma'lumotlar Zahiriddin Muhammad Boburning shaxs sifatidagi qirralarini ochishda dengizdan tomchi kabidir.

Açar sözlər: Zahirəddin Məhəmməd Babur, tarixi şəxsiyyət, baburşünaslıq, ibrət, insani fəzilətlər

Kalit so'zlar: Zahiraddin Muhammad Bobur, tarixiy shaxs, boburshunoslik, saboq, insoniy fazilatlar

Keywords: Zahiraddin Muhammad Babur, historical personality, babur studies, lesson, human virtues

ZAHİRƏDDİN MƏHƏMMƏD BABUR ƏRUZ VƏZNİ HAQQINDA

Bəsirə ƏZİZƏLİYEVƏ

*AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu,
filologiya elmləri doktoru, besi.azizali@gmail.com*

Zahirəddin Məhəmməd Babur türk dövlətçilik tarixində əzəmətli yerə sahib olduğu kimi Çağatay türkcəsində yazılmış ədəbiyyatın da Əlişir Nəvai-dən sonra ən böyük şairi kimi türk ədəbiyyatının da ölməz nümayəndələrindəndir. Baburun tarixi şəxsiyyəti, hökmdar siması onun digər xalqların tarixində də əhəmiyyətli yerə sahib olması, türkün humanist və bəşəri missiyasının tarixi örnəklərini yaşatmasıdır.

Təsədüfi deyil ki, müstəqil Hindistanın ilk baş naziri Cəvahirəl Nehru söyləyirdi: “Hindistanın quzey batısından gələn mücahid Türklərin və onların Hindistana gətirdikləri İslam dininin hind tarixindəki əhəmiyyəti böyükdür. Çünki müsəlman Türklər vasitəsilə gələn İslam dini hind cəmiyyətində yayılmış olan fəsadı söndürmüş, sinif ayrılığını və “Pariya sistemi”ni aradan qaldırmış, müsəlmanların inandıqları və yaşadıkları İslam qardaşlığı və bərabərliyi nəzəriyyəsi hindlilərin təfəkküründə dərin təsir yaratmışdır”¹¹⁴. Baburun ədəbi irsində bir neçə istiqamət xüsusilə seçilir: məşhur və türk ədəbiyyatı tarixində önəmli yerə sa-

¹¹⁴ <https://azkurs.org/turkler-tarixi-ocerkler-bak-2012.html?page=13>

hib “Baburnamə” əsəri, islam xəttatlıq sənətinin yazı sistemlərindən fərqlənərək, ərəb və uyğur əlifbasının sintezindən ibarət yeni əlifba - Xətti Babur deyilən yazı sisteminin təkmilləşdirməsi, zəngin divanı və risalələri.

Baburun yaradıcılığında risalələrin də əhəmiyyətli yeri vardır. Şair şeirlərinin birində yazırdı:

*Üzümə baxsan, ey yar, görərsən yüz qüssə var,
Eşqində Babur yazar bu növ yüz risalə.*

Baburun “Əruz risaləsi”adlı əsəri da zəngin yaradıcılığında əhəmiyyətli yerə sahibdir. Risalədə 500-dən çox vəznə yer verilmişdir. Əsərin Fransa Milli Kitabxanasındakı (fr. Bibliothèque nationale de France) nüsxəsi Məhmət Fuad Köprülü tərəfindən tapılmışdır. Əsərin başqa bir nüsxəsinin Tehrandə surəti çıxarılmışdır. Əruz risaləsi 1523-25-ci illərdə, bəzi mənbələrə görə, 1524-25-ci ildə yazılmışdır. Paris nüsxəsi Saidbek Hasan (Daşkənd, 1971) və İ.V.Stebleva (Moskva,1972) tərəfindən yayınlanmışdır.Bəzi qaynaqlarda əsərin adı “Mufassal” şəklində göstərilir.

Baburəruzun 21 bəhri və 272 vəzni haqqında geniş məlumat vermiş,eyni zamanda, əsərdə türkcə və farsca nümunələr də təqdim etmişdir. Bəzi türk mənbələrinə görə, əsərdə 19 bəhr altında 536 vəznin açıqlanması və yetşimdən artıq şairdən örnəklər təqdim edilmişdir¹¹⁵. Burada tuyuq, öləng və başqa janrlardakı nümunələrə təsadüf olunur: “Bâbü’ün aruz risâlesinin en mühim tarafı, onun da Nevâî gibi klasik aruz kitaplarında yer almayan Türk şiirine has olan tuyuğ, koşuk, urğuştək, türkî nevinden vezinler üzerinde durmasıdır”¹¹⁶.

Məlumdur ki, əruz vəzninin qaynağı ərəb ədəbiyyatına dayanır və nəzmdə və ya bəzi mənsur əsərlərdə uzun-qısa və ya

¹¹⁵ <https://islamansiklopedisi.org.tr/babur>

¹¹⁶ Yenə orada.

qapalı-açıq hecaların formalaşdırdığı bir ahəng sistemidir. Ərəb ədəbiyyatındakı əruzun özünəməxsus yönlərini əxz edən fars ədəbiyyatının əruzunu yenidən şəkilləndirdiyi də məlumdur. Ənənəvi olaraq Əruz vəzninin türk ədəbiyyatına fars ədəbiyyatındakı forması ilə daxil olduğu qəbul edilir. Bununla yanaşı, fars əruzunun bütün qaydaları qəbul edilməmiş, türk şeirinə xas bir əruz sistemi uzun təcrübələr nəticəsində ortaya çıxmışdır. Ümumi olaraq səs sistemi əruzda tam olaraq uyğunlaşmayan türk dili kimi dillərin bu ritmə uyğunlaşması asan olmamışdır. XI əsrin ortalarından qalan ilk türk ədəbiyyatı nümunələrində heca ölçüsünün qismən davam etdiyi və milli ölçüyə ən yaxın əruz şəkillərinin istifadə edildiyi müşahidə olunur. “Qutadqu-bilik”lə başlayan əruz təcrübəsi sonralar da davam etdirilmişdir. İlk dövrlərdə əruz vəznində əsərlər meydana gəlirdisə, XIII əsrin sonlarından başlayaraq əruzla bağlı nəzəri əsərlər də yazılır. İlk olaraq ərəb və fars şeirinin əruz vəznini araşdıran türk müəlliflər zaman keçdikcə türk dilindəki şeirlərdə formalaşmış əruzda təhlil etməyə, türk şeirinin əruz nəzəriyyəsini ortaya qoymağa başlayırlar. XV əsrdə Əhmədinin “Bedayi-us-sihr fi Sanayi-iş-şir” əsərindəki bölümlərdə başlayan əruz nəzəriyyəsi Əlişir Nəvainin “Mizan ül-əvzan” əsəri ilə təkmilləşir.

Əlişir Nəvai “Mizan ül-əvzan” əsərində türk xalqları ədəbiyyatında əruz vəznini haqqında yazmış və əsər türkçə yazılmış ilk nəzəri nümunələrdəndir. Almaz Ülvi “Əlişir Nəvainin “Mizan ül-əvzan” əsərinin nəzəri-estetik məzmunu” adlı məqaləsində qeyd edir ki, “Nəvai dövründə türk dillərində əruz haqqında yazan müəlliflərin adları tədqiqatçıların diqqətində olsa da, bu məsələni – türkdilli əruzun nəzəri xüsusiyyətlərini geniş və ətraflı şəkildə ilk dəfə Ə.Nəvai və bundan az sonra isə digər böyük özbək alimi və şairi Z.M.Babur araşdıraraq sistemləşdirmişdir. Dahi şair əsərin sonuna yaxın əruz əhlindən xahiş edir

ki, “əsərin hansı səhifəsində qeydə ehtiyac olarsa, qələmləri ilə düzəlişlərini etsinlər”¹¹⁷.

Bildiyimiz kimi, Babur da varislik ənənələrinə mühüm əhəmiyyət verən və ənənələr üzərində yenisini yaratmağa çalışan şəxsiyyətlərdən idi. Baburun dövlətçilikdəki ideali da belə idi: “Əgər atan gözəl bir qanun yaratmışsa, onu saxla, əgər bu qanun pisdirsə, yenisini yarat”. Uyğun prinsiplə ədəbiyyata yanaşan şair öz sələfinin əsərindən daha irəli gedən bir əsər yaratmışdır. “Mizan ül-əvzan”ın yazılışından 30-31 il sonra Hindistanda Böyük Türk İmperiyası yaratmış Zahirəddin Məhəmməd Babur da “Əruz risaləsi” (1523-1525) adlı türkcə əruz elminin nəzəriyyəsinə aid bir əsər yazdı... Əlişir Nəvainin “Mizan ül-əvzan” əsəri haqqında isə fikrini belə açıqlamışdır. “Nəvai... bir də “Mizan ül-əvzan” adlı bir əruz risaləsi yazmışdır, ancaq bunun tənqid ediləcək tərəfi çoxdur. 24 rübai vəzndən dördündə yanlışdır. Bəzi bəhrlərin vəznlərində də yanlışdır və bunlar əruz ilə məşğul olanlara məlumdur”¹¹⁸.

Bu baxımdan da Əruz vəzni ilə bağlı bu nəzəri əsər həm vəzn sayı, həm örnəklər, həm də həcm baxımından Nəvainin əsərindən daha üstündür.

“Əruz risaləsi”, qeyd olunduğu kimi, əruz ilə yazılan türk şeirlərinin şəkilləri haqqında məlumat verir. “Əruz risaləsi” əruz vəzni ilə bağlı araşdırma, təhlil və dəyərləndirməyə əsaslanan elmi bir əsərdir. Nəvai də əsərlərində yazı qaydaları üzərində dayanmış, Babur isə bu mövzunu daha geniş şəkildə işləmişdir. Nəvai, Baburdan fərqli olaraq, sözügedən mövzunu dilçilər və əruz elminin bilicilərinin görüşləri ilə dəyərləndirməmiş və fars nümunələri ilə müqayisədə təqdim etməmişdir.

¹¹⁷ Ülvi (Binnətova) Almaz. Zahirəddin Məhəmməd Babur XVI əsr özbək ədəbiyyatı. 525-ci qəzet.- 2018.- 19 aprel.- S.8

¹¹⁸ Yəne orada.

Milli kitabxanada 1308 nömrə ilə olan əsər 172 səhifədən ibarətdir və hər səhifədə 13 sətir vardır. Nəstəlik xətlə Hacı Məhəmməd Səmərqəndi tərəfindən 1533-cü ildə köçürülmüş bu nüsxə tamdır. Baburun bu əsərdən öncə də əruz haqqında fikirlərinə təsadüf olunur. “Risaley-i Türki”, “Mənzum” adlı ilə qorunan əlyazmalarda bu barədə bəhs olunmuşdur¹¹⁹.

Babur, ilk növbədə, şeirin qramatikaçıları və əruz elminin bilicilərinin araşdırma biləcəyi qənaətini ifadə etmişdir. Baburun əsərdə məqsədi əruzla bağlı bilikləri örnəklərlə ortaya qoymaq olmuş və əsərdə türkcə bəzi dil ünsürlərini farsca, müəyyən qədər də ərəbcə nümunlərlə müqayisədə təqdim etmişdir. Bunlar yalnız əruzla bağlı deyil, türk dili ilə bağlı bir sıra qaydaların ortaya qoyulması baxımından da əhəmiyyətli bir qaydalar toplusudur.

Babur yazı qaydaları və səs dəyişmələri haqqında məlumat verərkən yabançı terminlərdən istifadə etmiş, eyni zamanda, bəzi izafətləri türkcə ifadə etmişdir. Babur türk dilinə keçən alınma sözlərdə türk dilinə aid olmayan səsləri də araşdırmışdır.

“Əruz risaləsi” əsərinin Zahirəddin Məhəmməd Baburun zəngin yaradıcılığında olduğu kimi, türk ədəbiyyatı və dilçiliyi tarixində də əvəzsiz rolu vardır.

Açar sözlər: Zahirəddin Məhəmməd Babur, tarixi şəxsiyyət, dövlətçilik, ədəbi irs, əruz vəznə

Kalit so'zlar: Zahirəddin Muhammad Bobur, tarixiy shaxs, davlatçilik, adabiy meros, eruz vazni

Keywords: Zahirəddin Mohammad Babur, historical personality, statehood, literary heritage, eruz weight

¹¹⁹ Tanju Oral Seyhan. Baburun Aruz Risalesinde yer alan bazı dil bilgisi ve yazım kuralları., c. 31, 2004, s.218.

SHIHOBIDDIN MUAMMOIYNING BOBUR VA KOMRONGA BAG'ISHLANGAN MUAMMO RISOLALARI HAQIDA

Jaloliddin JO'RAEV

*O'zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Sharqhunoslik instituti yetakchi ilmiy xodimi,
filologiya fanlari doktori*

Ma'lumki, XV-XVI asrlarda Muvarounnahr, Xuroson, Hindiston, Iroq, Ozarbayjon va Rumda faqat muammo janrida ijod qiluvchi shoirlar ko'plab yetishib chiqqanlar. Ular o'z iqtidorlarini ko'proq mazkur janrda namoyon qilishga intilganlar. Ana shunday qalam ahllaridan biri Mavlono Shihobiddin bin Nizom al-Haqiriy al-Muammoiydir. U Shihobiddin Muammoiy, Shihob Muammoiy, Mavlono Shihobiddin Muammoiy, Shihobiddin Haqiriy nomlari bilan mashhur. Mavlono Shihobiddin XV-XVI asrlarda yashab ijod qilgan. U oldin Xurosonda hayot kechirgan. Shoir keyinchalik Zahiriddin Muhammad Bobur bilan birgalikda Hindistonga ketib, hukmdorning suhbatdoshlaridan biriga aylangan¹²⁰. Bundan tashqari u Boburning o'g'illari – Humoyun va Komron mirzolar xizmatida ham bo'lgan. Xususan, “Boburnoma”ning musavvadi avroq qismida Shihobiddin Muammoiy Boburning

¹²⁰ Qarang: Tattaviy Mir Alisher Qone'. Maqolot ush-shuaro. –Karochi: 1958. – B. 90; Shimmel A. Shohlik va shoirlik sehri/Vatan.- 1990. -27 noyabr.

yaqin kishilaridan biri bo'lganligi, shuningdek "Faqiriy" taxallusi bilan she'rlar yozishi zikr qilingan¹²¹.

Hasanxoja Nisoriy uni "Humoyun xizmatiga yaqinlik topganlardan biri" deb, muammo janriga oid nazm va nasrda yozilgan risolasi borligini aytadi. O'z navbatida uning ikkita muammo janrida bitilgan she'ridan namuna ko'rsatgan¹²².

Shihobiddin Muammoiyning Komron Mirzo xizmatida bo'lganini unga atab yozgan risolasi orqali bilish mumkin.

Qayd qilinganidek, Mavlono Shihobiddin ijodiy merosining asosiy qismini muammo janridagi asarlar tashkil qiladi. Mazkur merosni ikki qismga bo'lishimiz mumkin. Birinchi qismga muammo janridagi she'rlar kirs, ikkinchisiga muammo janrining nazariy masalalarini yoritishga bag'ishlab yozilgan risolalari kiradi. Ayni paytda ijodkor asarlarining o'ndan ortiq qo'lyozma nusxasi O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi va O'zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida mavjud.

Hozirda bizga Mavlono Shihobiddinning muammo janriga bag'ishlangan uchta risolasi ma'lum. Ushbu risolalarning ikkitasi nasrda, bittasi nazmda yozilgan.

Mavlono Shihobiddinning bizga ma'lum birinchi risolasi an'anaviy odobi tasnifga ega. Shundan keyin muqaddima keladi. Unda muallif muammo faniga oid risola tartib bermoqchi ekanligini aytadi va asarining ko'pchilikning e'tiboriga loyiq bo'la olishiga umid bildiradi¹²³. So'ngra muammoga ta'rif berilib, amallari bayoniga kirishilgan.

Muammo amallarini quyidagicha to'rt guruhga tasniflagan: I. Tas'hiliy amallari: 1) intiqod, 2) tahlil, 3) tarkib, 4) tab-

¹²¹ Bobur. Boburnoma. –T.: Yulduzcha, 1990. –B. 356-357

¹²² Hasanxoja Nisoriy. Muzakkiri ahhob. –T.: Xalq meros, 1993. –B. 103-104.

¹²³ Mavlono Shihobiddin Muammoiyni. Risolai muammo. O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi. 808/III raqamli qo'lyozma.

dil. II. Tahsiliy amallari: 1) tansis va taxsis, 2) tasmiya, 3) tal-mih, 4) tarodif va ishtirok, 5) kinoyat, 6) tas'hif, 7) istiora va tashbih, 8) hisob. III. Takmiliy amallari: 1) ta'lif, 2) isqot, 3) qalb. IV. Taz'iliy amallari: 1) tahrik va taskin, 2) tashdid va tah-fif, 3) izhor va asror, 4) madd va qusr, 5) ma'ruf va majhul, 6) ta'rib va ta'jim.

Asarda har bir muammo qoidasi qisqacha ta'riflanib, bir nechtdan misol keltirilgan. Zarur o'rinlarda qo'shimcha izohlar berib borilgan va ular "Foyda" deb nomlangan.

Mavloni Shihobiddinning ikkinchi risolasi Zahiriddin Muhammad Boburning o'g'li Komron Mirzoga atab yozilgan. Risola Komron Mirzoga atalgani bois, unda keltirilgan misol-lardan faqat mazkur mirzoning ismi chiqadi. Asarning yozilish sababi qismida bular quyidagicha bayon etilgan: "Go'shanishin (ushbu) rivoyat qiluvchi bir benavo Shihob bin Nizom al-Muammoiyni kambag'allik va zorlik dorilmulk Qandahorga keltirib, (Shahobiddin Muammoiy) onhazrat (Komron Mirzo)-ning xodimlik sulukida saodatdan nizom topdi. Shunda fikr qil-diki, onhazratning sof zehni va butun idroki muammo qoidasiga tavajjuh va iqboli bor. Shu sabab bul faqirning xotiri fosiriga bu fan tahririga bag'ishlab risola tartib berish tushdiki, ul kichik hajmda bajarilgan qoidadan onhazratning nek nomlaridan o'zga (nom) qoida oxiridan chiqamasin"¹²⁴.

Risolada muammo qoidalarini sodda va ravon uslubda taqdim qilingan. Xususan, har bir amal qisqacha ta'riflanib, bir nechtdan misol ko'rsatilgan. O'z navbatida ko'rsatilgan misol-lardan ismni qanday qilib chiqarish yo'llari ham tushuntirib be-rilgan. Asarda muammo qoidalari mana bunday tasniflagan: I. Tas'hiliy amallari: 1) intiqod, 2) tahlil, 3) tarkib, 4) tabdil. II.

¹²⁴ Mavloni Shihobiddin Muammoiy. Risolai Komron. Shihobiddin muammoiy. O'zR FA Abu Rayhon Beruniy nomdagi Sharqshunoslik instituti Hamid Sulaymon fondi. 5647/V raqamli qo'lyozma.

Tahsiliy amallari: 1) tansis va taxsis, 2) tasmiya, 3) talmih, 4) tarodif, 5) tashbih, 6) kinoyat, 7) hisob. III. Takmiliy amallari: ta'lif, isqot, qalb. IV. Taz'iliy amallari: 1) tahrik va taskin, 2) tashdid va tahfif, 3) izhor va asror, 4) madd va qasr, 5) ma'ruf va majhul, 6) ta'rib va ta'jim.

Bular bilan birga A.Shimmel Bobur muammolari haqida ma'lumot berib, "Sukufi Ibrohimiy" tazkirasida Shahobiddin Muammoiyga yuborgan muammolari haqida ma'lumot borligini bildirgan. Maqolada shuningdek, Shahobiddin Muammoiy shoh yoqtirgan kishilardan bo'lgani va unga atab "Risola dar muammo" asarini yozilgani aytilgan. Asar uchun Shahobiddin Muammoiy Boburdan tashakkurnoma olgan. O'sha o'rinda Shahobiddin Muammoiy risolasining tuzili va so'z Boburning qaysi muammolari ustida borayotganiga oydinlik kiritilmagan¹²⁵.

Biz A.Shimmel zikr qilgan tazkirani ko'zdan kechirish imkoniyatiga ega bo'lolmadik. Lekin u aytganlariga yaqin ma'lumot Mir Alisher Qone' Tattaviyning "Maqolot ush-shuaro" tazkirasida uchraydi. Fikrimizcha, ikki tazkiradagi ma'lumot bitta asar to'g'risida bo'lib, A.Shimmel Boburning Shahobiddin Muammoiyga yuborgan muammosi deganda Mir Alisher Qone' Tattaviyning tazkirasidagi muammoni nazarda tutgan bo'lsa kerak. "Maqolot ush-shuaro"da Boburning muammolari emas, balki fors tilidagi bitta ruboiy va bitta muammosi keltirilgan. Unda jumladan, bunday deyiladi:

مولانا شهاب الدین معمای رساله معما گفته بخدمت فرستاد. پادشاه این رباعی با صلۀ لائقه روان ساخت

نامت ز عجم رفته بملک عرب است

و ز نامه تو در دل محزون طرب است

هر کس بدر آرد ز معما نامی

نام از تو برآورده معما عجب است

¹²⁵ Shimmel A. Shohlik va shoirlik sehri/Vatan. - 1990. -27 noyab.

(Mazmuni: Mavlono Shahobiddin Muammoiy “Risolai muammo”ni yozib (Bobur podshoh) ixtiyoriga yetkazdi. Podshoh ushbu ruboiyni munosib sovg‘a bilan birga (Shahobiddin Muammoiyga) yubordi:

Noming ajamdan arab mulkiga ketgandir.

Va sening xatingdan mahzun dil

xursandchilikka to‘lgandir.

Kimki muammodan bir nomni topsa va bu nom,

Sening noming bo‘lsa, bu ne ajab muammodir).

Tattaviy so‘zini davom etib, ruboiy bilan birga quyidagi “Shihob” nomi chiqadigan muammonining ham yuborilganini bildiradi:

عرق چو از رخ آن ماه پاره می ریزد
ز آفتاب درخشان ستاره می ریزد¹²⁶

Muammoning yechimi mana bu tarzda amalga oshiriladi: Birinchi misradagi “عرق چو از رخ آن ماه پاره می ریزد” so‘zlarining ishorasiga ko‘ra, “ماه”ning tarodifi, arab tilidagi “شهر” so‘zi olinadi va yana “می رخ آن ماه پاره ریزد” so‘zlarining ishorasi bilan moh-shahrning ruxi-yuzi bo‘lgan “ر” harfi to‘kiladi, ya’ni isqot qilinadi. Natijada, “شه” so‘zi hosil bo‘ladi. “ز آفتاب” so‘zlarining ishorasi bilan “آفتاب” so‘zidan setora-tomchi, ya’ni suv-آب to‘kiladi. Shunday qilib, keyingi hosil qilingan “آب” so‘zi oldingi “شه” so‘ziga ulansa, maqsad qilingan “شهاب” ismi chiqadi.

Ko‘rib o‘tganimizdek, Mir Alisher Qone’ Tattaviyning tazkirasida ham Shihobiddin Muammoiyning muammo risolasi-ga aniqlik kiritilmagan.

Bizningcha, bu Mavlono Shihobiddinning Boburga atab yozgan muammo risolasi nazmda bitilgan uchinchi risolasi bo‘lishi ehtimoldan xoli emas. Chunki risolada keltirilgan misollar-

¹²⁶ Tattaviy Mir Alisher Qone’. Maqolot ush-shuaro.-Karochi: 1958. 90-b.

ning aksaridan Sulton Bobur, Bobur shoh, Bobur nomlari chiqadi. Muallifning bu asari oldingilaridan, eng avvalo, nazmda bitilganligi bilan farqlanadi. Unda muammo amallari nazmiy tarzda ta'riflanib, bir-ikkita misol keltirish bilan kifoyalanilgan¹²⁷.

Xulosa qilib aytganda, hozirda Mavlono Shihobiddin bin Nizom al-Haqiriy al-Muammoiyning ikkita nasr va bitta nazmda yozilgan muammo risolasi ma'lum. Ulardan bittasi Zahiriddin Muhammad Boburga, boshqasi Komron Mirzoga atab yozilgan. Ushbu asarlar tadqiqi XV-XVI asrlar Sharq mumtoz adabiyotida muammo janrining o'rni, xususiyati, nazariy jihatlarini yoritishda muhim. Bular bilan birga, Zahiriddin Muhammad Bobur va Komron Mirzo ijodida muammo janriga munosabat yuzasidan xulosalar chiqarishda qimmatli manba sifatida e'tiborga molik.

Açar sözlər: *Shihobiddin Muamma, baburilər, Babur, Kamran, risala, problem*

Kalit so'zlar: *Shihobiddin Muamma, baburilar, Bobur, Kamran, risale, muammo*

Keywords: *Shihobiddin Muamma, Baburis, Babur, Kamran, treatise, problem*

¹²⁷ Mavlono Shihobiddin Muammoiy. Manzumai Mavlono Shihob. O'zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti asosiy fond. 4520/I raqamli qo'lyozma.

“BOBURNOMA” VA MEMUAR NASR TARAQQIYOTI

Qodirjon ERGAShev

filologiya fanlari nomzodi

XV-XII asrlar chegarasida yuz bergan siyosiy voqealar Mo-varounnahrning ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayotida tub burilishlar yasagan o'zgarishlarga sabab bo'ldi. Mazkur o'zgarishlar mintaqa hayotining barcha jabhalarida aks-sado berdi, shu davrda yaratilgan adabiy asarlarda o'z aksini topdi. Ulkan ijtimoiy evrilishlar ijodkorlarni o'z diqqat-e'ti-

borini shu davrga, zamondoshlariga, atrofda bo'layotgan hodisa va voqealarga qaratishga majbur qildi. Adabiy-tarixiy asarlarda endi uzoq o'tmishdan ko'ra o'z davri manzaralarini tasvirlash yetakchi planga chiqib boshladi. O'zbek tilida yaratilgan “Shayboniynoma”, “Boburnoma”, fors tilida yozilgan “Fathnoma”, “Badoye' ul-vaqoye” singari asarlar buning yaqqol misolidir.

Bu sanab o'tilganlar orasida “Boburnoma” o'zining ahamiyati, badiiyati, o'zbek va jahon adabiyotida tutgan o'rniga ko'ra bemiqligi, tengi yo'qligi bilan ajralib turadi. Ushbu asarga xos bir qator xususiyatlar borki, ular “Boburnoma”ning dunyo adabiyotinnig shoh asarlaridan biri sifatidagi qimmatini belgilab beradi. Ushbu asarni yaratish bilan Bobur o'zbek nasrida yangi bir hodisaga – memuar-avtobiografik janrga asos soldi hamda jahon memuar adabiyotiga buyuk hissa qo'shdi, uni

yuksak bir pog'onaga ko'tardi. Afsuski, bizda hali "Boburnoma"ni jahon memuar adabiyoti kontekstida o'rganish amalga oshirilmagan, hatto uning avtobiografik-memuar nasr namunasi sifatidagi ahamiyati ham to'liq anglab yetilgani, ochib berilgani yo'q. Bunga qo'yidagi faktlar orqali ishonch hosil qilish mumkin. Rus tilida chop etilgan ikki jildlik "O'zbek adabiyoti tarixi"¹²⁸ kitobining "Boburnoma"ga bag'ishlangan qismida biron joyda uning memuar-avtobiografik janr namunasi ekanligi aytilmagan, asarning memuar janr taraqqiyotida katta voqea bo'lgani haqida ham hech narsa deyilmagan. "Zahiriddin Muhammad Bobur ensiklopediyasi"da esa hatto memuar janr, memuar asar haqida maqolalar ham berilmagan. Memuar janrning butun dunyo e'tirof etgan bemisl namunasi yaratgan adibga bag'ishlangan ensiklopediyada bunday maqolalar bo'lishi va Boburning mazkur janr taraqqiyotiga qo'shgan hissiy qayd etilishi lozim edi¹²⁹. 2013 yilda "Zahiriddin Muhammad Boburning jahon madaniyati va tarixida tutgan o'rni" mavzusida o'tkazilgan Xalqaro ilmiy anjuman materiallari chop etildi. Uning mundarijasi-ga nazar soladigan bo'lsak, mamlakatimiz olimlari tomonidan e'lon qilingan tezislarida ham yuqoridagi masalalar aks etmagani ko'ramiz¹³⁰

Bizda o'tmishda adabiy asarlar ham, tarixiy asarlar ham ko'p yaratilgan. "Boburnoma"ning ulardan farqi o'ziga xos shaklda yozilgani, memuar-avtobiografik janrning go'zal namunasi ekanligidadir. Aynan ana shu xususiyat tufayli u o'zgacha bir jozibadorlik kasb etgan, qiziqish bilan o'qiladigan nodir asar sifatida shuhrat topgan. Shu sababli chet ellarda "Boburnoma"ning mazkur jihatiga alohida e'tibor qaratiladi va nashrlarning

¹²⁸ "Istoriya uzbekskoy litetatury". –T.: "Fan", 1987

¹²⁹ Zahiriddin Muhammad Bobur ensiklopediyasi. Toshkent, Sharq, 2014).

¹³⁰ "Zahiriddin Muhammad Boburning jahon madaniyati va tarixida tutgan o'rni". Xalqaro ilmiy anjuman tezislari. –T.: "O'qituvchi", 2013.

titul varagʻida (oʻsha dastlabki nashrlardan boshlab, yaqin yillarda chop etilgan nashrlargacha), albatta, memuar deb qayd etiladi. Masalan, 1985 yilda Fransiyada nashr etilgan “Boburnoma”ning titul varagʻida “Memoires duprmiz Grand Moqol des lndes” deb yozilgan boʻlsa, 1996 yilda V.Tekston tomonidan tayyorlangan nashrda “Memoires of Bobur Prinse and Enpreor” deb qayd qilingan (Imperator Boburning memuarlari). Albatta, mazkur janrga boʻlgan eʼtibor va qiziqish bejiz emas. Gap shundaki, u yoki bu adabiyotda avtobiografik memuar janrning yuzaga kelishi koʻp narsalardan dalolat beradi. Avvalo, bunday asarlar ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanishning muayyan darajasiga yetgan, individualistik ong toʻla toʻkis shakllangan jamiyatda yaratiladi. “Avtobiografik janrning paydo boʻlishi, – deb yozgan edi. V.S.Durov, – individualistik ongning uzil-kesil qaror topganidan darak beradi”.¹³¹ Sezar yashagan zamonda ham shunday jamiyat boʻlgan edi. Sezar shaxs sifatida ham, yozuvchi sifatida ham toʻlasicha Rim imperiyasi davridagi jamiyatning, oʻsha buyuk madaniyat va sivilizatsiyaning mahsuli edi. Shuning singari oʻz shukuhi, qudrati, boyligi, madaniy yuksalish darajasiga koʻra oʻsha davrlarda tengi boʻlmagan Temuriylar saltanati, Temuriylar Renessansi koʻplab daholarni, shu jumladan, Zahiriddin Muhammad Bobur va “Boburnoma”ni maydonga keltirdi.

Bunday jamiyatlar esa oʻtmishda koʻp boʻlmagan. Shu sababli jahon adabiyotida memuar asarlar kam boʻlgan. Albatta, keyingi asrlar bundan mustasno. Tadqiqotchilar shunchalik boy, qadimiy anʼanalarga ega arab adabiyotida ham avtobiografik janr uncha rivoj topmaganini qayd etadilar. Shu maʼnoda oʻzbek adabiyotida “Boburnoma”ning yuzaga kelishi oʻsha davr jamiyatining holati, darajasi, tasavvurlari haqida muayyan

¹³¹ Durov.V. “Yuliy Sezar. Chelovek i pisatel”. – L.: 1991, S.141.

xulosalar chiqarish imkonini beradi. Adabiyotshunos M.Mirza-ahmedova shunday yozgan edi: “Boburnoma” o‘sha asrlar o‘zbek ongini hamda uning ijtimoiy, axloqiy, falsafiy va estetik tasavvurlarini keng, atroflicha anglashga imkon beruvchi ensiklopediyadir”. Individualistik ong qaror topgan jamiyatda shaxslarning o‘ziga xos ehtiyojlari yuzaga keladi, jumladan, voqealar, hodisalar, shaxslarga individning o‘z munosabati, uni ko‘rsatish, namoyish qilish istagi ana shularning ichida eng asosiylaridan biridir. Bu ehtiyoj ulkan, ulug‘ shaxslarda, hukmdorlar, siyosiy arboblarda, ayniqsa, kuchliroq namoyon bo‘ladi. Ular o‘z shaxsiyatlari faoliyatlari haqida jamiyatda mavjud qarashlardan hamma vaqt ham qoniqavermaydilar va odamlardagi ana shu tasavvurlarni o‘zgartirish, ularga o‘z qarashlarini o‘tkazish, o‘zlarining boshqalar tomonidan noto‘g‘ri tushunilgan xatti-harakatlariga izoh berish, tutgan yo‘li va siyosatining to‘g‘riligini isbotlashga intiladilar. Mana shu ehtiyoj memuar nasrning yuzaga kelishi va rivojlanishidagi asosiy omillardan biridir. Memuar asarlarning ko‘p hollarda siyosatchilar, mashhur shaxslar tomonidan yozilishining sababi ham shunda. Bundan tashqari ular ko‘p muhim, davrning ruhiga, mamlakatlar va xalqlarning taqdiriga daxldor bo‘lgan voqealarda, urushlar, siyosiy kurashlarda ishtirok etadilar va tabiiyki, bu hodisalar haqida hikoya qilish, xususan, ana shu voqealar haqida turli ixtilofli fikrlar mavjud bo‘lgan hollarda o‘z ko‘zi bilan ko‘rganlarini boshqalarga yetkazish istagi ham ularni qo‘llariga qalam olishga undaydi. Bobur ham bundan mustasno emas.

O‘z ko‘rgan-kechirganlarini yozishga kirishar ekan, Bobur oldida murakkab vazifa turar, chunki adabiyotda bunday tajriba, uning niyatlariga mos keladigan shakl mavjud emas edi. To‘g‘ri, tarixiy nasr va uning tajribasi mavjud bo‘lgan. Lekin, ma’lumki, Sharq nasrida tarixiy asarlar tili va uslubi ko‘p hollarda murakkab bo‘lib, o‘ta jimjimador qilib yozilgan, xususan,

hukmdorlar faoliyati va shaxsiyati haqida soʻz ketganda mualliflar takalluf qilishga intilib, balandparvoz bayon uslubidan foydalanganlar. Bunda koʻp hollarda dabdabali epitetlar, madhu sanolar toʻlib-toshgan, turli sanʼatlar bilan bezalgan nasr namunalarini mutolaa qilar ekan, oʻquvchi unda soʻz yuritilayotgan shaxs haqida, inson haqida tasavvur hosil qilishi qiyin edi. Zero, jimjimador iboralar matnning maʼno-mazmunini goʻyo pardalab turgandek boʻlardi. Bobur ana shu pardani oʻrtadan koʻtarib tashladi. Oʻzidan oldingi mualliflardan farqli oʻlaroq, Bobur butunlay oʻzgacha bayon tarzini kashf etdi. Oʻzinnig sodda, ochiq-ravshan ifoda uslubi bilan oʻz asarida tasvirlanayotgan voqealarni ham, shaxslarni ham oʻquvchi koʻz oʻngida yorqin gavdalantirib bera oldi. Eng muhimi, u insonlar, shaxs qiyofasini, uning kurash va intilishlarini katta mahorat bilan aks ettirdi, jumladan, oʻz shaxsini ham “Boburnoma”da butun boʻy-basti bilan koʻrsata oldi. Bu uning katta yutugʻi, memuar nasr rivojiga qoʻshgan ulkan hissasi edi. “Boburnoma” ustida ishlagan tadqiqotchilar aynan muallif obrazi, muallif shaxsi asarga mislsiz bir joziba baxsh etib turishini alohida taʼkidlaganlar. “Boburnoma” nasrdagi novatorlikning yorqin namunasidir.

Aʼjar soʻzlər: memuar nəsri, avtobioqrafik janr, fərdiyyətçi şiiur, Teymurilər intibahı, üslubu

Kalim cʻızlar: мемуар наср, автобиографик жанр, индивидуалистик онг, темурийлар ренессанси, услуб.

Keywords: memoir prose, autobiographical genre, individualistic consciousness, Timurid renaissance, style

“BOBURNOMA” OLMONCHA TARJIMALARDA

Xurram RAHIMOV

filologiya fanlari doktori, professor

Ma'lumki, “Boburnoma” dunyoning ko'plab tillariga tarjima bo'lgan, ayrim chet tillarga qayta-qayta o'girilgan. Jumladan, ingliz tilga 7 marta, olmon tilga 3 marta; dastlab A.Kayzer tomonidan 1828 yilda ingliz tarjimonlari Jon Layden va Vilyam Erskinlarning aslyat faksimilidan inglizchaga o'girilgan ilk olmoncha variant bo'lib, “Denkwürdigkeiten des Zehir-Eddin Muhammad Baber, Keisers von Hindistan, von ihm selbst im Dschagatai Türkischen verfasst und nach der englischen Übersetzung des Dr. Leyden und W. Erkinе deutsch bearbeitet” (ya'ni Hindiston podshohi Zahiriddin Muhammad Boburning, o'zi chig'atoy turkchasida bitgan eslashga arzigulik xotiralari, doktor Layden va V.Erskinning inglizcha tarjimasi asosida olmoncha qayta ishlangan”) nomi bilan Laypsigda chop etilgan. Bu tarjima chig'atoy turkchasidan ag'darilgan inglizchaning olmoncha qayta ishlanmasi nomi bilan nashr etilgan va ancha-muncha mazmuniy qisqartmalar bilan chop etilgan. Undan bexabar yoki boxabar holdami, keyingi olmoncha tarjimini Wolfgang SHtammmler amalga oshirib, uni SHveysariyaning syurix shahridagi Manesse nashriyotida 1980 yilda chop ettirgan. 1986 yilda YUNESKOning tavsiyasi bilan bu tarjima qayta nashr qilingan. Biroq bu ikkinchi olmoncha tarjima farang tilidan, farangchasi esa forsiy o'girmadan, forschasi esa

chig'atoy turkchasidan ag'darilgan, ya'ni ikki til osha uchinchi til – olmonchaga tarjima qilingan. Asardagi voqeotlar kitobxon-ga tushunarli bo'lishi uchun noshir kitobga tarjimonning so'z-boshisi, o'zbek olimasi Sabohat Azimjonovanning "Bobur Transoksaniyada", afg'on tadqiqotchisi Abdulhay Habibiyning "Bobur Afg'onistonda" va "Kobuldagi Bobur bog'ida o'rnatilgan maqbaraga yozilgan bitiklar" mavzudagi maqolayu ma'lumot-nomasini, hind tarixchisi Mohibbul Hasanning "Bobur Hindis-tonda" nomli kirish so'zlarini ilova qilgan.

2018 yilga kelib Olmoniyalik Hamid Dalov asarni Sabohat Azimjonovanning qisqartirilgan ruscha tarjimasi orqali olmon tiliga qayta tarjima qilgani va uning Berlindagi Pro BUSSINES GmbH nashriyoti tomonidan 2016 yilda chop etilgani ma'lum bo'ldi. Bu kitobni topganim hamon muallifni izlab, uni 2018 yil mart oyida Germaniyadagi Olmon-O'zbek ilmiy jamiyatimiz tomonidan har yil o'tkaziladigan Navro'z bayrami munosabati bilan Frayburg shahriga taklif qildim va ushbu kitob taqdimotini o'tkazdik. Unda Frankfurtdagi o'zbek konsulxonasi xodimlari ham ishtirok etdi. Men "Boburnoma"ning birinchi olmoncha tarjimasi bilan tanish bo'lganim uchun asarning bu uchinchi tarjimasiga beixtiyor qiziqib qoldim va ularni qiyoslay boshladim. Biroq ish oson kechmadi, chunki uchalasi ham vositachi tillar orqali tarjima qilingan. Xo'sh, bu uch tarjimaning muqobilligini aniqlash uchun qaysi nashr asos bo'lishi kerak – Boburdan qolgan qo'lyozmami yoki uning ora til tarjimalarimi? Bir qaraganda Volfgang SHtammler tarjimasi muqobilligini aniqlashga fransuzcha tarjima, Hamid Dalov tarjimasiga ruscha tarjima xizmat qilishi kerakday. Maqsad tarjimon mahoratiga baho berish kerak bo'lsa, albatta shu yo'l to'g'riday. Lekin unda Bobur aytib yozdirgan asl nusxa qayerda qoladi? Amalga oshirilan tarjimalarga Boburnomadan xabari bor kishi daf'atan nazar tashlaganda XVI asrda yashagan Boburning va uning tarixiy

shaxslar, realiyalar va narsa-hodisalarga bergan tavsifi va tasvirlariga nisbatan lingvistik va ekstralingvistik nomuqobillik holatlari ko'zga tashlanadiki, bexosdan endi bu ikki tarjimani asl Boburnoma, ya'ni asliyatning o'zi bilan qiyoslash ehtiyoji paydo bo'ladi. SHunday matn sifatida biz "O'qituvchi" nashriyotida 2008 yil chop etilgan Boburnomaning Vahob Rahmon va Karomat Mullaxo'jayeva amalga oshirgan tabdil variantini emas (chunki bu tabdil olmoncha tarjimalardan keyin e'lon qilingan), asarning dastlabki o'zbekcha tabdilini tanladik va asliy matn holati qanday o'zgarishlarga duchor bo'lishini kuzatishga harakat qildik. Albatta bitta maqolada butun bir asarning uch xil olmoncha tarjimasi qiyosiy tahlilini berishning iloji yo'q. SHu sababdan biz faqat bitta masala, ya'ni hazrat Boburning Alisher Navoiy shaxsi va ijodiga bildirgan munosabati aks ettirilgan matnlarnigina muxtasar qiyoslashga harakat qildik.

Dastavval shuni aytish lozimki, asarning asliyati tili va bayon uslubi Bobur zamondoshlari, ayniqsa undan sal avval yashagan shoir Alisher Navoiy tili va uslubiga nisbatan biz hozirgi o'zbeklarga ancha yaqin va tushunarli ekan (Kamina Navoiyning 100 g'azalini olmonchaga tarjima qilayotib, ularni tushunish va o'g'irish jarayonida ancha-muncha qiynalganman...). Bobur prozasi va poeziyasi sintaksisi g'oyat sodda va shaffof, leksik ma'nolari tushunarli. Ona tilini yaxshi bilgan tarjimon bu asarni boshqa tilga o'g'irishda deyarli qiynalmaydi.

Asar tarjimasiga kelsak, bu uchala tarjima ham katta mashqaqqat talab qilgani ko'rinib turibdi. Mutarjimlarning asosiy diqqat-e'tibori asar muallifi va bosh qahramoni obrazini qayta gavdalantirishga qaratilgan va ular buning uddasidan chiqishgap harakat qilganlar ham. Tahlilda dastavval milliy koloritni aks ettiruvchi lisoniy birlik vazifasini o'tovchi realiylar, ya'ni xos so'zlar o'g'irmasi o'ziga e'tibor qaratadi. O'z tilida q harfi bo'lsa-da, bunga monand o'zbekcha jarangdagi q tovushi

yo'qligiga qaramay olmonzabon SHtammler o'zbekona q, h kabi tovushli ismlarni aynan o'zinikiday qayta tiklagan holda transliteratsiya qilgan, mas. Qul Muhammad, Behzad kabilar. CHunonchi kishi nomlari imlosida, masalan asliyatdagi bitta so'zdan iborat ismlar tarjimasida transliteratsiya qoidasi buzilishi, mas. Alisherbek, Umarshayx, Mahmudxon, Xudoyberdi, Qutlug' Higorxonim kabi antroponimlar Stammler tarjimasida Ali Shir Beg, Umar Sheykh, Mahmud Khan, Khuday-Berdi, Qutluq Nigar Khanim kabi kishi nomlari o'girmasida transliteratsion nomuqobilliklar ko'p uchraydi. Bu kabi qusurlar Dalov tarjimasida asliyatga ancha yaqinroq o'girilgan, albatta. mas. Alischer, Navoi (Navai emas), Ahmad kabi. Ammo gap bu juz'iy kamchiliklarni qayd etishda emas. Mazkur matn kompozitsion jihatdan Boburning Husayn Boyqaro saltanati amirlari tavsifiga bag'ishlangan bo'lib, muallif dastlab Muhammad Burunduq barlos, keyin Muzaffar barlos, undan so'ng amir Alisher Navoiy tavsifiga o'tib, "YAna Alisherbek Navoiy" deb davom etadi. SHtamlerda esa: Alisher Navoiyni oldingi amirlarga qarshi qo'yganday so'z boshlangan: Ali Shir Navai hingegen war weniger ein Beg als vielmehr der Freund des Mirza (ya'ni Ali SHer Navoiy esa beklikdan ko'ra ko'proq Mirzoning do'sti edi. Ularning bolalik paytida ularga birga dars o'tilgan va o'shandayoq ular yaxshi do'st bo'lishgan, deyilgan (ta'kid va tarjima bizniki – X.R.). Dalovning tarjimasi esa qisman Shtammlerdan olingan va ayrim o'rinlarda o'zidan qo'shgan so'zlar bilan quyidagicha ag'darilgan: "Alischer Beg hingegen war mehr als ein Beg des Sultans, vielmehr war er dessen Freund. In ihrer Kindheit hatten sie gemeinsam in einer Schule gelernt. Zwischen beiden bestand eine grosse Vertrautheit." (ya'ni Alisher Beg esa Sultonning begi ekanligidan ko'ra uning do'sti edi. Bolaliklarida ular bitta maktabda o'qigan edilar. Ular o'rtasida katta o'zaro ishonch bor edi" (ta'kid va tarjima bizniki – X. P.). Ikkala tar-

jimada ham “suhbatdosh” va “maktabdosh” soʻzlari tushib qolgan va bu tushunchalarni ular boshqacha aytmoqchi boʻlib, perefrazalar ishlatishgan, vaholanki bu soʻzlarni “Gesprächspartner” va „Schulfreunde“ soʻzlari bilan ifodalashsa boʻlardi. SHu matnda Navoiyni Abu Said Mirzo tomonidan Hirotdan Samarqandga surgun qilinishini SHtammler “aus Herat verjagen” (yaʼni “Hirotdan haydamoq”) va Dalov “aus Herat entfernen (yaʼni “Hirotdan uzoqlashtirmoq”) tarzida mazmuniy va uslubiy xatoga yoʻlga qoʻyishgan. “Hirotdan surgun qildi”ni esa “des Herat verwiesen“ yoki “aus Herat verbannt”deb oʻgirish ayni toʻgʻri yoʻl.

Navbatdagi munozarali holat Navoiyning quyidagi toʻrt asari – “Gʻaroyb us-sigʻar”(yaʼni “YOshlik gʻaroyibotlari”), Navodir ush-shabob”(yaʼni “Yigitlik nodirliklari”), Badoyeʼ ul-vasat” (yaʼni “Oʻrta yosh goʻzalliklari”), “Favoyid ul-kibar” (yaʼni “Keksalik foydalari”) nomlarini ikki olmoncha tarjimada ikki xil tarjima qilinishida. Volfgang SHtammler ularni “Merkwürdigkeiten der Kinderzeit” (yaʼni “Bolalik davri gʻaroyibotlari”), “Perlen der Jugend” (yaʼni “YOshlik javohirlari”), “Wunder der reifen Jahre” (yaʼni “Etuklik yillari moʻʼjizalari”), va “Die Vorteile des Alters” (yaʼni “Keksalik afzalliklari”) deb oʻgirsas, Hamid Dalov “Merkwürdigkeiten der Kindheit” (yaʼni “Bolalik gʻaroyibotlari”), “Besonderheiten der Jugendzeit” (yaʼni “YOshlik davrining oʻziga xosliklari”), “Wunder der mittleren Lebensjahre” (yaʼni “Oʻrta yoshning moʻʼjizalari” und “Die weisen Erkenntnisse und die Lehren des Alters” (yaʼni “Keksalikning dono xulosalari va saboqlari”, tarjimalar bizniki –X.R.).

Biz esa bu toʻrtala sarlavhani quyidagicha olmonchalashtirgan boʻlardik: “Die Merkwürdigkeiten der Jugend”, “Die Seltenheiten der reifen Jugend”, “Die Schönheiten des mittleren Alters”, “Die Nutzen des Alters”. Harqalay, sarlavha tarjimasi butun bir asar mazmunini oldindan belgilashi va unga dastlabki

munosabat va qiziqishni paydo qilishi yoki so'ndirish mumkinligini ko'zdan qochirmaslik lozim. Tarjimalardagi yanada jiddiyroq masala, bu Boburning Navoiyga munosabatini notug'ri talqiniga sabab bo'luvchi tarjimaviy holatlar haqidagi suhbat. Ma'lumki, G'arb sharqshunosligida hazrat Navoiy shaxsi va ijodiga ayrim chalkash va hatto g'ayriilmiy fikr-mulohazayu munosabatlar mavjud. Ana shunday munosabatlarning paydo bo'lishi va shakllanishida, bizningcha, ayrim tarjimalarning ham "xizmati" bo'lgan bo'lsa kerak. Boburnoma tarjimalariga kelsak, asarning inglizcha tarjimalarini maxsus tadqiq etgan G'aybullar Salomov va Ne'matulloh Otajonov o'zlarining Jahongashta "Boburnoma" asarida quyidagicha fikrlarni aytishgan: "Boburning nomidan ingliz tarjimonlari Jon Layden va Vilyam Erskin hamda Lyukas Uayt King janoblari quyidagi "Of that number is an imitation of the Epistles of Moulana Abdul Rahman Jami, which he partly wrote and partly collected" da imitation, ya'ni taqlid so'zini qo'llab, tarjimada buyuk Navoiyni Nizomiy Ganjaviy va Farididdin Attorning taqlidchisiga aylantirib qo'yishgan. An'anaviy *javob*, *javobiya*, *nazira*, yoki *tatabbu* sira ham taqlid emas!"¹³² Gap shundaki, Bobur birgina o'rinda taqlid iborasini ishlatgan bo'lsa (ya'ni faqatgina munshoot yaratishda Navoiyning Jomiyga taqlid qilgani bor gap), tarjimonlar hamma joylarda Navoiyni Nizomiy va boshqa sharq adiblarining taqlidchisi sifatida talqin va tarjima qilaverganlar. Natijada "Navoiy taqlidchi" degan tavqi la'nat Ovrupoga tarqalib, Navoiy uchun taqdirga aylanib qoldi va "Navoiyning G'arbdan ajralib qolishidan ko'ra, butun ma'rifatli G'arbning o'zini Navoiydek ulkan bir mutafakkirdan mahrum etdi".

Bu gapda achchiq haqiqat bor, chunki bu g'ayriilmiy tendensiya hozirgacha G'arbdagi ayrim o'zbekshunoslarning ongi-

¹³² Yene orada, - b. 53

dan joy olib turibdi. CHunonchi bugun ham ayrim o'zbekshunos G'arb olimlari Navoiyni o'zbek adibi sifatida tan olmaydi, uning uyg'ur millatiga mansubligiga ishora qiladi. Biroq xayriyatki, "Boburnoma"ning olmon tarjimonlari V.Shtammler va H. Dalovlar inglizlar qilgan xatoni takrorlamay, Navoiy "Xamsa"ni Nizomiya javob tarzida bitgan, faqat bir ma'noda, aynan munshootda Navoiy Jomiya *xos tarzda* bayon qilgan, deb o'girishgan. Inglizlar aytgan *Imitation*, ya'ni taqlid haqida esa hech gap yo'q.

YAna bir matn borki, unda Bobur yozgan: "Avoyil muhrdor edi, avosit bek bo'lib, necha mahal Astrobodta hukumat qildi, avohir sipohilikni tark qildi". Tarjimon Shtammler esa bu parchani quyidagicha o'giran: "Zuerst war er Siegelbewahrer, dann in seinen mittleren Jahren wurde er Beg und war einige Zeit Statthalter von Astrabad. Später, in seinen reiferen Jahren, gab er das Kriegshandwerk auf"¹³³, ya'ni U avval muhrdor edi, u hayotining o'rta yoshida Astrobodda noib edi, Keyinchalik kechgan yetuklik yillarida askarlik hunarini tashladi", deb inglizlarning xatosini takrorlagan. Afsuski, fransuzchadan o'giran olmon SHTammlerning xatosi ruschadan ag'dargan olmon o'zbeki Hamid Dalov tarjimasiga ham o'tib ketibdi... Sabab – barcha tarjimonlar *sipoh* so'zining asosiy ma'nosi *amaldor* ekani bilolmagan. Ushbu matnni tabdilda "*u umrining oxirgi yillarida amaldorlikni o'zidan soqit qilgan*" deb, olmonchada "*Er hat später seine regierende Tätigkeit aufgegeben*", tarzda o'girsa bo'lardi.

Xullasi kalom, ushbu maqoladagi dastlabki fikr-mulohazalarimizdan asosiy maqsad soha mutaxassislarining e'tiborini shu masalalarga qaratmoq edi. Mazkur olmoncha tarjimalar keng qamrovli qiyosiy tahlil, talqin va tarjimaga ehtiyojmand

¹³³ Stammler. - s. 418

tadqiqiy material bo'lib, bunday ishni endi bizning maxsus ilmiy izlanuvchilar va munaqqidlar bajarmog'i lozim. O'zbek mumtoz va zamonaviy adabiyotimizning jahon adabiyotiga muqobil tarzda aylanishini o'ylamoq va bu muborak ishga qo'l urmoq – barchamizning burchimizdir.

Açar sözlər: Babur, “Baburnamə”, ədəbi irs, dil, tərcümə

Kalit soʻzlar: Bobur, “Boburname”, adabiy meros, til, tarjima

Keywords: Babur, “Baburname”, literary heritage, language, translation

SÖZ MÜLKÜNÜN SULTANI ZAHİRƏDDİN MƏHƏMMƏD BABUR

Gülbənz BABAYEVA

*AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Mətbuat tarixi və publisistika şöbəsinin
aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*

Böyük hökmdar, istedadlı şair, nasir, alim Zahirəddin Məhəmməd Babur qüdrətli xaqan, yenilməz sərkərdə, sözü qılıncdan da kəsərli bir söz sahibi kimi adını tarixin silinməz səhifələrində əbədiləşdirib. Babur təkcə özbək xalqının deyil, bütün türk dünyasının ictimai-siyasi və əbədi-mədəni həyatında rol oynamış unikal tarixi şəxsiyyətlərdən biridir. 12 yaşından taxt-taca sahib olan Babur hərbi meydanında böyük uğurlar qazanaraq Mərkəzi Asiyadan Əfqanıstana, Hindistana qədər şanlı zəfər yolu keçmiş, Böyük Moğol imperiyasının yaradıcısına çevrilmişdir. Döyüş və mübarizələrdə ciddi müqavimətlərlə üzləşən Zahirəddin Məhəmməd Babur əldə etdiyi təcrübəyə, bilik və bacarıqlara, uğurlu strateji və taktiki hazırlıqlara rəğmən güclü və dayanıqlı bir dövlətə sahib ola bilmişdir. Dərin ağıla və məntiqi təfəkkürə əsaslanan hakimiyyət həmişə uzunömürlü olur və xalqa xidmət edir. Baburun hakimiyyəti də məhz bu düşünülmüş siyasət əsasında qurulmuş, ədalətli və qüdrətli bir imperiyaya çevrilmişdir. Özülü möhkəm dayaq üzərində bərqərar olan Moğol imperiyasının üç yüz ildən artıq

hökmranlıq etməsini şərtləndirən də məhz bu amillər olmuşdur. Türk dünyasının böyük fatehləri Çingiz xan və Əmir Teymur şəcərəsinin layiqli davamçısı olan Babur şah öz sələflərinin xalqla hakimiyyətin birliyindən yaranan dövlətçilik ənənəsinə sonadək sadıq qalmış, onu canı və qanı bahasına qoruyaraq gələcək xələflərinə ötürmüşdür.

Baburilər sülaləsinin əzəmətli tarixi şəxsiyyəti, böyük dövlət xadimi kimi məşhurlaşan Zahirəddin Məhəmməd həm də türk xalqları ədəbiyyatının görkəmli simalarından biri kimi şöhrət qazanmışdır. Baburun çoxşaxəli və zəngin fəaliyyətində ədəbi yaradıcılığı da xüsusi bir yer tutur. Adı türk dünyasının hökmdar şairləri Qazi Bürhanəddin, Şah Qasım Ənvar, Cahan şah Həqqi, Hüseyn Bayqara, Şeybani xan, Şah İsmayıl Xətai, Sultan Səlim, Sultan Süleyman Qanuni kimi böyük düha sahibləri ilə bir sırada yer alan Babur müxtəlif elm və sənət sahələrində maraqlı, orijinal əsərlər yazaraq türk xalqlarının ədəbiyyatına və mədəniyyətinə əvəzsiz incilər bəxş etmişdir. Babur incə ruhlu şair, bacarıqlı və istedadlı nasir, gözəl tərcüməçi, incəsənətin bir çox sahələrini özündə ehtiva edən əsərlər müəllifidir. Onun zəngin və çoxşaxəli yaradıcılığının bir istiqamətini də hər b sənətinin qayda-qanunlarını əks etdirən elmi risalələri, islam hüququnun əsaslarının şərhinə həsr edilmiş əsərləri, Şərq poetikasına, əruz vəzninə dair orijinal kəşfləri və musiqi sənətinin ecəzkarlığından bəhs edən dəyərli tədqiqatları təşkil edir ki, onlar çağdaş dövrümüzdə də öz əhəmiyyətini və dəyərini qoruyub saxlamaqdadır.

Baburşünas araşdırmaçıların verdikləri məlumatlara əsasən, şairin divanlarında onun 18 məsnəvisi, 216 rübaisi, 1 müəmması, 19 qitəsi, 15 tuyuğu, 79 mətləsi, 7 məsmi şeiri, 122 qəzəli, 16 məşərrə beyti, 11 müfrədi, 4 kiçik mənsur parçası, 3 nəzmi və farsca yazdığı 2 qəzəl, 12 rübai, 8 qitə, 17 mətlə və 1 mənsur parçası yer almışdır.

Zahirəddin Məhəmməd Baburun yaradıcılığında “Baburnamə” əsərinin özünəməxsus yeri var. Türk dünyasında me-muar janrında qələmə alınmış bu ilk əsərdə Babur 1494-1529-cu illərdə Orta Asiyada, Əfqanıstanda və Hindistanda cərəyan edən ictimai-siyasi hadisələri, dövrün tanınmış siyasi xadimlərin-i, elm və ədəbiyyat nümayəndələrinin fəaliyyətini işıqlandır-mış, eyni zamanda öz həyatı haqqında da məlumatlar vermişdir. Əsərin maraqlı cəhətlərindən biri də Baburun bəhs etdiyi yerlə-rin tarixi məkanlarını, coğrafiyasını, təbiətini, etnoqrafiyasını müfəssəl şəkildə əks etdirməsidir. Hələ müəllifin öz sağlığında böyük şöhrət qazanan “Baburnamə” nəinki Şərq aləmində, elə-cə də Avropada geniş yayılaraq maraqla qarşılanmışdır. Əsər Azərbaycan, türk, fars, rus, ingilis, fransız, alman, holland və digər xalqların dillərinə tərcümə edilərək bütövlükdə dünya oxucularının ixtiyarına verilmişdir.” Baburnamə“nin dünya arealında bu qədər geniş yayılaraq şöhrət tapmasının başlıca sə-bəbi əsərin təbii və səmimi hisslərlə qələmə alınması, Şərq dүн-yasında baş verən ictimai-siyasi hadisələrin tarixi, xronoloji as-pektdən dəqiq və faktoloji şəkildə əks etdirilməsi, dünya mədə-niyyətinin bir hissəsi olan türk xalqlarının zəngin mədəniyyəti, yaşadıkları geopolitik coğrafi məkan və onun qeyri-adi faunası, etnoqrafiyası haqqında olduqca geniş və dolğun məlumatların bir əsərdə təmərküzləşməsidir.

Bütün bu yüksək məziyyətlər “Baburnamə “nin unikal bir əsər olduğunu və bütövlükdə özündə türklərin varlığını, kimli-yini, dünya arealındakı yerini, tarixi keçmişini və ən başlıcası bu xalqların böyüklüyünü göstərən məqamlar kimi qürurverici-dir. “Baburnamə”yə əbədiyaşarlıq qazandıran da məhz bu alili-yi, ucalığı və möhtəşəmliyidir. Dünya alimlərinin, ədəbiyyatşü-nasların, filosofların, tarixçilərin, siyasətşünasların, dilçilərin və digər elm adamlarının müxtəliq istiqamətlərdə apardıqları araş-dırmalarda Zahirəddin Məhəmməd Babur və onun məşhur “Ba-

burnamə” əsərinə yüksək dəyər verilmiş, eyni zamanda Azərbaycan ədəbi-fikir tarixində də bu möhtəşəm abidə layiqli qiymətini almışdır. Böyük özbək şairi Baburun zəngin ədəbi-bədii və elmi irsi akademiklər İsa Həbibbəyli, Teymur Kərimli, AMEA-nın müxbir üzvü Nüşabə Araslı, filologiya elmləri doktorları - Almaz Ülvi, Məhirə Quliyeva, Ataəmi Mirzəyev, Yaşar Qasımbəyli və başqaları tərəfindən tədqiqata cəlb olunmuş və müxtəlif aspektdən şərh olunaraq maraqlı qənaətlər əldə edilmişdir.

“Baburnamə”ni “dünya ədəbiyyatının şedevrləri” sırasında görən akademik İsa Həbibbəyli yazır: “Baburnamə” Özbəkistandan Əfqanıstana, xüsusən Hindistana qədərki ərazilərdə mövcud olmuş böyük bir imperatorluğun ədəbi dövlətçilik salnaməsidir. Zahirəddin Məhəmməd Baburun Əndicanda, Kabulda və Hindistanda yaşadığı tarixi məqamları olduğu kimi böyük rəğbətlə təsvir etməsi onun geniş dünyagörüşünü, dərin və zəngin bilik və məlumatlı mütəfəkkir şəxsiyyət olmasını əyani şəkildə nümayiş etdirir. Ona görə də haqlı olaraq “Baburnamə”ni Şərqi ensiklopediyası kimi qiymətləndirirlər. “Baburnamə” tarixi dərslik, dövrün gerçək güzgüsü kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. “Baburnamə” Şərqi ədəbiyyatının mənsur “Xəmsə”sidir”¹³⁴.

Böyük düha sahibi, ensiklopedik şəxsiyyət olan Zahirəddin Məhəmməd Babur həm də bir sıra elmi əsərlərin, risalələrin müəllifi kimi də şöhrət qazanmışdır. Filologiya elmləri doktoru Almaz Ülvi Binnətova mütəfəkkir şəxsiyyətin yaradıcılığında mühüm yer tutan “Əruz risaləsi”ndən bəhs edərək yazır: “Bu dahi şəxsiyyətin- şair və alimin ədəbi-elmi irsi müasir nəsillər üçün böyük tarixi-idraki və tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edir. Zahi-

¹³⁴ İsa Həbibbəyli. Zahirəddin Məhəmməd Babur və Azərbaycan. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. 20 aprel, 2018-ci il. Bakı, 2018, 208 səh. – s. 5

rəddin Məhəmməd Babur əruz elminin dərin bilici olub. Onun qələminə mənsub olan “Əruz haqqında traktat”ı (1523-1525) bu sahədə mühüm elmi mənbədir. Əruz janrında o zamana qədər məlum olmayan şeir ölçülərini taparaq, sayını 44-ə qədər müəyyənləşdirmişdir. Ərüzün 21 bəhri və xeyli sayda vəznələri haqqında geniş məlumatlar verməklə bərabər, həm də türkcə və farsca nümunələr əsasında şərh etmişdir.” Zahirəddin Məhəmməd Babura qədər ərüzün şəkil ölçüləri belə ardıcıl və dərin təhlil olunmamışdır”,¹³⁵.

Babur şəxsiyyəti ilə yaxından tanışlıq onu deməyə əsas verir ki, onu həm böyük bir hökmdar və dövlət xadimi, həm də şairlik təbi olan istedadlı, kamil bir şəxsiyyət kimi Azərbaycan Səfəvi xənadanının yaradıcısı Şah İsmayıl Xətai ilə paralelləşdirən məqamlar çoxdur. Zahirəddin Baburun 12, Şah İsmayılın 13-14 yaşında hakimiyyətə gəlməsi, böyük türk dövləti qurmaq uğrunda çətin və şərəfli mübarizələrdən keçərək, birinin Moğol imperiyasını, digərinin isə qüdrətli Azərbaycan Səfəvi dövlətini yaratması hər iki tarixi şəxsiyyətin prinsipliliğini, əzmkarlığını, mərdliyini, cəsarətini və qüdrətini eyniləşdirən cəhətlər kimi ortaqlıq yaradır. Eyni zamanda hər ikisinin bir dövrdə yaşaması, hətta bir-biri ilə sıx dostluq münasibətləri və Şah İsmayıl Xətainin Hisar, Buxara və Səmərqənd döyüşlərində öz ordusu ilə Babura köməklik göstərməsi kimi faktlar onlar arasındakı oxşar mənəvi bağları, eyni əqidə və ideyanın daşıyıcıları olmalarını isbatlayan mühüm cəhətlərdir. Bununla yanaşı, Şah İsmayıl Xətai ilə Zahirəddin Babur şəxsiyyətini ortaqlaşdıran, birləşdirən ümdə məqamlardan biri də onların ədəbi yaradıcılığı, poetik ruhu ilə izah oluna bilər. Həm Baburun, həm də Xətainin poetik dünyasındakı oxşarlıq, bənzərlik və eyniyyət olduqca maraqlı görü-

¹³⁵ Almaz Ülvi (Binnətova) Zahirəddin Məhəmməd Babur və XVI əsr özbək ədəbiyyatı. 525-ci qəzet. 2018, 19 aprel.

nür və diqqəti cəlb edir. Təsadüfi deyildir ki, Zahirəddin Məhəmməd Baburun yaradıcılığında önəmli yer tutan, klassik Şərq şeirinin qəzəl, qitə, rübai, məsnəvi, tuyuq və s. şeir şəkillərindən Şah İsmayıl Xətai də sənətkarlıqla bəhrələnməmişdir. Eyni zamanda hər iki hökmdar şairin divan müəllifi olması da onların daxili dünyasını, mənəvi zənginliyini göstərən ümdə cəhətlər kimi diqqətəlayiqdir. Xatırlatmaq istərdim ki, Baburun 600-dən artıq ədəbi nümunəni özündə əks etdirən iki divanı – “Kabul divanı” (1519) və “Hind divanı” (1528-29-cu illər) günümüzə qədər gəlib çatan qiymətli söz xəzinəsidir.

Hər iki şairin yaradıcılığını səciyyələndirən və diqqəti cəlb edən əsas məsələ onların eyni mövzulara müraciət edərək, eyni rədifli əsərlər yaratmasıdır. Baburun divanında yer alan “Gördüm”, “Gərək”, “Yenə”, “Sənin” və s. rədifli şeirlərə eyni ilə Xətai lirikasında da rast gəlirik. Bəzi nümunələrə diqqət yetirək. Babur “Gördüm” rədifli şeirində deyir:

*Bu aləmlər içrə əcəb aləmlər gördüm,
Aləm elindən türfə sitəmlər gördüm,
Hər kim ki, bu vaqəni oxur, bilər kim,
Nə rəncü, nə möhnətü, nə qəmlər gördüm*¹³⁶.

Şah İsmayıl Xətai deyir:

*Bu gün mən bir büti-məhparə gördüm,
Əlindən yürəgim səd parə gördüm.
Məni səndən sorar olsa səbə, de:
- Zülfü xəstəvü avarə gördüm.
Necə miskin Xətai qanın içmiş,
Şol iki nərgisi- xunxarə gördüm*¹³⁷.

¹³⁶ Zaxiriddin Muxammad Babur. Asarlar. Uch cildlik. I cild. Devon. Toshkent, Badii adabiyat nashriyotu, 1965. – s. 168

¹³⁷ Şah İsmayıl Xətayi. Keçmə namərd körpüsündən. Şeirlər və poemalar. Bakı, Yazıçı, 1988, 344 səh. – s. 136

Babur “Gördüm” rədifli şeirində dövrən, zamanədən şikayətlənib “türfə sitəmlər”, yəni çeşidli əzab-əziyyətlər və cəfalarla, bəlalarla üzləşirsə, Xətainin lirik məni bu sitəmləri qara saçlı, nərgiz gözlü “bütü-məhparə”dən görür. Müxtəlif səbəblərdən olsa da, hər iki şairi birləşdirən qəm, kədər motivləri şeirlərin ikisi üçün də xarakterikdir.

Baburun “Gərək” rədifli şeirində bədbin notlar arxa plana keçir. Şair taleyin sərt sınaqlarından, zamanənin keşməkeşlərindən, məhrumiyyət və işgəncələrdən, həyat və ölüm arasındakı təbəddülatlardan qurtulmağın yollarını göstərərək, qalibiyyətin hər şeyə rəğmən, yalnız mübarizlikdə, əzmkarlıqda, yenilməzlikdə olduğunu şeirin hər sözündə, hər misrasında və bütövlükdə batinində izhar edir:

*Özünü, könül, eyş ilə tutmaq gərək,
Bizi unudanı unutmaq gərək.
Eyşü-tərəb gülbüninə su verib,
Qüssə-nihalını qurutmaq gərək,
Hər şeyə qəm yemə, qəm çox durur,
Eyş ilə özünü ovutmaq gərək¹³⁸.*

Şairin daxili dünyası ilə ixtilatı təsiri bağışlayan bu mənzum parçada ələmdən, kədərdən uzaqlaşib həyatın xoşbəxt məqamında qərarlaşmağın insanın öz iradəsində olduğu qənaəti təlqin edilir, xoşbəxt yaşamağın fəlsəfi anlamı açıqlanaraq nikbinlik oyadır.

Xətainin bu şeirlə uyarlıq, ekvivalentlik yaradan beş “Gərək” rədifli qəzəli vardır. Daha çox lirik ricətlər şəklində və nəsihətamiz ruhda yazılan, ibrətamiz hikmətlər və aforizmlərlə dərddli aşıqlərə ünvanlanan bu bitkin əsərdə şair çarəni həsrətli könüllərin vüsala yetişməsində görür:

¹³⁸ Zaxiriddin Muxammad Babur. Asarlar. Uch cildlik. I cild. Devon. Toshkent, Badii adabiyat nashriyotu, 1965. – s. 73

*Hər kimin canında xublar həsrəti vardır müdam,
 Dünyada ar etməsün, dildarə göndərmək gərək.
 Dinməyən, dindirməyən girmək gərək öz küncünə,
 Hər kimin sevdası var, seyrənə göndərmək gərək.
 Hər kim iqrar əhlidir, yoxdur niza, qoy dinləsin,
 Hər kimin dəvisi var, divanə göndərmək gərək.
 Bu Xətayidir bu gün meydanda zərbi-dəstilən,
 Hər kimin sevdası var, meydanə göndərmək gərək¹³⁹.*

Göründüyü kimi, Baburun şeirində ictimai-fəlsəfi mənə yükü ağırlıq təşkil etdiyi halda, Xətai şeirində şairin fikir və düşüncələri, lirik məni ön plana keçir. Lakin qəzəlin məqtə beytində biz həm də hökmdar şairin məğlubedilməzliyini, amirənəliyini və qəhrəmanlığını da görə bilirik. Bununla belə hər iki şeiri birləşdirən ümumi bir ortaqlıq nöqtə onların istər ictimaiyyətə, istəsə də ayrı-ayrı fərdlərə ünvanlansa da, nəsihətamiz ruhda olmasıdır. Baburun məhəbbət lirikasında klassik Şərq şeirinin özünəməxsus keyfiyyətləri qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Şair bu mövzulu əsərlərində zərif, incə, kövrək hisslərlə bəşəri duyğuların harmoniyasını yaradır, bədii təsvir və ifadə vasitələrini yerli-yerində və məqamında işlətməsi şairin poetik dünyasının zənginliyindən xəbər verir:

*Saçının sövdası düşdü başıma başdan yenə,
 Tiyrə oldu ruzigarım ol qara qaşdan yenə.
 Yüz yamanlıq görüb ondan telbə oldun, ey könül,
 Yaxşılığın gözləyərsən, ol pərivəşdən yenə.
 Daş vurur ətfal mənə, evində fəriq ol pəri,
 Telbələr tək qışqırıram, hər zaman daşdan yenə.
 Ayağım yetəncə Babur tək gedər idim, neynim,
 Saçının sövdası düşdü başıma başdan yenə¹⁴⁰.*

¹³⁹ Şah İsmayıl Xətayi. Keçmə namərd körpüsündən. Şeirlər və poemalar. Bakı, Yazıçı, 1988, 344 səh. – s. 168

¹⁴⁰ Zaxiriddin Muxammad Babur. Asarlar. Uch cildlik. I cild. Devon. Toshkent,

Xətəinin eyni rədifli şeirində “hicr səhrasına düşən”, Məcnun taleyi yaşayan dərddli aşiqin hicranlı, möhnətli anları asosiativ olaraq xatırlanır, şairin divanəlik həddinə yüksələn lirik məni ötən günlərin həsrətilə yaşayır. “Aqıl”likdən “Məcnun”luğa gedən yolda hissin ağıl və idrak üzərində təntənəsi, qələbəsi aşiqin varlığına hakim kəsilir:

*Dövri-hüsnindən günəş tək olmuş idim aşikar,
Hicr səhrasına düşdüm, binişan oldum yenə.
Aqıl idim dünyada Leyli cəmalın görmədən,
Eşq ilə Məcnun tək bixaniman oldum yenə.
Ta ki, asibi-fələkdən görməyə hüsnün zəval,
Eşigində gecə-gündüz pasiban oldum yenə.
Bu Xətəinin dilində eşqiniz pünhan ikən
Cümleyi-ələm dilində dastan oldum yenə¹⁴¹*

Filologiya elmləri doktoru Yaşar Qasımbəyli Zahirəddin Məhəmməd Baburun yaradıcılığında mühüm yer tutan lirikasının rəngarəngliyini şərh edərək yazır: “Baburun lirikası formaca və şəkilcə müxtəlif olduğu kimi, estetiki mündəricəsinə və məzmununa, poetik hədəf və mövzularına görə də rəngbərəngdir. Şairin lirikasını bu nöqteyi-nəzərdən aşağıdakı kimi təsnif etmək məqsədə müvafiqdir: 1. Sevgi lirikası. 2. Avtobioqrafik məzmunlu lirika. 3. Fəlsəfi məzmunlu və ümuminsani duyğular lirikası. 4. Təbiət və dünya gözəlliklərinin tərənnümü. 5. Şahanə duyğular şeiriyyəti”¹⁴².

Bu təsnifatda yer alan, təbiət gözəlliklərini tərənnüm edən şeirlər Baburun yaradıcılığında xüsusi yer tutur. İnsanı təbiətin ayrılmaz, üzvi bir hissəsi kimi qiymətləndirən şair təbiətlə cə-

Badii adabiyat nashriyotu, 1965. - s. 37

¹⁴¹ Şah İsmayıl Xətayi. Keçmə namərd körpüsündən. Şeirlər və poemalar. Bakı, Yazıçı, 1988, 344 səh. – s. 154

¹⁴² Yaşar Qasımbəyli. Zahirəddin Məhəmməd Baburun lirikası: dövlətçilik və şeiriyyət. Bakı, BXQR, 2011, 208 səh, - s. 92

miyyətin harmoniyasını yaradır. Yer üzünün əşrəfi olan insanı, həm də ona yar, həmdəm və dost olan insanı təbiətin ecazkar füsunkarlığından, qeyri-adi gözəlliklərindən zövq almağa səsləyir:

*Yaz fəsli, yar fəsli, dostların söhbəti,
Şeir bəhsi, eşq dərdi, bədənin keyfiyyəti,
Yaz fəslində çaxır içməyin özgə halı var,
Kimə bu nəşə müyəssər olsa, vardır dövləti.
Eşq dərmini çəkib, hər kim ki, tapsa vəsli yar,
Ol zaman bolğay unut yüzilki hicran şiddəti.
Dostların söhbətində nə xoş olar bəhsi-şeir,
Ta bilinər hər kimin təbi-birlə haləti.
Gər bu üç işi müvafiq tapsan ol üç vaxt ilə
Bundan artıq olammaz Babur, cahanın işləti¹⁴³.*

Şah İsmayıl Xətəinin əsərlərində də baharın gəlişi ilə təbiətin gözəlləşib dəyişməsi, insanın könül dünyasına hakim kəsilən yaz fəslinin gül-çiçəklə süslənib bəzənməsi xoş ovqatın, gözəl əhval-ruhiyyənin yaranmasına stimül verir. Eyni zamanda “bənövşənin məst”, “nərgizin xumar” olması insana aid keyfiyyət və əlamətlərin, yaşantıların təbiət üzərinə transfer edilməsi, köçürülməsi kimi real və həyatı görünən incə duyğuların, həssas məqamların bədii inikasıdır:

*Mövsimi-qış getdi, dövri novbahar oldu yenə,
Məclisi-gəştə əcaib ruzigar oldu yenə.
Saqiya vaxti-tərəbdir, əldə dutgil cami-mey,
Kim, bənövşə məst olub nərgiz xumar oldu yenə.
Mövsimi-gül gəldivü gülşən bəzəndi bəzm üçün,
Bağü-səhra cümlə yeksər laləzar oldu yenə.
Bağçaya seyranə çıxdı gəşt üçün ol gülüstan,
Gül xəcalətdən qızardı şərimsar oldu yenə.*

¹⁴³ Zaxiriddin Muxammad Babur. Asarlar. Uch cildlik. I cild. Devon. Toshkent, Badii adabiyat nashriyotu, 1965. - s .67

*Ey Xətayi, şad olub beytül-həzəndən çıx bugün,
Bağü bağça suyınə vəqti-güzar oldu yenə*¹⁴⁴.

Şair real mənzərələri yüksək poetikliklə əks etdirməklə gözlərimiz qarşısında sanki dünyanın köksünə sığmayacaq gözəl təbii lövhələri canlandırır, sirli-sehrli kainatın möcüzələrini sözlə rəsm edir. Hər iki şairin yaradıcılığına xas olan bu incə, zərif duğular insanın könül dünyasını işıqlandırır, onu yaşamağa, qurub-yaratmağa sövq edir.

“Baburnamə”ni dilimizə tərcümə edən alim Ramiz Əsgər yazır: “Dünya tarixinə türk adını öz kəskin qılıncı və zərif qələmi ilə qızıl hərflərlə yazmış Zahirəddin Məhəmməd Babur çağatay ədəbiyyatında poeziyada Əlişir Nəvaidən sonra ikinci ən uca zirvə, nəsr sahəsində isə birinci, fəth olunmamış zirvədir. Babur bütün qanı, canı, dili və xarakteri ilə türkdür, həmişə də bununla fəxr etmişdir. Türklüklə və Baburla fəxr etmə növbəsi indi bizdədir. Baburun şəxsiyyətinin və əsərlərinin tanınması və təbliği türk ziyalılarının birinci dərəcəli vəzifələrindəndir. Zira gənc nəslə türk ulularını tanıtmadan, onun tarixi yaddaşını təzələmədən keçmişlə bugün, bugünlə gələcək arasında sağlam körpü qurmaq mümkün deyil. Halbuki, müasir dövrdə, qloballaşan dünyamızda buna böyük ehtiyac var”¹⁴⁵.

XVI əsrin böyük hökmdarı və şairi Zahirəddin Məhəmməd Babur türk dünyasının qüdrətli şəxsiyyəti və sənətkarı kimi adını tarixin şərəfli səhifələrində əbədiləşdirib. Böyük dövlət xadimi, şair, alim, mütəfəkkir bir şəxsiyyət olan Babur Azərbaycan-özbək əlaqələrinin ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni, tarixi münasibətlərinin formalaşmasında, yüksək müstəviyə qalxmasında mühüm rol oynamışdır. Şərq xaqalarının taleyində, ədəbiy-

¹⁴⁴ Şah İsmayıl Xətayi. Keçmə namərd körpüsündən. Şeirlər və poemalar. Bakı, Yazıçı, 1988, 344 səh. – s. 155

¹⁴⁵ Ramiz Əsgər. Zahirəddin Məhəmməd Babur. Baburnamə (ön söz). Bakı, BXQR, 2011, 432 səh. – s. 15

yatında və mədəniyyətində silinməz izlər qoyan Zahirəddin Məhəmməd Babur xalqlarımız arasında möhkəm dostluq körpüsü yaradan əvəzsiz şəxsiyyətlərdəndir. Türk xalqlarının tarixinin və zəngin ədəbiyyatının araşdırılması baxımından Zahirəddin Məhəmməd Baburun ictimai-siyasi, diplomatik və ədəbi fəaliyyətinin dərinlən öyrənilməsi, təbliğ olunması və gələcək nəsillərə çatdırılması bu gün olduqca aktual görünür.

Eyni zamanda, türk xaqanlarını bir arada, eyni məkanda birləşdirəcək böyük abidə kompleksinin ucaldılması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu, həm Baburun, həm də türk xalqlarının həyatında mühüm rol oynayan digər qüdrətli hökmdarların bugünkü və gələcək nəsillərə tanıtılmasında önəmli rol oynaya bilər.

Açar sözlər: *Zahirəddin Məhəmməd Babur, Moğol imperiyası, "Baburnamə", "Əruz risaləsi", Şah İsmayıl Xətai, qəzəl, qitə, rübai, məsnəvi, tuyuq*

Kalit so'zlar: *Zahirəddin Muhammad Bobur, Mo'g'ul imperiyası, "Boburname", "Aruz risolasi", Shoh Ismoil Xatai, g'azal, qita, ruboiy, masnaviy, tuyug'*

Keywords: *Zahirəddin Mahammad Babur, the empire of Moghol, "Baburnama", "The treatise of Aruz", Shah İsmayıl Khatai, ghazal, stanza, rubaie, mathnawi, tuyugh*

“BOBURNOMA”DA QARDOSHLIK VA DO‘STLIK HAQIDA

Orif HOJI

*O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi a‘zosi,
boburshunos*

Ulug‘ mutufakkir, betakror shoir va buyuk sarkarda turk elining faxru iftixori bo‘lgan Zahiriddin Muhammad Bobur shaxsi haqiqatan ziddiyatli. Bir tarafdin juda nozik didli shoir sifatida inja anglamlarni va hislarni she‘rga solsa, bir tarafdin katta qo‘shinni boshlab minglab odamlar o‘limiga sabab bo‘ladigan urushlarga kiradi. Sababi u o‘z davrining farzandi edi o‘z davri qonunlariga ko‘ra ish ko‘rishga majbur edi. Ammo Zahiriddin Muhammad Bobur insonga mehr-muruvvat ko‘rsatish va uni qadrlash borasida bebadal shaxs edi. Jonini tahlikalarga qo‘yib do‘stlik va qarindoshlik haqqini ado qilgan ekan bu yo‘lda ba‘zan toju taxtni va viloyatni boy beradi lekin odamiylikni saqlab qoladi.

*Beqaydmenu xarobi siym emasmen,
Ham mol yig‘ishtirur la‘im emasmen.
Kobulda iqomat etti dersiz Boburni,
Andoq demanglarkim, muqim emasmen.*

Deb yozgan Boburshoh kichiklikdan odam qadrini siymu zardan va molu dunyo hatto saltanatdan baland qo‘yib yashadi. Bir kishidan bir muruvvat ko‘rgan bo‘lsa, uni umrining oxiriga-

cha unutmadi. yetsa moli yetmasa joni bilan qarindoshlik va do'stlik haqqini ado qildi.

To'qiz yuz uchinchi (1497 - 1498 yy.)yil voqealari bayonida samarqandni yangi olib endi saltanat ishlarini yo'lga qo'yayotganida Andijonda Ahmad Tanbal va Uzun Hasan yog'iqib, inisi Jahongir mirzoni podsho ko'tarish maqsadida Andijon ustiga bostirib keladilar. "Mening volidalarim va Mavlono qozidin muttasil, bu mazmun bila xatlar kelur edikim, bizlarni mundoq muhosara qilibdurlar. Agar kelib faryodimizg'a yetmasangiz ish vubol bo'lg'usidur"¹⁴⁶.

Bu payt Bobur Samarqandda og'ir kasal holatda edi. Shu og'ir ahvoliga qaramay Bobur Andijonga ko'mak uchun yo'lga chiqadi. Yo'lda uzlukib kasali og'irlashib qoladi. "andoqkim to'rt kungacha tilim tutuldi. Og'zing'a paxta birla suv tomizurlar erdi" beklari biroz tuzalgach yo'lga chiqishni maslahat beradilar Bobur ko'nmaydi.

"Bobirnoma"da o'qiymiz: "...Ustod va pirimdinkim, Xoja Mavlono qozi bo'lgay bu nav' xatlar kelib, mudoq ehtimom bila tilag'aylar, ne ko'ngul bila kishi turg'ay"¹⁴⁷.

Bobur yetib bormay dushmanlar Xoja qozini shahid qildilar. Andijon uchun Samarqandni tashlab chiqadi Andijonni g'animlar olib qo'yadilar. Aro yo'lda ko'p ma'yus bo'ladi. O'n besh yoshar yigit uchun bu juda og'ir sinov edi. Qarindoshlik va do'stlik haqqini rioya qilaman deb ham toju taxtidan ham ota poytaxti bo'lgan Samarqanddek viloyatidan ajrab qolgan edi. "bisyor shoq va dushvor keldi, to podshoh bo'lub edim, bu nav' navkardin va viloyatdin ayrilmaydur edim, to o'zumni bilib edim bu yo'sunliq ranj va mashaqqatni bilmaydur edim." Deb eslaydi Bobur mirzo o'z xotiralarida.

¹⁴⁶ Zaxriddin Muhammad Bobur "Boburnoma" G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. Toshken.1964 yil. 50-bet.

¹⁴⁷ Yene orada

Boburshoh g'alabalarining siri yana shunda ediki u o'ziga el bo'lgan xalqlarni qattiq turib himoya qilar, askarlarning beboshliklariga keskin choralar ko'rar, shu yo'l bilan oddiy odamlar mehrini, Xudoning rizosini topar edi. O'zga beklar qo'l ostida bosqinchilik va talonchilikka o'rgangan navkarlarning beboshliklariga nisbatan qattiqqullik bilan chora ko'radi. O'ziga tobe bo'lgan ellarni ularga talatib qo'ymaydi. To'qqiz yuz to'q-qizinci yil voqealari bayonida o'qiymiz: "bu yurttin ko'chib Qorabog' yonidag'i Oqsaroyg'a tushildi. Xisravshohning el ku-ni zulm va besarliqqa o'rgangan el, elga zulm qila boshladilar. Oxir Seydim Ali darbonning bir o'bdon navkari biravning bir ko'za yog'ini tortib olg'an uchun eshikka keltirib tayoqlattim, tayoq ostida-o'q joni chiqdi. El bu siyosat-tin tamom bosildilar",¹⁴⁸.

Ma'lumki, yig'i kishi ko'nglining yumshoqligini, hislari-ning o'tkirligini, tasavvur dunyosining boyligini ko'rsatadi. Bi-rovning dardiga yig'lay olgan odamning ko'ngli Allohga yaqin bo'ladi. Ammo kichiklikdan jangu jadallar ichida yurgan kishi-ning diydasi qotib, birovning qayg'usini tortmaydigan holatga kelib qoladi va o'limga nisbatan ham beparvoroq bo'ladi. Buni biz urush ko'rgan tanishlarimiz suhbatlaridan yaxshi bilamiz. Biroq, Bobur mirzoning shaxsiy xislatlari oddiy odamlarniki ka-bi emas, U jangu jadallar ichida ulg'ayib, bir necha marotaba o'lim dahshatini boshidan kechirgan bo'lishiga qaramasdan o'z yaqinlari, do'stlari, hatto navkarlari boshiga tushgan mushkulot-dan qattiq ta'sirlanadi haftalab va o'n kunlab ularning g'amida yig'lab ham yuradi.

Hijriy to'qqiz yuz yettinchi yil voqealari bayonida No'yon ismli navkarining vafoti haqida to'xtalar ekan: "menga g'arib

¹⁴⁸ Zaxriddin Muhammad Bobur "Boburnoma" G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. Toshken.1964 yil. 114-bet.

ta'sir qildi, kam kishining favtig'a muncha mutaassir bo'lub edim. Bir hafta-o'n kungacha hamisha yig'lar edim"¹⁴⁹. Deb yozadi. Hijriy to'qqiz yuz sakkizinchi (1502-1503yy.) yil Boburning tog'alari - Sulton Muhammad va Sulton Ahmad - Olachaxon birgalashib Boburning viloyatinikim Farg'onadur ozod qilish harakatida qo'shin bilan ko'mak keladilar ammo Andijon qo'lga kiritilgach darhol Olachaxonga beradilar. SHunda Boburning ichki beklari chargasidagi amirlardan biri "Qanbar Alibekkim salohqa mashhur edi, manga yondashib kelib ayttkim, ko'rdingizmu filhol bo'lg'an viloyatlarni oldilar, sizga bulardin ish ochilmas, holokim O'sh va Marg'ilon va O'zgand va kirgan viloyat va el va ulus ilkingizdadur, filhol borib O'shqa kirib, qo'rg'onlarni berkitib Sulton Ahmad Tanbalg'a kishi yiborib, yarashib, mo'g'ulni urib chiqarib, viloyatlarni og'a-ini hissa qilishing. Men dedimkim, ravo bo'lmag'ay, xonlar tuqqonlarim, bularga navkarlik qilg'onim, Tanbalg'a podshohliq qilg'ondin ortiqroqdur"¹⁵⁰.

Bobur mirzoning insoniylik va mardlik xususiyatlari hijriy 911 yil voqealari bayonida yana-da aniqoq ko'zga tashlanadi. Kobulni olganda Boqi CHag'aniyoniy bilan ahdu shart qilib, bir muddat eshik ixtiyorini Boqiga berib qo'yadi. Boqi CHag'aniyoniy do'stlik va ichkilik haqqini rioya qilmay haddidan oshadi va mulkni o'zi tasarruf qilmoqchi bo'ladi. "Kobulning hosilikim bor tamg'adindur, tamg'ani olib va Kobulning dorug'alig'i, va Panjhir va Kadiy va Hazora va Kushkak va eshik ixtiyori tamom anda edi. Ushmuncha rioyat topib aslo rozi va shokir emas edi. Bovujudkim ne nav' fosid xayollar qilib edi, nechukkim mazkur bo'ldi, aslo o'zimizg'a olmaduk, yuzig'a solmaduk, hamisha noz qilib ruxsat tilar edi. Nozini tortib,

¹⁴⁹ Zaxriddin Muhammad Bobur "Boburnoma" G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. Toshken.1964 yil. 50-bet.

¹⁵⁰ O'sha asar 98-bet

uzrxohliklar bila man' qilur eduk. Bir –ikki kun bosilib yana ruxsat maqomida bo'lur edi. Nozi va ruxsati haddin oshti, biz ham aning axloq va af'olidin jong'a yettuk, ruxsat berduk. Ruxsat tilagandin so'ng pushaymon bo'ldi, iztiroblar qila kirishdi. Manga aytirib yuboribturkim, shart qilib edilarkim, to'qquz gunoh mendin sodir bo'lmag'uncha so'rmag'aylar. Men mullo bobodin o'n bir gunohini bir-bir xotirnishon qilib aytirib yubordim. Mulzam bo'ldi... agarchi biz Boqig'a hech yamonlik qilmay qo'ya berduk, vale o'z yamonlig'i o'llig'a kelib, o'z amali-g'a giriftor bo'ldi"¹⁵¹.

912 hijriy yilda (1506-07yy.) Hirotidan Kobulga qaytar-kan, Boburshoh uzoq bo'lsa ham Qandahor yo'li bilan yuraylik, bexavotir va betashvishdur deydi Qosimbek tog' yo'lini tan-laydi. Yo'l boshlovchi Sulton Peshoyi qariligidan yo'l yitirib, qorda qiyin ahvolga tushib qoladilar. Otlar yurolmay piyoda qor tepib yo'l ochish kerak bo'lganda Bobur Mirzo Qosimbekka tanbeh bermasdan va xatosini yuziga solmasdan o'zi va ichki-lari bilan qor tepib yo'l ochishda yordam beradi. O'zining qa-dimiy beklaridan bo'lgan Qosimbekning hurmatidan navkarlar qatorida piyoda qor tepib yo'l ochadi. Nafaqat Qosimbekka bal-ki boshqa bek va navkarlarga ham o'zining podsholigini pesh qilmaydi. Do'stlik va hamkorlik hurmatini saqlab, hech kimga hech narsa demasdan qor tepa kirishadi. Ichki beklaridan o'n-o'n besh kishi unga ergashadi, boshqalar esa, yerga qarab boshi-ni quyi solgancha tayyor yo'ldan yuraveradilar. Jur'ati va him-mati yetmagan kishini majburlash Bobir mirzoga xos ish emas edi. Bunday ishlarni mardligi bor kishi o'zidan bilib qilishi ke-rak deb hisoblaydi u. "Boburnoma"da o'qiymiz: "Bir haftaga yovuq qor tepib, kunda bir shar'iy-bir yarim shar'iydan ortuq ko'chilmas edi. Qor tepar kishi men edim, o'n-o'n besh ichki

¹⁵¹ O'sha asar 143-bet

bila va Qosimbek edi ikki o'g'li Tangriberdi va Qambar Ali bila yana ikki-uch navkari ham bor edi. Ushbu mazkur bo'lg'onlar yayoq yurub qor tepar eduk, har kishi yetti-sekkiz-o'n qari ilgari yurub qor tepar edi. Har qadam qo'yg'onda beligacha, ko'ksigacha bota-bota qor tepar edi. Bir necha qadam borg'ondin so'ng ilgarigi kishining hamli ko'yub turar edi yana bir kishi ilgari o'tar edi, bu o'n-o'n besh-yigirma kishi yayoq qornikim tepar edi, oncha bo'lur edikim, bo'sh otni tortsa bo'lur edi. Bo'sh otni tortilur edi, uzangusig'acha, qoptolig'acha ko'p-ko'p, bota-bota bu bo'sh ot ham o'n-o'n besh qadamcha yo'l yurub toliqur edi. Bu otni yoqag'a tortib, yana bir bo'sh otni ilgari tortilur edi. O'shbu dastur bila biz o'n-o'n besh-yigirma kishi-o'q qor tepduk. Ushbu o'n-o'n besh-yigirma kishining otlari-o'q ilgari tortildi, o'zga tamom o'bdon-o'bdon yigitlar va bek otong'onlar otlaridin ham tushmay, tayyor tepilgan va bosilg'on yo'lg'a kirib, boshlarini quyi solib kelurlar edi. Mahal ul emas edikim, kishig'a taklif va zo're qililg'ay, har kimning himmat va jur'ati bo'lsa bundoq ishlarni o'zi tilab qilur"¹⁵². O'sha safarda Bobur mirzoning yana bir mardligi, insonparvarligi va do'stlarga sadoqat va muruvvatini ko'rsatuvchi voqea yuz beradi. Qo'shin ming azoblar bilan yo'l yurib, uch-to'rt kunda ko'tali Zarrinning tubiga havoli Qutiya yetib keladilardilar. Qor chopqunlab yog'a boshlaydi "Andoqkim, borchag'a o'lim vahmi bo'ldi. Ul el tog'dagi g'or va kovaklarni havol derlar.

Bu havolg'a yetganda chopqun behad tez bo'ldi. Ushbu havol qoshida-o'q tushildi. ..men havolning og'zida kurak olib o'zuing'a bir takya miqdori yer yasadim, qorni ko'kusgacha qozdim. Hanuz yerg'a yetmaydur edi. Bir nima yelga panoh bo'ldi, o'shanda-o'q o'ltirdim. Har necha dedilarkim havolg'a borig, bormadim.ko'ngulga kechdikim, borchha el qorda va

¹⁵² O'sha asar 174-bet

chopqunda, men issiq uyda va istirohat bila munda, borcha ulus tashvish bila mashaqqatta men munda uyqu bila farog'atta. Muruvvattin yiroq va hamjihatliqdin qiroq ishdur. men ham har tashvish va mashaqqat bo'lsa ko'rayin, har nechuk el toqat qilib tursa turayin, bir forsi masal bor: "Marg bo yoron surast" o'shandoq chopqunda yasag'on chuqurda o'lturdum, namozi xuftang'acha qor oncha chopqulab yog'dikim, men engashib o'lturub edim, orqamg'a va boshimg'a va quloqlarimning ustiga to'rt ellik qor bor edi. O'shul kecha quloqlarimg'a sovuq ta'sir qildi¹⁵³." Hindistonni fath etganda Boburshoh xazinani barcha beklarga bo'lib berarkan, bu urushda qatnashmaganlarni ham haqqini faromush qilmaydi. Samarqand, Xuroson, Qoshg'ar, Iroq va qayerdagi bir qarindoshi yo do'sti bo'lsa sovg'a-salom yo'llaydi. Makka va Madinaga, Samarqanddagi piru ustozlariga nazr jo'natadi. Kobul va Kobul atrofi, varsak sadasi aholisiga irqu millatidan, yoshidan va dinidan, erkak va ayolligidan, yoshu qarisidan qat'i nazar kishi boshiga bir shohruhiydan in'om qiladi. Asarning 269- betida o'qiymiz: "Humoyung'a yetmish lak xizonadin berildi. YAna bir bitilmagan tahqiq qilmagan xizona uyini o'shandoq-o'q Humoyung'a in'om qildim. YAna ba'zi beklarga o'n lak, ba'zilarg'a sekkiz lak, yetti lak, olti lak berildi. Jami' cherikda bo'lg'on afg'on va hazora, va arab va baluj va har jamoatqa qadri hollarig'a yarasha xizonadin in'omlar bo'ldi. Har savdogar va har tolibi ilm va balki, har kishikimm, bu cherikda hamroh edilar, barcha in'om va baxshishdin hazzi vofir va nasibi komil eltilar. CHerikda bo'lmag'onlarga ham bu xizonadin qalin in'om va baxshishlar bordi. Misli Komrong'a o'n yetti lak, Muhammad Zamon mirzog'a o'n besh lak, Askariy va Hindolg'a va balki jami' uruq-qayosh, o'g'lon-ushoqqa qizildin, oqdin, raxttin, javohirdin, bardadin

¹⁵³ O'sha asar 175-bet

savg‘otlar bordi. Ul yuzdagi beklarga va sipohilarg‘a qalin in‘omlar bordi. Samarqand va Xuroson va Qoshg‘ar va Iroqqa uruq-qayosh uchun savg‘otlar yiborildi. Makka va Madinag‘a ham nazr bordi. Kobul viloyati va Varsak sadasining jondor boshig‘a erdin va xotindin banda va ozoddin, bolig‘ va nobolig‘din biror shohruhiy in‘om bo‘ldi”¹⁵⁴.

Hatto boburshohning yurishlariga shumnafaslik bilan to‘sqinlik qilgan Muhammad SHarif munajjimni ham oldingi xizmatlarini inobatga olib bir lak in‘om qiladi va qalamravidan chiqarib yuboradi¹⁵⁵. Hindiston fathidan juda katta miqdorda moddiy boyliklarni qo‘lga kiritgan Boburshoh o‘z tarafdori Shahzoda Tahmosbni ham munosib sovg‘alar bilan siylashni unutmaydi. “Panjshanba kuni sha‘bon oyining o‘n beshida xojagiy Asadnikim, Iroqqa elchilikka borib, Sulaymon turkman bila kelib edi, yana Sulaymong‘a qo‘shub, SHahzoda Tahmosbqa munosib savg‘otlar bila elchilikka yiborildi”

SHuning bilan birga o‘zbek sultonlaridan borgan elchilarni ham xazinadan munosib in‘omlar bilan siylaydiki bu elchilar ham Ulug‘bek mirzoning qizlaridan bo‘lgan nabiralarinining navkarlari edilar. “Yakshanba o‘zbek elchilarig‘a ruxsat berildi. Ko‘chumxonning elchisi Amin mirzog‘a kamar xanjar va zarbaft yalak va yetmish ming tanga in‘om bo‘ldi. Abusaid sultonning navkari Mullo tag‘oyig‘a va mehrixonim bila o‘g‘li Po‘lod sultonning navkarlariga tugmalik chakmanlar bila qumosh xil‘atlar kiyduruldi. Bularning ham paroxur hollari naqddin in‘om bo‘ldi”¹⁵⁶.

“Boburnoma”ni varaqlar ekanmiz uning har bir sahifasida Bobur mirzoning biror bir insoniy xislati o‘z aksini topganini ko‘ramiz. U ko‘z oldimizda o‘zining dardu hasratlari, qiziqish-

¹⁵⁴ O‘sha asar 270-bet

¹⁵⁵ O‘sha asar 299-bet

¹⁵⁶ O‘sha asar 328-bet.

lari va intilishlari, his-tuyg'ulari bilan tirik inson sifatida, hayotda o'z o'rini topishga intilayotgan, bu yo'lda tinimsiz kurashayotgan oddiy bir odam sifatida govdalanadi. Bobdan bobga o'tib borgan sari Boburning shaxs sifatida takomillashib borganini, inson sifatida qo'li ochiqligi, bag'ri kengligi dushmanlari va raqobatchilariga nisbatan vaqti kelganda beshafqatligi kezi kelganda kechirimlilik, do'stlari va qarindoshlariga nisbatan har qanday holatda ham g'oyat sabrli, e'tiborlilikiga, bag'ishlash va saxovatining beqiyosligiga guvoh bo'lamiz.

Açar sözlər: Zahirəddin Məhəmməd Babur, "Baburnamə", qardaşlıq, dostluq, əlaqələr

Kalit so'zlar: Zahiraddin Muhammad Bobur, "Boburname", birodarlik, do'stlik, munosabatlar

Keywords: Zahiraddin Mahammad Babur, "Baburnama", brotherhood, friendship, relations

AMONLARI BO‘LAK – ZAFARLARI MUSHTARAK

(Bobur va Napoleon)

Rustamjon UMMATOV

*O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasining a‘zosi,
Turon Fanlar Akademiyasining akademigi*

Napoleon Ulmda yirik zafarga erishdi va bu g‘alaba 1805 yil 20 oktyabr sanasi bilan imperiya solnomasiga kirdi. General Mak qo‘mondonligidagi Avstriya armiyasi 50 ming askaridan ayrildi, 23 ming jangchi asir tushdi. Fransuzlarning talofati 6 ming kishidan oshgani yo‘q. Grand Armeening mislsiz shiddatida kuchli razvedkaning, josuslarning xizmati Bonapartga nihoyatda qo‘l kelgandi. Avstriyaliklarda qamal halqasini yorib chiqish imkoniyati bo‘lsada, qo‘mondon Mak fransiyalik ayg‘oqchilarning hiylasiga laqqa uchdi. Josuslar rahbari SHul’meyster Parijda qo‘zg‘olon boshlanganiga, yana ozingina dosh bersa, Napoleon qamalni to‘xtatib, Fransiya qaytishiga Makni ishontirdi. Buginamas, ko‘chma bosmaxonada soxta gazeta tayyorlab, uni Shulmeysterga yetkazishadi. Parijda inqilob sodir bo‘lgani haqidagi uydirmanini o‘qigach, Mak chip-pachin ishonib, qamaldan chiqishga urinmaydi va fursatni boy beradi. Bonapart Avstriya qo‘shinini sentyabrdayoq qurshovga olgandiki, bu Bobur necha bor sinovdan o‘tkazgan to‘lg‘ama usuli edi. Avstriyaliklar kunbotarga qurol o‘qtalغان bo‘lib, fransuzlarning hujumini o‘sha tarafdin kutishardi. Napoleon esa ar-

miyasining asosiy qismini dushmanning ortiga va ikki yoniga joylashtirib ulgurgan. Bu bilan avstriyaliklarning erkin harakatiga imkon qolmagani ustiga, ularning ittifoqchisi bo'lgan ruslarning ham yo'li to'sildi. Ulmda zafar quchgan Napoleon sharqqa – rus qo'shinlari tomon 75 ming askari bilan yo'lga tushdi. Unga qarshi qo'yilgan Moraviyadagi Avstriya-Rossiya armiyasi 90 ming kishidan kam emasdi. Bonapart bu yerda ham josuslarini ishga soldi, polklarni qulay joylashtirib, Pratsen qirilariga o'zi uchun alohida kuzatuv punkti jihozlatdi. Bu Austerlits (hozirda Slavkov) qishlog'iga yaqin manzil edi.

Bertye rahbarligidagi bosh shtab korpus qo'mondonlari uchun dasturulamal tayyorlab berdi. Reja shunday: ayg'oqchilar fransuzlarning qanoti zaif ekaniga ishonirishi lozim va dushman hovliqqanicha janubdan hujumga o'tishi kerak. Ana undan so'ng zaxiradagi fransuz qismlari yovning ortidan zarba beradi, Bonapartning asosiy diviziyalari to'lg'ama usulida shimoldan siqib keladi-da, markazni yanchib tashlaydi. Beixtiyor tong qolasiz: Austerlits jangi Napoleon qanday o'ylagan bo'lsa, o'shanday boshlandi va mislsiz g'alaba bilan yakunlandi.

Bir kun avval, 1805 yil 1 dekabr' oqshomida 75 ming kishilik Grand Armee jangovar safga tizildi. Qatorning uzunligi 6 mil (qariyb o'n bir kilometr) bo'lib, Bonapart ana shu masofani yayov bosib o'tdi, har bir rota qarshisida to'xtab, har bir askarining ko'ziga boqdi. Tun juda sovuq edi, qo'nalg'ada yuzlab olov yondi: bosh qo'mondon askar gulxanlariga tovlandi, gurunqlashdi, veteranlarga o'tgan shonli janglarni eslatdi.

– Azamatlarim! – dedi Napoleon. – Qarshingizdagi rus armiyasi avstriyalik do'stlarining Ul'mdagi mag'lubiyati uchun qasos olmoq ishtiyoqida... Biz shunday yo'l tutamizki, o'ngdan hamla qilishga intilgan dushman oqibatda mening tuzog'imga o'z oyog'i bilan ilinadi. Qahramonlarim! Agarda, odatingizga amal qilib, g'animlarni mardona shahd bilan parokanda

etsangiz, saflari tumtaraqay bo'lsa, men yuqoridan buyruq beraman-da, boshimni xatarga qo'ymayman. Valekin bizga tegishli zafar loaqal bir lahzagina xavf ostida qolarkan, o'z imperatoringizni lovullagan o't-olov ichida ko'rasiz. Negaki, fransuz askarining or-nomusi o'rtada turgach, hech bir zot g'alabamizni tasodifiy deya olmasin! Zafar bayrog'ini qo'lga olgach, bu mavsum safarlariga yakun yasaymiz va hordiq uchun qishki qo'nalg'alarga qaytib, saflarimizni butlaymiz, zero, o'rningizga yosh va jangovar avlod Fransiyada shaylanib turibdi. Alqissa, men qo'lga kiritajak tinchlik xalqimga, mening va sizning sha'nimizga obdan yarashib, ziynat bo'lg'usidir.

1805 yil 2 dekabrda Bonapartning toj kiyganiga bir yil to'ldi, imperator bu sanani janggohda qarshiladi. Tong otdi: hamma yoqni askar gulxanlarining dudi va tuman pardasi tutgan, quyosh ko'rinmaydiki, bu fransuzlarga qo'l keldi. Dushmanga esa aksincha, bu "niqob" ofat bo'lgani ustiga yana bir hisobga olinmagan ishkal bor: buyruqlar ikki tilda tayyorlanishi, yo ruschaga, yo nemischaga tarjima qilinishi zarur.

Pastqam sayhonlikka o'rtnashgan fransuzlarni boyagi tuman yov ko'zidan yashirib turardi. Va nihoyat, qish oftobi beholgina yuz ochdi: ruslar va avstriyaliklar ne hayrat bilan ko'rsinlarki, Bonapart armiyasi osmondan tushgan misoli orqada va ikki yonda turibdi-da! Napoleon boburona to'lg'amani shiddat bilan amalga oshirdiki, jang maydoni batamom fransiyaliklar nazoratiga o'tdi va dushmanning iskanjaga olingan markazi tutday to'kilaverdi. Fransuzlar son jihatidan oz bo'lsada, yovlarni mutlaqo shoshirib, chekinayotgan polklarni ko'l yoqasiga shunday qisdiki, ularga chala muzlagan suv ustiga qochishdan o'zga yo'l yo'q. Yupqa muz yorilib, mag'lublarning qolgan-qutgani ko'lga g'arq bo'ldi. Ruslar va avstriyaliklar jangovar kuchning uchdan birini yo'qotgandi. Bu jahannam maydonini kuzatib turgan ikki imperator – Frans va Aleksandr qo'shinni o'z holiga

tashlab, elburundan qochib qolishgandi. Arkoni davlatga jon tag'in ham shirinroq tuyulib, tumtaraqay bo'lib ketdilarki, o'z valine'matlariga hamroh bo'lmoqqa ham yaraganlari yo'q. Hamma o'z boshining qayg'usida, Mixail Illarionovich Kutuzov esa birovning esiga kelmaydi. Axir, u jangda jarohat olib, ahvoli xiyla vazmin edi, haytovur taqdir uni asirlik isnodiga giriftor etmadi. Vaholanki, buyuk rus sarkardasi mag'lubiyatni oldindan ko'ra bilib, o'z rejasini aytsa-da, unga quloq solmagan edilar...

Fransuzlar imperatori Napoleon Bonapart arkoni davlati hamrohligida (1805 yil 2 dekabr') Zachansk ko'li yoqalab borardi. Suv yuzida suzib yurgan bo'yraday parcha muz ustida kimdir dod solib, yordam so'ramoqda. Muzning "etim" bo'lagi sohildan xiyla olisda, faryod urayotgan sho'rlik esa rus zobiti ekan. G'olib hukmdor ortiga o'girilib, o'sha yoqqa imo qildi. Darhol ikki chapdast adyutant shartta yechindi-da, ko'l qiyofasidagi dahshat bag'riga otildi, sovuq o'n darajadan kam emasdi. O'z imperatori uchun na o't va na suvdan toymaydigan ikkala shovvoz saldan so'ng muzni sohilga surib kelishdi. Ajal domidan tortib olingan rus generali yarador bo'lib, jarohati og'ir, bir oyog'ining suyaklari uqalanib ketgandi. Uni ham, dekabrdagi "cho'milish"dan bezgak tutayotgan xaloskorlarni ham Bonapartning shaxsiy shifokorlari o'rtaga olishdi. Adyutantlardan biri tuzalib ketdi, ikkinchisining o'pkasi yomon shamollagan ekan, axiyri vafot etdi. Generalning esa bir oyog'i kesilsa-da, omon qoldi va uni ruslarga qaytarib berishdi. Xullas, Napoleonning bir imosi dushmaniga hayot bag'ishlagandi.

Ayni mavridi kelgani uchun aytamizki, cho'kayotgan insonni ko'rgach, Mirzo Bobur mulozimlariga imo ham qilmasdan shartta o'zini suvga tashlagan ekan. Voqeaning indalloosi shundoq: Boburshoh Sind daryosi yoqalab a'yonlari bilan sayr qilardi. Dushman roja qotil yollagan: qotil shunchalar lochin-

ko‘zki, qancha masofadan xanjar otsa, qoq yurakka uradi. U shu qonli “xizmat”ga shay, tig‘ yanib turibdi, faqat nishonni yo‘qotib armonda. Chunki, Bobur to‘satdan daryoga otildi va cho‘kayotgan go‘dakni olib chiqdi: joni foydaga qolgan bolakay haligi dushman rojaning yagona o‘g‘li ekan.

– Olampanoh! – deya musulmon Boburning oyog‘iga yiqiladi farzand dog‘idan xalos etilgan hindistonlik ota. – Manavi xanjarni oling-da, ko‘ksimni pora-pora qiling. Sizday oliyjanob, bomuruvvat hukmdor qoshida gunohkorman...

Professor Ne‘matilla Otajonov va boshqalar qalamga olgan bu hodisa yo haqiqatdir, yo rivoyatdir. Bundan qat‘iy nazar, ta‘kidlaymizki, Hindistonning daryolaridan qulochkashlab o‘tgan Boburshoh bunaqa jasoratga chindan-da qodir va asl jo‘mard edi... Austerlits zafari kunidayoq Napoleon e‘tirof va sharaflash farmoniga barmoq bosdi, ertasiga hamma polklarda o‘qib eshittirildi:

– *Jangchilarim! Tasanno sizlarga! Austerlitsda siz men orzulagan bahodirlikni namoyon etdingiz va nomingizni abadiy o‘chmas shon-shuhratga burkadingiz. Soldatlarim! YUrtimiz saodati, farovonligi va xavfsizligi uchun zarur choralarni ko‘rib bo‘lganimdan so‘ng barchalaringizni Fransiya qaytaraman. U yerda sizlarni mening so‘ngsiz mehrim va otalarcha g‘amxo‘rligim doimiy og‘ushiga oladi. Daryodil xalqim mardligingizni ulug‘lab, quchog‘ini keng ochadi. Siz oddiygina bitta jumlani aytasiz:*

– *Men Austerlits jangida qatnashgan askarman!*

Sizga ham juda oddiy javob qaytaradilar:

– *Sen vatanning jonfido o‘g‘lonisan!*

Napoleonning so‘zi bilan ishi bir ediki, bu gal ham va‘dalarini yelga sovgani yo‘q. Austerlits ishtirokchilariga oltin hisobida o‘n besh million frank naqd pul mukofot tariqasida tarqatildi. YArador soldatlarga esa bundan tashqari uch oylik

maosh miqdorida ustama haq to'landi. Imperatorning maxsus buyrug'iga ko'ra askar bevalarining barchasiga umrbodlik pensiya tayinlanib, halok bo'lganlar xotirasini yo'qlash uchun Notr-Dam ibodatxonasida har yili bir marta davlat hisobidan ehson va ibodat marosimi joriy etildi. Austerlitsda otasidan judo bo'lgan yetimlarning barini Napoleon o'zi farzandlikka olganini e'lon qildi va har bir bolaning familiyasi yoniga "Bonapart"ni qo'shishga rasman ruxsat berdi. Shuningdek, yetim-esirlarning barchasi davlat qaramog'iga olinib, imperiya xazinasini hisobiga o'qiydigan bo'ldi. Napoleon Austerlits haqida ko'pining nusxada byulleten'-axborotnomalar nashr qildirdiki, bu jangovar va-raqalarda alohida bo'linmalarning, zobit va askarlarning mardlik va matonatlari madh etildi...

* * *

Bonapartning Ul'm va Austerlitsdagi zafarlari Panipat va Kanvada Bobur erishgan buyuk g'alabalarga nihoyatda o'xshab ketadi, buni yuqorida aytdik. Zahiriddin Muhammad Boburni Napoleon bilarmidi, "Boburnoma"ni o'qiganmi-yo'qmi? Bu savolga "ha" devorishga daf'atan asos kamroq, chunki, "Boburnoma" fransuz tilida ilk bor 1871 yili chop etilgan. Lekin mantiq nuqtai nazaridan shuni tasdiqlash mumkinki, Hindiston orzusiga mukkasidan ketgan Napoleon bu o'lka haqidagi adabiyotlarni o'qib-o'rgangani, jumladan, Bobur shaxsiga va uning qalamiga mansub memuarlarga qiziqqani haqiqatga yaqinroq. Bonapart bag'oyat salohiyatli, intellektual darajasi yuksak, din, ilm va siyosatni ham teran, ham tanqidiy anglagan hukmdor bo'lib, Sharqqa juda qiziqish bilan qarardi. Biograflar bu fikrning o'nlab, yuzlab misollarini keltirishganki, biz quyidagilar bilan kifoyalanamiz. Fransiya Respublikasi Milliy Instituti (bu akademiya edi) 1797 yil 25 dekabr' kuni Napoleonni a'zolikka oldi.

Napoleon bu rutbani chin dildan qabul qilib, shaxsiy nomalarga, rasmiy hujjatlar ostiga "Institut a'zosi" deb yozardi.

Keyinchalik harbiy farmoyishlariga ham avval “Bonapart, Milliy Institut a’zosi” maqomini, keyingina qo‘mondon ekanini qayd etgan. 1798 yilning 19 may tongida Misrga otlangan general Napoleon Milliy Institut a’zosi ekanini bari bir unutgani yo‘q. Fransuz va butun yevropa fanining yalovbardori bo‘lmish olimlar – Monj, Bertolle, Jofrua Sent-Iller, Konte, Dolom’ye, shoirlar, yozuvchilar, jumladan, sharqshunoslar bosh qo‘mondonning hamrohi edilar. Ayni o‘rinda ta’kidlab o‘tamizki, ana shu yurishda Napoleonga yo‘ldosh bo‘lgan ilm ahllari keyinchalik misrshunoslikni fan sifatida shakllantirdilarki, bora-bora Parijdagi tadqiqot markazi ko‘hna Misrni o‘rganish bo‘yicha jahondagi yetakchi ilmiy muassasalardan biriga aylanib qoldi. Qolaversa, Napoleon hali Rimda ekanidayoq papaga tegishli arab harfli tipografiyani musodara qilib, “Orion” kemasiga joylab qo‘ygandi. U Misr yurishiga o‘sha bosmaxonani ham ola ketdi: sharqshunoslar, mutarjimlar arab, fors va boshqa tillardan tarjima qilgan risolalar, mahalliy aholiga da’vatnomalar ana shu “Fransuz sharqiy tipografiyasi”da chop etilardi. Arabiy va forsiy matnlarning ilmiy-imloviy benuqsonligi Napoleonning hamrohi, yosh sharqshunos J. Marsel zimmasida edi. Murojaatnomalarda qo‘lyozmalar sotib olinishi, evaziga piyodalar ot olishi, tashnaga suv, ochlarga non berilishi va’da qilindi. Hatto Misr ulamolari (albatta, Bonapartning zug‘um va zo‘rligi bilan) fransuzlar musulmon ekanini aytishardi. O‘ylaymizki, ana shu jarayonda general Bonapartga sharq qo‘lyozmalarini keltirib berganlari ehtimoldan uzoq emas.

Xullas, u Misr yurishida eng yetuk olimlar bilan qariyb 15 oy birga bo‘ldi. Inchunin, shu vositada Hindiston haqida ma’lumot olishi va “Boburnoma” xususida xabardor bo‘lishi mutlaqo mumkin. Napoleon so‘rashi yoki buyurishi ham hech gapmaski, sharqshunoslar unga Boburning harbiy-strategik san’ati to‘g‘risida axborotlar, sharhlar tayyorlab berishlari ehtimolga yaqin.

Binobarin, Napoleon Bonapart Hindistonga qiziqarkan, o'zi mansub bo'lgan ilmiy doiralar vositasida bu mamlakat va uning hukmdorlari haqida tasavvur olgan va o'rgangan, albatta. Boburning, "Boburnoma"ning va Boburiylarning dovrug'i XVI asrdayoq G'arbiy yevropada og'izga tushib bo'lgandi. Avrangzeb Olamgir saroyida 9 yil tabobat bilan shug'ullangan fransiyalik vrach va sayyoh Fransua Bern'ye (1620 /25 – 1688) o'z vataniga qimmatli ma'lumotlar olib qaytgan. Lyudovik XVI (1638–1715) ijozat beradi va Bern'ye yozgan "Buyuk Mo'g'ul davlatidagi so'nggi siyosiy buhronlar tarixi" kitobi bosilib chiqadi. Asar dastlabki 7 yilda (1670–1676) to'qqiz marta chop etiladi, keyingi bir yarim asr mobaynida (1833 yilgacha) yevropaning yetakchi tillarida 29 marta nashr qilingandi.

Bern'ye Boburiylar saroyi va saltanatini, ayniqsa, Shohjahon va Avrangzeb davrini mufassal tasvirlagan. Keksa va xastahol Shohjahon yotib qolgach, to'rt o'g'il o'rtasidagi toj-taxt talashuvi, Doro SHukuh, Shoh Shujo va Murodbaxshni mahv etgan Avrangzeb, bu qonli kurashda boshqa rojayu amirlarning va hatto malikalarning ishtiroki, siyosiy-iqtisodiy vaziyat – hammasi qalamga olingan... Bern'yening Hindiston va Boburiylar xususida Kolberga yozgan alohida ma'lumotnomasi ham bor. U podshohlik da'vosidagi hamma shahzodalarni, chunonchi, Shohjahonning valiahdi Doro Shukuhni yaxshi bilardi, Avrangzeb saroyiga bemalol kirib chiqa olardi. Xayolga keladiki, shu mavqedagi tajribali sayyoh Fransiyaga loaqal biror nusxa "Boburnoma"ni olib borgandir. Bu taxminga asos bor: fransiyalik Jan Batist Tavernye 1642 yili Shohjahonga tegishli moviy olmosni yurtiga olib ketgan. Bu javohir uning qo'liga qanday tushgani noma'lum, lekin har qanday javohir Hindiston podshohining mulki hisoblangan va uni ola ketish taqiqlangan...

Taxminan Bern'yening kitobi chop etilgan kezlari Fransiyada chiqqan d'Erbeloning qomusida ham Bobur haqida ma'-

lumot berilgandi. A.Longper'yening "Asarlar" kitobidan (1773) esa fransuzlar "xatti Boburiy" to'g'risida ilk bor xabar topishgan. Shuningdek, "Og'a-ini Misho" nashriyoti chop qilgan "Qadimgi va hozirgi tarixiy arboblari" to'plamida sharqshunos Langlening "Bobur" nomli maqolasi bor ediki, Boburshohning hayoti va faoliyati xronologik tartibda yoritilgan. Hamisha Hindiston orzusini unutmagan Napoleon Bonapart loaqal fransuz tilidagi ana shuncha adabiyotlardan xabardor edi deya olamiz.

Boburning cherigi *yengilmas O'rdi* atalsa, Napoleon o'z qo'shinini *Grand Armee* deb ulug'lardi. Panipatda Boburning askari o'n ikki ming kishigina edi, bosh qo'mondan ularni mohirona joylashtirib, jang taqdirini va jangchilar tasarrufini qirgga yaqin askarboshiga topshirdi. G'alabani ta'minlagan o'sha sarkardalar harbiy san'atida, mahoratu matonatda Myurat, Lann, Ney, Bertye, Bernadot, Dyurok, Marmon kabi fransuz marshallaridan kam emasdilar. Faqat yelkasiga pogon, ko'ksiga yulduz taqmagani bu asl general va marshallar loaqal ruhlariga nisbatan tarix ilmining haqiqat qilmog'ini besh asrdan beri ilhaq kutmoqdalar. Nega deganingizda, Napoleonning sarkardalari haqida dasta-dasta kitoblari bitildi, nomlari qomuslarda ulug'lanadi, biroq Hindistonni fath etgan qo'mondonlarga "Boburnoma"dan bo'lak asarda o'rin yo'q hisobi.

Muqoyasa ma'nosida yana bir dalil: deylikki, Austerlitsda Napoleon 75 ming askari bilan 90 ming kishidan g'olib chiqdi, Ibrohim Lo'diyning cherigi esa 100 ming nafar (Gulbadan Begim yozishicha, 180 ming suvoriy va 1,5 ming mast fil) bo'lib, Bobur uni atigi 12 000 (yoki 6-7 ming) jangchi bilan yanchib tashladi, ya'ni nisbatni ko'ring! Keling, mavridi bo'ldiki, Panipat qahramonlari bo'lgan ayrim askarboshilarning barhayot ismlarini bir yodga olaylik: Vali Qizil, Malik Qosim Bobo Qashqa, Qaroko'zi, Abdulmuhammad Nayzaboz, Shayx Jamol Barin, Mahdiy Xoja va Tengriquli Pishag'i. Bu yettovlon bosh

qo‘mondonning amriga binoan o‘z qismlarini Ibrohim Lo‘diy cherigining orqa tomoniga olib o‘tib, qaqshatqich zarba urdilar. Shunchalikki, Mahdiy Xojaning azamatlari hatto fillar hamlasini ham qaytara oldilar. Panipat va Kanvada – Boburshohni, Ulm va Austerlitsda – Napoleonni sohibi zafar aylagan taktika aynan to‘lg‘ama ekanini aytdik. Shunisi ham borki, Panipatda – Bobur, Austerlitsda – Napoleon safdan chiqargan dushmanning adadi ham qariyb bir xil: 40-50 ming o‘rtasida. Bahodirlarni taqdirlash va o‘lja taqsimotidagi adolat Sohibqiron Temurbekdan meros an‘ana bo‘lib, Zahiriddin Muhammad Bobur bu tamoyilni yanada yuksak darajaga ko‘tardi. (Shuning uchun ham Napoleon Boburni bilgan-bilmagani xususida fikrlab ko‘rdik-da.)

– *O‘tgan beshta podshohning xazinasi otam hazratlarining qo‘liga tushdi*, – yozadi Gulbadan Begim.

Avvalo, Agra va Dehlidagi davlat g‘aznalariga mas‘ullar tayin etilib, borliq ganjina va naqdina muhrlandi. Eslatamizki, Bhira zafarida (1519) ham Bobur to‘rt yuz ming shohruxiydan iborat o‘ljani askarlarga ulashgandi. 1526 yil 11 mayda, ya‘ni Panipat fathidan yigirma kun o‘tgandayoq fotih podshoh xazinadagi mablag‘ni shaxsan ko‘rib chiqdi va taqsimlashni boshladi. Eng katta ulushni shahzoda Humoyun Mirzo oldi. Har bir bek munosib darajada – olti lakdan to o‘n lakkacha nasibador bo‘ldi. Lashkar tarkibidagilar millatidan qat‘iy nazar, ammo xizmatiga munosib naqd pul bilan mukofotlandi. Bu jihatdan adolatli qaror shu ediki, Hindiston fathiga qalbiy xayrixohlik bilan ma‘naviy madad berganlar ham Boburshoh hotamligidan bebahra qolganlari yo‘q. Masalan, shahzodalardan Komron, Askariy, Hindol, Muhammad Zamon va barcha urug‘-aymoqlar, hatto bolalar qimmatbaho tuhfalarga musharraf etildi. Kobulda qolib, tinchlikni ta‘minlayotgan beklar va sipohiylarga yirik-yirik hadyalar yuborildi. Samarqand, Xuroson, Qoshg‘ar

va Iroqdagi xeshu aqrobalar ham unutilmadi. Bobur shayxlarga nazr-niyozlar ajratdi. Bu ro'yxatni yana uzoq davom ettirish mumkin. Gulbadan Begim "Humoyunnoma"da yozishicha, Boburshoh Hindiston havosidan zorlanib, betoqat bo'layotgan no-shukur Xoja Kalonni Kobulga jo'natarkan, shunday farmon qiladi:

– *Hamonoki ketadigan bo'lsangiz, Sulton Ibrohimning fat-hidan qo'lga tushgan hind sovg'alaridan valine'matlarga, opa-singillarga va haram ahliga berib yubormoqchimiz, o'zingiz bilan birga olib ketasiz. Mufasssal ro'yxatini beramiz, o'shanga qarab tarqatasiz. Ayting, har bir begim bog' va devonxonada alohida podshohiy chodirlar tutsinlar, yaxshilab ma'raka o'tkazib, to'la-to'kis g'alaba qozonilgani shukronasiga Haq subhonahu taolo haqiga duo qilsinlar, – deb buyurdilar. Mirshab [Asas yoki Muhammad] amakilariga atab uch podsho-hiy sir katta ashrafiy berdilar. "Agar mirshab, podshoh hazrat-lari menga nima berib yubordilar, deb so'rasa, bir ashrafiy [tan-ga] deb javob berasiz", – deya Xoja [Kalonbek]ga tayinlagan edilar. Aslida ham bir ashrafiy ekanligidan ranjib, uch kungacha koyindilar. "Ashrafiyni teshib, ko'zini bog'lab, bo'yniga osib haram ichkarisiga kiritinglar", – degan hukm bo'lgan edi.*

Xoja Kalon Kobulga borgach, xuddi shunday qildi. Boburning buyrug'iga muvofiq tayyorlangan maxsus tanganing teshigidan ip o'tkazilgandi. Xoja Kalon Boburshoh aytganday Asasning ko'zini bog'lab, tangani uning bo'yniga osib qo'ydi. Sovg'aning og'irligi shunchalik ediki, tungi soqchining qaddi egilib qoldi. Asas xursandligidan o'zini qo'yarga joy topolmas-di... Xoja Kalonbek Kobulga ketganidan keyin Agrada Humo-yun podshoh va barcha mirzolar, sultonlar, amirlarga xazinadan tortiq qildilar. Yon-atrof va viloyatlarga farmonlar yuborib, har kishi bizning mulozimligimizga kelsa, ayniqsa, otamiz va bobo-larimizga xizmat qilgan kimsalarga har tomonlama rioyatini qil-

gumizdir, agar kelsalar, in'omlarimizga musharraf bo'lg'aylar, deya ta'kid qildilar. Kimki Sohibqiron yoki Chingizxoniy nasli-dan bo'lsa, bizning dargohimizga kelsinlar. Haq subhonahu Hindiston mamlakatlarini bizga ato qildi, kelib davlatni biz bilan baham ko'rgaylar. Sulton Abu Said Mirzoning qizlaridan ol-ti begim: Gavharshodbegim, Faxri Jahonbegim, Xadicha Sul-tonbegim, Badi' ul-Jamolbegim, Oqbegim, Sulton Baxt, pod-shohning tog'asi Sulton Mahmudxonning qizi Zaynab Sulton xonim, podshoh hazratlarining kichik tog'asi Olachaxonning qi-zi Muhib Sulton xonim keldilar. Sirasini aytganda, hamma be-gimlar va xonimlar to'qson bir kishi edi, ularning barchasiga o'zlari istagancha yer-mulk va in'omlar tayin qildilar.

* * *

Bulat Okudjava Napoleon bilan sodir bo'lgan bir voqeani keltiradi.

Imperator matonatli jangchilarni alohida xizmatlari uchun "Faxriy legion" ordeni bilan taqdirlamoqda. Umri janggohlarda o'tib, soch-soqoli oqargan grenadyor yaqinroq kelib, qo'lini cho'zdi:

- Menga-chi, hazrati oliylari?
- Nima ish ko'rsata qolding, qariya? – uni so'roqqa tutdi.
- Qandoq jasorating uchun mukofot talab etasan?
- Bu Yaffa sahrosida bo'luvdi...
- Xo'sh-xo'sh?
- Dahshatli jazirama, nafas olishning iloji yo'q, qumga tu-xum qo'ysangiz, chorak soatda pishardi... Esingizda yo'qmi, of-tobi olam?
- Xo'p, aytaver-chi, azamat askarim.
- O'shanda tomog'ingiz qaqragan chog'i mana shu qo'lla-rim bilan bir karj tarvuz berganman, axir.

Keksa soldatning qiyofasi va so'z ohangi mutlaqo jiddiy ediki, imperator ham kulgani yo'q.

– Tashakkur, birodarim, – dedi Napoleon bosh irg‘ab, – yana va yana rahmat. Ha, o‘sha mehribonliging esimga tushdi. Biroq xafa bo‘lma, azizim, “Faxriy legion”ning nishondori bo‘lishga shu birgina voqea badal bo‘lolmaydi-da.

Mo‘ysafid askar dag‘dag‘aga o‘tib, jazava boshladi:

– Badal bo‘lolmaydi deysizmi? – qichqirdi u. – Jin ursin! yetti karra yarador bo‘lganim kifoya qilmasmish! Arkol ko‘p-rigida, Lodi va Kastilonada, Nil sohilidagi ehromlar poyida, Sen-Jan-d`Akr va Austerlitsda, yana Friland!.. Italiya, Misr, Avstriya, Prussiya, Polshada... o‘n bir marta qonim to‘kilgan, axir!

– Hay-hay, to‘xta-to‘xta, – ovozigga zo‘r berdi boshini changallab qolgan imperator ham, – nega ayyuhannos solasan, jangovar quroldoshim?.. Lodi, Kastil’ona... Bor ekan-ku, shularni aytgin edi, sen bo‘lsa tarvuz-parvuz deysan.

– Axir, oftobi olam, – pinak buzmay izoh berdi mo‘ysafid askar, – o‘z imperatoriga qachondir qilgan xizmatini minnatga aylantirish menday jangchingizga ep keladimi?

Napoleon kuldi va uning yelkasiga qoqdi:

– Barakalla, do‘stim. Men seni imperiya kavaleri rutbasi bilan siylayman. Yiliga ming frank daromadiyam tayinlanadi. Shunda mendan rozi bo‘lasanmi?

– Yo‘q, olampanoh! – oyoq tiradi jangchi. – Uni boshimgayam urmayman, orden – xoch bering, menga o‘sha afzal.

– Iye, senda endi unisiyam, bunisiyam bo‘ladi-ku. Toming ketganga o‘xshaydi. Imperiya kavaleri bo‘lasan, imperiya kavaleri-ya! “Tomi ketgan” bosh chayqadi:

– Kechirib qo‘yadilar, taqsiri olam, sizdan ot bilan tuya so‘raganim yo‘q, bittagina orden... ordenning o‘zi...

Imperator Napoleon Birinchi iltifotli jilmaydi-da, “Faxriy legion” ordenini kekxa askarning ko‘ksiga taqdi va bag‘riga bosdi... Tong qolasiz: barcha inson bir xilda – volidalarning buyuk azobi – to‘lg‘oq bilan tug‘iladi. Bu – haq, daholar tavalludi

ham shunday, lekin ular tug'ilmaydilar, daholar dunyoga keladilar. Nega? Negaki, ularga o'z zamonlari, o'z makonlari torlik qiladi, daholar hatto jahonga sig'maydilar...

Axir, Bobur va Napoleon harb san'atining shundoq allo-malariki, qurol bilan qadami yetgan yer va elni titrata olishgan. Ularga ortiqcha so'z deyishga, da'vo qilishga, ovozini ko'tarishga kimning jur'ati yetsin? Ammo Mirzo Bobur tungi qorovul Asasdan, Napoleon oddiy askaridan o'zini baland tutmaydi. Bobur mukofotning a'losini o'sha qorovulga ilinib, qaddini egadigan vazndagi oltin hadya qiladi. Napoleon esa soldatining erkalgini ko'tarib, talabini ado etadi va quchog'ini ochadi.

U iltifotli jilmayib qo'ysa yo ikki og'iz shirin so'z bilan ko'nglini ko'tarsa baski, har bitta askar naqd o'limning bag'riga kirib ketaverardi. Farmonlari esa go'yo vahiyday qabul qilinib, "Yashasin imperator!" xitobi bilan jon berish shon-sharafga aylanardi. Bonapart qay bir oqsoch soldatning quloq solinchagidan yengil chimchilab, samimiy so'z aytadi:

– Sen qadrdonim, o'limni ham o'takasini yorvording, dushmanning dodini bervording-ku, azamatim!

Tamom! O'sha askar borini shu odam yo'liga tikadiki, jismi va qoni tuproqqa qorishib, so'nggi nafasi chog'i ham oppoq ot ustidagi chavandoz faqat o'ziga tikilib turganday his etadi-da, "Yashasin imperator!" deya ko'z yumadi. U oddiygina bir soldat edi, hatto generallarni ayting...

Bu Bavariya janubida bo'lgan voqea, 1805 yil edi. Ajalning qizg'in bozoridan faqat bir lahzaga chiqib kelgan general Muton qo'lini chakkasiga tekkizib axborot boshladi:

– Sizga shuni yetkazishga burchlimanki, hazrati oliylari...

Napoleon uning so'zini bo'lib, yelkasiga og'alarcha qo'l tashladi: Men, – dedi u o'z ko'ksiga ishora qilib, – sizning oldingizda burchliman, aziz generalim. Axir, bugun siz mening jonimga oro kirgan lochinimsiz, lochinim!

Keksa generalning ko‘zlariga yosh qalqdi:

– Oftobi olam, kamina xoki poyingiz...

– Aslo! Siz mening boshimdagi, yo‘q, Fransiyaning boshidagi zafar tojisiz! – Muton rostakamiga yig‘lab yuboradi, imperator davom etadi: – Ishonamanki, zaxiradagi shovvozlarimni faqat o‘zingiz g‘alabamga boshlay olasiz va Landsxutdagi yovning dumini tugishni uddalaysiz.

Oddiy askar misoli hayajondan titrayotgan general ko‘z yoshlarini yengi bilan sidirib, g‘oz qotdi va shahdam ortiga burilib, sara grenadyorlar safini olg‘a boshladi. Ular ko‘priktan yashinday o‘tib borisharkan, jo‘rovozda hayqirdilar:

– Imperatorga shon-sharaflar!

Jang shiddatli va og‘ir kechdi, ammo Landsxut general Muton oldida bosh egdi. U mundiri dabdala va yuzi jarohatlangan holda yana axborot bergani keldi:

– Hazrati oliylari, sizga shuni aytmoqqa burchlimanki, buyrug‘ingizga binoan qishloqni...

Napoleon ana shunday odamki, qanchalik serg‘azab bo‘lsa, shunchalik rahmdil, uni nechog‘li yomon ko‘rsalar, o‘shancha yaxshi ko‘rishardi...

* * *

V. Bartold Zahiriddin Muhammad Boburning himmati ulug‘ligiga bir misol keltiradi. Purkaromat shayx Muhammad Xabushoniy-Kuchoniy ustozi Najmiddin Kubro tariqatining izdoshi bo‘lib, Bobur unga g‘oyibona qo‘l bergan va o‘ziga pir tutgan edi. U hali Kobulda ekan chog‘lari shayxdan duo so‘rab, Samarqandga maktub va tuhfarini yo‘llagandi. Xabushoniyning qalbi iyib, Boburga o‘z qo‘lidagi ko‘hna asoni berib yuboradi. Kanva jangi (1527 yil 17 mart) oldidan ibodat chog‘i o‘sha tabarruk hassani joynamozi ro‘parasiga qo‘ygan Boburshoh Allohdan madad so‘rarkan, shayxning haqiga sidqidil

duolar qiladi. Ajabki, o'sha tun Xabushoniy-Kuchoniy tushiga kirib, dushman vahmida ishonchi susaygani uchun Boburga tanbeh beradi va qo'rqmaslikka da'vat etib, bo'lg'usi zafardan ka-romat aytadi. YAna ajabki, Rona Sango bilan to'qnashuvda za-far tug'i Boburga nasib etdi. Minnatdor va mutaassir Boburshoh shayxga o'ljalaridan yirik ulush ajratadi-da, maktub bilan Sa-marqandga yuboradi.

– *Hazratim, haqir boshim aziz poyingizga ostonadir, – deb yozardi Zahiriddin Muhammad Bobur. – Agar siz ma'qul ko'rgan kishingizni bu yoqqa yo'llasangiz, qo'limdagi borliq Hindiston xazinasini topshirardim va u kishi Samarqandga bo-rib, oyog'ingiz gardiga to'kardi.*

– *Hojati yo'q. Molu davlat ishqi darveshlar qalbiga be-gonadir, – deb javob bergan ekan o'shanda Xabushoniy-Ku-choniy...*

Bu balki rivoyatdir, balki haqiqatdir, har holda yana shun-day gap borki, shayx avvalroq xonaqoh qurish uchun yer sotib olibdi. Savdo nasiyaga baylashilgan bo'lib, Xabushoniy hazrat debdiki:

– Pulini Alloh yetkazar.

Erning bahosi besh yuz tilla bo'lib, Hindistondan kelgan hadya roppa-rosa o'shancha miqdorda ekanki, shayxning qar-zini qoplab, na kamib qolmagan, na oshib ketmagan. Bobur-shohning qat'iy azmi shundoqki, zafar evaziga qoni va jonini baxsh etgan har bir bahodir, kim bo'lishidan qat'iy nazar, taq-dirlanmog'i lozim. Uning fikricha, Ibrohim Lo'diyni mag'lub etgan omillardan biri ham aynan ochko'zligi va jangchilarini rozi qilmaganidir.

– *Ibrohimning qo'lida otasi va bobosi hukmronlik qilgan yillarda to'plangan xazina bor. Lekin u askarlariga jangda qat-nashgani uchun pul to'lamasdi. Tabiatida baxillik g'olib kelgan odam qanaqasiga jangchilarini rozi qila oladi? O'zi pul*

yig'ishga behad berilgan, tajribasiz bir g'o'r yigit. Uning na yurishi va na urushida g'ayrat-ishtiyoq bor edi.

“Xizmat hadyasiz bo‘lmasligi kerak”, deyiladi hadisi sharifda. E’tirof va mukofot yurakni yuksaltiradi, qomatni tiklaydi, g‘ayratni oshiradi, bilakka quvvat beradi, albatta. Bonapart 1802 yili ta’sis qilgan “Faxriy legion” ordenining anchagina suyunchi puli bor edi. Bu jasorat nishoni o‘shanda ham, hozir ham Fransiyaning eng yuksak mukofoti sanaladi. Bu orden bilan xorijiy fuqarolar ham taqdirlanadiki, “Faxriy Legion”ning ajnabiy nishondorlaridan biri (afg‘onistonlik diplomat, marhum Zohirshohning Fransiya va Shveysariyadagi elchisi) Said Islombek edi. Said Islombek (ayrim manbalarda Usmonbek) bizning vatan-doshimiz, Qo‘qon xoni Xudoyorxonning nabirasi bo‘ladi. U 1888 yili Toshkentda tavallud topgan, Orenburg va Moskvada o‘qigan, diplomatiya sohasida yarim asrdan ortiq ishlab, 1983 yildan buyon Parijdagi Per la Shez qabristonida mangu ux-lamoqda. “Faxriy Legion” ordenini 1961 yilda Said Islombekning ko‘ksiga do‘sti – Beshinchi Fransiya respublikasining prezidenti SHarl’ de Goll’ o‘z qo‘li bilan taqib qo‘ygandi.

“Faxriy Legion” Napoleon Bonapart nomi bilan bog‘liq bo‘lsa, ushbu orden nishondori Said Islombek ham, uning bobosi Xudoyorxon ham Oltinbeshikka avlod edilarki, o‘sha afsonaviy go‘dakni Bobur naslidan ekani rivoyat qilinadi-da...

* * *

“Boburnoma”ning Kanva jangi tafsilotlari bayon etilgan sahifalarini ochamiz. To‘qnashuvdan burun Rona Sango qo‘shining ta’rifi shunday og‘izga tushdiki, xuddi Austerlits arafasidagi rus askarlarining maqtovi-da. Boz ustiga Sekri yaqinida Abdulaziz yengilib qoldi-da, Bobur cherigiga vahima oraladi, xavotir zo‘raydi. Ana shu vaziyatda munajjim Muhammad Sharifning “bashorati” dard ustiga chipqon: Mirrix kunbotarda turibdiki, bu tarafdan urush boshlansa, mag‘lubiyat muqarrar

emish. Xullas, munajjim ruhi tushgan xalqning ko'nglini battar sindirdi. Boburshoh bunchalar noumidlikni ko'rgach, askarlarni safladi va murojaat qildi:

– *Beklar va yigitlar! Hayot majlisiga kirgan odamning har biri alaloqibat ajal qadahidan may ichadi va tiriklik manziliga kelgan har kishi bu dunyo g'amxonasidan kechib ketadi. Yomonotliq bo'lib yashagandan ko'ra yaxshi nom bilan o'lgan a'lo. Tangri taolo bunday saodatni bizga nasib qilibdi va bunday davlatni bizga yaqin aylabdi: o'lgan – shahid, o'ldirgan – g'oziy. Barchangiz Allohning kalomi bilan bu urushdan yuz o'girishni hech kim xayoliga keltirmasligini va tandan jon chiqmagunicha, bu maydonni tark etmasligini aytib, ont ichmog'ingiz kerak.*

Kanva – shunchaki jang va shunchaki g'alaba emas, u Bobur qilichining buyuk tantanasi edi. “Boburnoma”ning ming bir fazilati bor. Uning olmos va o'lmas qirralaridan biri shuki, Boburning memuarlari kelajak uchun saboq, davlat boshqaruvi va zafar qozonmoq darsligi, hayot dasturulamali edi. Boburshoh xalqparvarlik va adolatpeshalikning, harb ilmining, obodonchilikning mezon va usullarini bekam bayon etib, buning ijro andozalarini avlodlarga ko'rsatib ketgan. Xayolga keladiki, oradan uch asr o'tib, Zahiriddin Muhammad Bobur dahosidan Napoleon naf olgan bo'lsa, ne tong! Axir, Bonapart yaratgan “Fuqarolik kodeksi”ning qay bir moddalarida Boburona tafakkurning unsurlari yaqqol seziladi-da. Buginamas, Sohibqironning “Temur tuzuklari” davlat boshqaruvining chinakam kodeksi bo'lgani ayni haqiqatki, Napoleon undan ham foydalangani ehtimoldan xoli emas.

Açar sözlər: Babur, Napolyon, tarixi şəxsiyyətlər, müştərək zəfər, zaman

Kalit so'zlar: Bobur, Napolyon, tarixiy shaxsiyat, mushtarak zafar, zamon

Keywords: Babur, Napoleon, historical figures, joint victory, time

“BOBURNOMA” TARJIMALARIDA PAREMIYALARNING IFODALANISHI

Dilafro‘z MUHAMMADIYEVA

Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori

“Boburnoma”ning tarjimalari haqida yaxlit, mukammal tadqiqot olib borilmagan. Ammo bir necha tadqiqot ishlarida ayrim ma’lumotlar uchraydi. O‘zga tillarga qilingan tarjimalarning saviyasini aniqlash, ularni o‘zaro qiyoslab o‘rganish orqali asarning ilmiy qimmatini belgilash o‘zbek xalqining jahondagi boshqa xalqlar bilan adabiy-madaniy aloqalarini o‘rganish nuqtayi nazaridan ham muhimdir. Zero, “Boburnoma” dunyo sharqshunoslari yakdillik bilan qayd etganlaridek, insoniyat madaniyatiga qo‘shilgan katta ulush hisoblanadi. “Boburnoma”ning so‘nggi mukammal ilmiy-tanqidiy matnlari yaponiyalik olim E.Mano (1995) va S.Hasanov (2002) nashrlari hisoblanadi. “Boburnoma” tarjima va qo‘lyozmalari haqida N.Otajonov va D.Hoshimova hammuallifligida nashr etilgan “Boburnoma” sharq elchisi” nomli risolada keng ma’lumotlar berilgan. “Boburnoma” dunyoning 18ta tilga tarjima qilingan va 2ta tilga (major-venger va turkman tillari) tarjima qilish jarayonlari davom etmoqda. “Boburnoma”ning Ozarbayjon tilida ikkita tarjimasini mavjud bo‘lib, Ramiz Asker tomonidan qilingan tarjima Bokuda ikki marta nashr etilgan. Ushbu tarjimada (2011) “Boburnoma”ning turkcha (R.R.Arat), ruscha (M.Sale) va o‘zbek-

cha (Porso Shamsiyev) nashrlaridan foydalanilgan. Tarjimaning kirish qismida muallif Bobur mirzoning shaxsiyati, hayoti va ijodi haqida batafsil to'xtaladi. Bobur hamma narsa haqida ob'ektiv va xolis yozgan. O'ziga zamondosh va o'zidan avval yashab o'tgan hukmdorlar, ularning avlodlari, hayoti, fe'l-atvori, janglari va masofaviy urushlari, xotinlari va kanizaklari, o'g'il-qizlari, amirlari va beklari, saroyida yashagan olimlar, shoirlar, rassomlar, musiqachilar, hattotlar va boshqa san'atkorlarni nomma-nom sanab o'tgan va ular haqida keng va qiziqarli ma'lumotlar bergan. U borgan joylaridagi tarixiy obidalar, turli xalqlar, qabilalar va urug'larning etnografik xususiyatlari, urfodatlar, kiyim va yemaklar uning e'tiboridan chetda qolmagan. Bobur tabiatning go'zalliklarini, turli jo'g'rofiy hududlarda o'sadigan daraxt va gullarni, meva va o'simliklar, hayvonlar, qushlar, baliqlarni ham ayni hassoslik va e'tibor bilan tasvirlagan.

Tarjimada har bir shaxs, har bir joy yoki muhim tarixiy voqealar alohida sarlavhalar bilan ajratib berilgan. Asar shu qadar kichik tasniflarga bo'linganki, ba'zi sarlavha ostidagi voqealar bir betgayam bormaydi. Masalan, "Sulton Mahmud mirzoning Samarqand taxtiga chiqmog'i" (40-b) yoki "Boysunqur mirzoning Samarqand taxtiga chiqmog'i" (47-b) bo'limlari yarim betdan, "Boysunqur mirzoning Xisravshoh tarafidan o'ldirilmog'i" (85-b) bo'limi 7 qatordan iborat. Sarlavhalarining umumiy miqdori 153 ta. Tarjima o'zbekcha va turkcha matnga asoslanganligi uchun voqealar izchil yoritilgan, tushib qolgan yoki berilmay o'tib ketilgan holatlar yo'q. Ammo asarning so'nggi 936-yil voqealari 935-yil voqealariga qo'shib yuborilib, shu bilan yakunlangan. Tarjimaning umumiy hajmi 424 betni tashkil qiladi. Tarjimada maqol va matallar matn ichida asl manbadagidek yozilgan, havolada hozirgi Ozarbayjonchada qanaqa ma'no anglatishi berilgan. Masalan: "Deh koca və dərəxtan koca" mäsəlini, deyəsən, Axsı üçün söyləmişlər. ("Deh kujo

va daraxton kujo” masalini Axsi uchun aytilganga o‘xshaydi. – tarjima bizniki- D.M.) matn tagidagi izohda esa Kənd harada, ağaclar harada (qishloq qayerda, daraxtlar qayerda, - tarjima bizniki-D.M.) deb izoh berilgan. Misollar: Zikri nomero haki-mon umri soniy guftand ((b.142.)– Həkimlər adın yad edilmə-sini ikinci ömür saymışlar.(b.199); teng bo‘lmaguncha to‘sh bo‘lmas (b.115.) – dēng olmayan tuş olmaz (b.155); Kim o‘lar holatga yetsa, ul bilur jon qadrini (b.218.) – Kim ölər həlakətə yetse, ol bilir can qədrini (b.321); Agar sad solmoni va-r yake ro‘z, Biboyad raft az in koxi dilafro‘z (b.99.)– İstər yüz il, istər bir gün qal, Bu könül aydınladan köşkü tərək edəcəksən (133); Ne bormoqqa yere muqarrar, Ne turmoqqa yurte muayyan (b.160.) – Nə getmək üçün qərar verilmiş bir yer,nə də durmaq üçün müəyyən bir yurddarı. “Boburnoma”nig ozarbayjoncha tarjimasi izohlarga boy, ularning asosiy qismi satr ostida berilgan, diqqatga sazovor joyi shundaki, izohlarda turkcha, ruscha va o‘zbekcha nashrlar o‘rtasidagi farqlar ochib berilgan. Asar so‘nggida tushunarsiz so‘z va iboralarga ta’rif berilgan. Bu haqda tarjimonning o‘zi shunday yozadi: Bu qaydlar va izohlar “Boburnoma”ning turkcha, o‘zbekcha va ruscha nashrlarida berilgan izohlar va ba’zi ma’lumot-so‘roq manbalari asosida tuzilgan. Biz tarjima mobaynida matn osti hoshiyada ba’zi terminlarning ma’nosini izohlagan, shaxslar, geografik hududlar va boshqalar haqida biroz tushuncha bergan edik... Shunga ko‘ra, bu yerda ba’zi ifoda va terminlarni keng shaklda izohlashni ma’qul ko‘rdik. “Boburnoma” qozoq tiliga Bayuzaq Qojabekuly tomonidan 1990 yilda “Baburnama” nomi bilan tarjima qilinadi. Bu tarjima o‘zbekcha tanqidiy matn va ruscha tarjima asosida qisqartirilgan holda bosilgan. Keyingi 1993 yilda to‘liq tarjima shaklida nashr etilgan, ammo ism ko‘rsatkichlari va geografik nomlar xaritasi tushirib qoldirilgan. Tarjimaning kirish qismida muallif Bobur va uning hayoti,

“Boburnoma”ning badiiyati va tarkibiy qismlari haqida batafsil ma’lumot beradi. Qozoqcha tarjimada voqealar juda kichik-kichik mavzularga bo’linib berilgan. “Boburnoma”dagi aforizmlar, g’azallardan parchalarni Orazaqyn Asqar qozoqchaga tarjima qilgan. Nashrni kuzatish mobaynida paremiyalarning o’girilishidagi o’ziga xoslikni aniqladik. Muallif maqollarni so’zma-so’z o’girmaydi, hozirgi qozoqchada mavjud bo’lgan ekvivalentini qo’llash yo’lidan boradi. E’tibor bersak, ikkinchi maqolning muqobili aynan Bobur aytmoqchi bo’lgan fikrni ifodalagan. Chunki Bobur do’stining xoinligini ta’kidlamog’chi, qozoqchada esa atrofnings xatarlarga to’la ekanligiga urg’u qaratilgan. Holbuki, tarjimon asliyatda berilgan maqollarning tarjima tilida mavjud muqobillarini izlashi, ularni saralashi hamda muqobili mavjud bo’lmaganlarini esa qisqa va lo’nda izohlar orqali ifodalashi lozim . Misollar: Qopudag’ini qopmasa, qarig’uncha qayg’urur (b.74) – Öz ayag’ymen kelip, qolymызg’a tyskeli тырг’ан jau yesh shyg’ynсыз, жыыстап ketti.(95), Korhoro bavaqt boyad just, Kori bevaqt sust boshad sust (b.74) – Der kezinde bitken is paydalysy, Kyni ötken soң bolmaydy jay-mənisı (95), Uzrash batar az gunoh (b.78) – Оның ақталғ’аны қылмыстан да жаман (102), Lazzati may mast donad, hushyoron chi haz (b.108.) – Mas bileđi sharaptyң tətti dəmin, Tatpag’andy demeydi ol shat qylyamyn yemes жаман yeger. Ko’rinadiki, tarjimon maqollarni tarjima qilish jarayonida o’z tilida mavjud bo’lgan ekvivalentini qo’llash metodidan foydalangan, biroq tanlangan bu metod o’zini u qadar oqlamagan. Buning oqibatida, “Boburnoma”ning asl ifoda uslubi buzilgan, tasviriylık aks etmagan. Bu holatni gap tuzilishlarining o’zgartirilganligida ham ko’rish mumkin¹⁵⁷.

¹⁵⁷ Zahiriddin Muhammad Bobur. “Boburnoma” – Toshkent, 2002. ; Otajonov N., Hoshimova D. «Boburnoma» – sharq elchisi. – Toshkent, 2010 ; Zahiriddin Muhammad Babur. Baburnama. Çeviren Ramiz Askar. 2-naşr. – Bakı, 2011.;

BOBUR ASARLARI DUNYO NIGOHIDA

Shuhrat HAYITOV

*“O‘zbekiston” telekanali bosh muharriri,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori*

Mamlakatimiz jahonga yuz tuta-yotgan bir paytda ajdodlar merosini tadqiq etish, ularning tarjimalarini o‘r-ganish va hayotga tatbiq etish muhim ahamiyat kasb etadi. Zamon talabidan kelib chiqqan holda, dunyo xalqla-rining o‘zbek millatini va adabiyotini to‘g‘ri talqin etishlari uchun bugungi yoshlar chet tillarni mukammal dara-jada bilishlari lozim. Bugungi kunda dunyo kitob fondlarida buyuk alloma-larimizning yuz mingdan ziyod asarlari qo‘lyozmalari saqlan-moqda. Britaniya muzeyi, Parij milliy kutubxonasi, Oksford, Kembrij, Sorbonna, Xarvard, Gollandiya, Germaniya, Ispaniya, Italiya kutubxonalari hamda Rossiya, Misr, Turkiya, Eron, Hindiston, Pokistondagi kutubxonalarda ko‘plab yozma ada-biyotlarimiz namunalari avaylab-asrab kelinmoqda. Ular asosi-da minglab tadqiqotlar, kitob va risolalar chop etilgan hamda yuzlab dissertatsiyalar yozilgan.

Teshaboyeva Z. “Boburnoma”dagi frazeologik birliklar va paremiyalarning inglizcha tarjimalari lug‘ati. –Toshkent, 2016. Shirinova R. X. Olam milliy manzarasining badiiy tarjimada qayta yaratilishi. Fil. fan. bo‘yicha doktorlik (DSc) diss. avtoreferati. –Toshkent, 2017.

Jahon xalqlari adabiyotida buyuk allomalarimiz va ulardan qolgan boy ilmiy-adabiy meros qatorida Zahiriddin Muhammad Bobur asarlari, xususan, uning qomusiy “Boburnoma”si ham mana necha asrlardan buyon dunyo olimlari diqqat-e’tiborida bo’lib kelmoqda. Shu kunga qadar asar dunyoning o’n yetti tili-da qirqdan ziyod variantda tarjima qilingan. Bu tarjimalar esa o’z navbatida keyingi minglab tadqiqotlarning bajarilishiga asos bo’lgan. Bugunga qadar dunyo bo’yicha o’n ikki mingdan ziyod katta-kichik tadqiqotlar bajarilgani, xususan, boburiylar sulolasiga oid o’ttizdan ziyod romanlar bitilgani ushbu ishlar ko’lamining nechog’liq yuksak darajada ekanligini belgilaydi. Bir so’z bilan aytganda, o’zbek adabiyotida ijodi eng ko’p o’rganilgan adabiy siymolardan biri bu shubhasiz, shoh va shoir Bobur mirzo ekanligi yana bir bor oydinlashadi. Mamlakatimizda keyingi yillarda buyuk allomalar hayoti va ijodini keng targ’ib etish va o’rganishga doir belgilangan vazifalardan kelib chiqib Bobur fondi tashabbusi bilan “Boburning to’la asarlar to’plami» va “Kulliyoti”ning nashrga tayyorlanayotgani (vaholanki, bu ish shu paytga qadar boburshunoslikdagi eng katta masalalardan biri bo’lib kelayotgan edi), shuningdek, “Bobur ensiklopediyasi”ning o’zbek, rus va ingliz tillaridagi uchinchi nashri ustida ish boshlangani, albatta, bu boradagi ishlarning ko’lamini ko’rsatib beradi.

Shubhasiz, Bobur mirzo dunyo hamjamiyatiga bevosita tegishli bo’lgan ulug’ shaxsdir. Shu bois ham uning shaxsi va asarlari asrlar osha chet ellik olimlarning doimiy diqqat markazida bo’lib kelmoqda. Ma’lumki, Bobur mirzo qalamiga mansub asarlarning bugunga qadar aniqlangan qo’lyozma nusxalari, asosan, Fransiya, Turkiya, Hindiston, Eron kabi mamlakatlar kitob fondlarida saqlanmoqda va ularning faksimilesi turli davrlarda zahmatkash olimlarimiz tomonidan yurtimizga keltirilgan. Ayni paytga qadar “Boburnoma”ning 17 qo’lyozma nusxasi,

“Bobur devoni”ning esa 10 qo‘lyozmasi topilgan. Ta’kidlash joiz, sharqshunos olimlar tomonidan boburshunoslik ilmiga ma’lum bo‘lgan qo‘lyozma manbalar asosida shoir hayoti va ijodining barcha qirralari qamrab olingan minglab ilmiy asarlar, risola va monografiyalar nashr etilib, ilmiy tadqiqotlar olib borilgan va bu ishlar bugun ham muntazam davom ettirilmoqda. Ammo shuni ham qayd etish kerakki, bugunga qadar boburshunoslikda yuzlab kitoblar chop etilgani va taxminan shu miqdorda dissertatsiyalar yozilganiga qaramasdan hali-hamon shoir ijodini o‘rganish borasida o‘z yechimini kutayotgan masalalar bor. Boburshunoslikdagi bugungi muammolar haqida so‘z borar ekan, Bobur asarlarining mukammal ilmiy nashrlari bormi, shoir asarlarining turli yillarda nashr etilgan to‘plamlari kamchiliklardan xolimi, “Boburnoma”, “Bobur devoni”, “Mubayyin” asarlari ilmiy nashrlari matnshunoslik talablari asosida tayyorlanganmi, g‘azallarini sharhlash, ayniqsa, har bir asari qo‘lyozmalari, ularning til xussiyatlari, tarjimalari matni masalalari qay darajada o‘rganilgan kabi turli savollar paydo bo‘ladi.

Birgina «Bobur devoni»ning Parij nusxasini bir paytlar A.Samoylovich XVI-XVII asrlarga mansub deb qaragan bo‘lsa, E.Bloshe bu nusxa Kobulda 1515 yillarda ko‘chirilgan, degan taxminni ilgari suradi. Turk olimi Yu.Bilol tadqiqotlarida ushbu qo‘lyozmada 87 g‘azal, 2 masnaviy, 65 ruboiy, 28 muammo (2 ruboiy, 26 musarra’ bayt), 1 qit’a, 9 tuyuq, 15 matla’, 3 masnu’ she’r, 2 tugallanmagan g‘azal, 1 nazm, 5 musarra’ bayt, 1 muf-rad borligi aytilsa, ayni qo‘lyozma haqida professor S.Hasanov qarashlari butunlay boshqacha. Unga ko‘ra: mazkur qo‘lyozmada 89 tugal g‘azal, bir tugallanmagan g‘azal, 13 ruboiy, 1 masnaviy, 11 tuyuq, 1 qit’a, 29 muammo, 21 farddan iborat. E’tibor bering bir qo‘lyozma haqida ikki olim turli xil fikr aytishgan va har hil tavsif keltirgan. S.Hasanovning Parij nusxa haqidagi tavsifiy qarashlari turk olimi Yu.Bilolnikidan she’rlarning soni,

ularning janrini belgilashda farqlar bor. Xo'sh, qaysi fikr to'g'ri? Demak, Bobur asarlarini o'rganishdagi mavjud qarashlarda chalkashliklar bor. Bunday misollar yana ko'plab kuzatiladi. Afg'onistonlik olim Sh.Yorqin tomonidan 2004 yilda tayyorlangan "Devon" bir muddat o'z davriga qadar tayyorlangan nashrlar orasida mukammal deb hisoblangan. Bobur she'riyati, uning qo'lyozmalari borasida olib borilgan chuqur tadqiqotlar, ilmiy-akademik nashrlar, jumladan, adabiyotshunos olim E.Ochilov tomonidan 2007 yil chop etilgan "Sochining savdosi tushti" deb nomlangan to'plam va boburshunos olim V.Rahmonov tomonidan 2008 yil chop etilgan "G'aribing andijoniydur" nomli kitob 2004 yilgi nashrda ham kamchiliklar borligini ko'rsatdi.

"Bobur devoni"ning Istanbul qo'lyozmasi asosida tayyorlangan turkcha ilmiy matnni A.Abdug'afurov tomonidan 1994 yilda tayyorlangan nashr va E.Ochilov hamda V.Rahmonov nashrlari bilan o'zaro qiyoslashimiz natijasida bir qancha farqli jihatlar aniqlandi. "Bobur devoni"ning turkcha matnida kelgan ayrim tuyuqlar V.Rahmonov nashrida uchramaydi. Turkcha nashr o'zining qit'alar soni ko'pligi bilan ham ushbu nashrlardan farq qiladi. A.Abdug'afurov va V.Rahmonov nashrida shoirning 13 qit'asi berilgan bo'lsa, Yu.Bilol nashrida ular soni 19 ta, E.Ochilov nashrida bu ko'rsatkich 22 ta ekani qayd etiladi. Xo'sh, o'quvchi uchun qay biri to'g'ri? Xullas adabiyotlarda Mirzo Boburning deyarli barcha asarlari bilan bog'liq fikrlarda xilma-xilliklar kuzatiladi. Demak, ba'zan boburshunoslikda biz bilgan, o'qib-o'rganib kelgan ayrim ma'lumotlar mutloq haqiqat emas, noto'g'ri ekanini ham ko'rsatadi va eng muhimi bu haqdagi eng to'g'ri xulosa qanday ekan, degan savolga javob izlashni taqozo etadi. Bir so'z bilan aytganda, davrning o'tishi, boburshunoslik ilmining tobora rivojlanib borishi, yangidan-yangi ma'lumotlar bilan boyishi bu borada yangi bir qarashlarni

yuzaga keltiradi. Natijada esa biz to'g'ri deb bilgan Bobur hayoti va ijodiga doir ayrim ma'lumotlarni inkor etuvchi fikrlar paydo bo'lmoqda. Demak, bu borada xulosa shuki, bugun boburshunoslikdagi eng katta o'z yechimini kutayotgan masala Bobur asarlarining mavjud qo'lyozmalari asosida sahih, muallif dasxatiga mos keladigan ilmiy akademik to'plam nashrini e'lon qilishdir.

Boburshunoslikdagi yana bir masala bu - buyuk siymo ijodining xorijda o'rganilishi, to'g'rirog'i, Turkiyada boburshunoslik bilan bog'liqdir. Ma'lumki, Bobur ijodini o'rganish, asarlarini tarjima qilish borasida boshqa xorijiy mamlakat olimlari qatori turkiyalik mutaxassislar ham munosib o'ringa egadir. Turk olimlari tomonidan bu borada bir qancha ilmiy izlanishlar qilingan. Tarjima ishlari bajarilib, yirik monografik asarlar, ilmiy-ommabop risolalar chop etilgan. Ammo turk olimlari tomonidan amalga oshirilgan bunday ishlar hali boburshunoslik ilmida o'rganilmagan, Bobur ijodiga oid turkcha manbalar bir tizimga solinib tahlil etilmagan. Masalan, Boburning "Boburnoma", "Bobur devoni", "Mubayyin", "Risolayi volidiyya" kabi asarlarining turkcha tarjimalari hamda tarjima mualliflari va boshqa boburshunos olimlarning ilmiy faoliyati, turk adabiyotida shoir asarlarining ilmiy akademik va ommaviy nashrlarini e'lon qilish jarayonining davriy ko'rsatgichlari kabi masalalar haqida adabiyotimizda biror bir monografik asar yozilmagan. Vaholanki, boburshunoslik ilmida ushbu jihatlariga e'tibor qaratish Bobur ijodining ochilmagan qirralarini yoritishda katta ilmiy asos vazifasini o'taydi.

Shu bois ham bugungi kunda Bobur Mirzo ijodining turkcha tarjimalarini o'rganish, ularni tavsif etish, "Bobur devoni", "Boburnoma", "Mubayyin2 hamda "Risolayi volidiyya" kabi asarlarning turkcha tarjimalarini tadqiq etish va bu borada yagona ilmiy xulosaga kelish boburshunoslikda dolzarb ahamiyat

kasb etadi. Turk olimlaridan Fuad Ko‘prulu, Rashid Rahmati Arat, Zaki Validi To‘g‘on, Faruq Akun, Yujel Bilol, Hikmat Boyir, Ali Alparslon, Ali Fuad Bilkan, Mustafu Jonpo‘lat, Tanju Seyhan, Mas‘ud Shen, Mehmet Turgut, Murat Yurdako‘k, Husayn Baydemir kabilar tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlar jamlab o‘rganilmagani, ular tavsif va tahlil etilmagani, o‘zbek adabiyotshunosligidagi ishlar bilan qiyoslanmagani, shubhasiz, boburshunoslik sohasi oldida o‘z yechimini kuta-yotgan bir qator masalalar borligini ko‘rsatadi.

Bizning mazkur tadqiqotimizdan ko‘zlangan asosiy maqsad Zahiriddin Muhammad Bobur ijodining o‘zbekcha-turkcha manbalarini qiyosiy tadqiq etish, turk olimlarining boburshunoslik yo‘nalishida amalga oshirgan tadqiqotlari ahamiyatini ochib berish, shoir asarlarining turkcha tarjimalarini komponent tahlil qilishdan iborat. Bundan tashqari, Bobur ijodining Turkiyada o‘rganilishi davri va tadrijiy bosqichlarini belgilash, “Bobur devoni” tarjimasini o‘zbek adabiyotidagi manbalar bilan solishtirish, matniy-qiyosiy tahlil qilish orqali ilmiy xulosalar chiqarish, “Boburnoma”ning turkcha tarjimasi matnini o‘zbekcha ilmiy-tanqidiy matn bilan qiyoslash, tarjimaning yutuq va kamchiliklarini ko‘rsatib berish, Boburning ilmiy – falsafiy va tasavvufiy asarlarining Turkiyada o‘rganilishi mohiyatini ochib berish, ayniqsa, “Mubayyin”ning turkcha tarjimasi matn xususiyatlarini o‘rganish oldimizga qo‘ygan vazifalarimizdandir. Tadqiqotning ob’ekti sifatida “Bobur devoni”, “Boburnoma”, “Risolayi volidiyya” va “Mubayyin” asarlarining o‘zbekcha va turkcha ilmiy nashrlari hamda A.Fitrat, F.Ko‘prulu, R.R.Arat, H.Boyir, S.Azimjanova, S.Hasanov, A.Alparslan va A.Bilkan-ning Bobur asarlari borasida amalga oshirgan ilmiy tadqiqot ishlari tashkil etadi. Undan tashqari, “Boburnoma”, “Bobur devoni”, “Mubayyin”, “Risolayi volidiyya” asarlari turkcha tarjimalarining qiyosiy-tipologik sintezidan kelib chiqib, turk adabi-

yotida shoir hayoti va ijodining yoritilishi, badiiy asarlari tarjimasini, qoʻlyozma matni va uning tavsifi va talqini kabilar bilan bogʻliq boburshunoslikdagi aktual masalalar va ularning yechimiga oid ilmiy-nazariy xulosalar beriladi. Shuningdek, boburshunoslikdagi ilmiy tadqiqotlarda Bobur hayoti va ijodiga yondashuvning turlicha koʻrinishda ekanligi, ayniqsa, sheʼriyatda badiiy asar janrlarini belgilash tamoyillari, shuningdek, har bir asarning yaratilish tarixi va oʻrganilishi, shoir hayoti va ijodiga oid tarixiy sanalarning qayd etilishi bilan bogʻliq ilmiy maʼlumotlarda turli xil chalkashliklar vujudga kelganligi va ularning paydo boʻlish sabablari koʻrsatib berilgan. Bobur asarlarining dunyo kutubxonalari fondida saqlanayotgan qoʻlyozmalari haqidagi oʻzbek va turk olimlari ilmiy qarashlari tahlil etilgan.

Oʻzbek adabiyotida Bobur asarlarining mukammal ilmiy-tanqidiy nashrlarini tayyorlashda zarur boʻladigan nazariy asoslar ishlab chiqilgan.

Aʼjar soʻzlər: *Babur, tarixi ʃaxsiyyat, asar, klassik adabiyot*

Kalit soʻzlar: *Bobur, tarixiy shaxs, , asar, mumtoz adabiyot*

Keywords: *Babur, historical figure, work, classical literature*

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

İsa Həbibbəyli. Zahirəddin Məhəmməd Babur, “Baburnamə” və müasir dövr.....	5
Baxrom B.Ashrafxanov. Buyuk hukmdor, ijodkor, shoir va yozuvchi Zahiriddin Muxammad Bobur.....	9
Amanulla Ceyhun. Classic of world literature and statesman: Zahiruddin Muhammad Babur.....	12
Almaz Ülvü Binnətova. “Baburnamə”nin Bakı əlyazması nüsxəsinin təsviri və “Baburnamə”də Əlişir Nəvai haqqında.....	16
Hamidulla Boltaboev. Boburşoh va Boburiylar davrinı aks ettirgan turk adıblarınını tazkiralari.....	29
Рамиз Аскер. Феномен Бабура.....	38
Dilorom Salohiy. Shayx Nizomiy Ganjaviy va Zahiriddin Bobur Mirzo ijodida adabiy-estetik tamoyillar mushtarakligi.....	42
Mirzo Kenjabek. Zahiruddin Muhammad Bobur – buyuk fiqh olimi (“Mubayyan” asari fazilatları).....	51
Jabbor Eshonqulov. “Boburnomada” folklor ünsurlari.....	66
Paşa Kərimov. Baburun rübailəri.....	73
Nurboy Jabborov. Bobur lirikasında milliy ruh ifodasi.....	80
Vahob Rahmonov. Bobur toshbitiklari.....	90
Akif Azalp. “Baburnamə”də Əlişir Nəvai şəxsiyyəti və obrazına dair.....	98
Yaşar Qasımbəyli. Zahirəddin Məhəmməd Babur və Azərbaycan klassikləri.....	104

Gülbahar Aşurova. Zamonaviy she'riyatda Bobur.....	
obrazining badiiy tasviri (<i>Sirojiddin Sayyid</i>	
<i>she'riyati misolida</i>).....	114
Obidaxon Fayzullayeva. “Boburnoma”da ijodkor	
shaxslar talqini.....	120
Abdirasul Jumaqulov. Bobur Mirzo shaxsida ibratli	
insoniy fazilatlar.....	128
Bəsirə Əzizəliyeva. Zahirəddin Məhəmməd Babur	
əruz vəzni haqqında.....	135
Jaloliddin Jo‘raev. Shihobiddin Muammoiyning	
Bobur va Komronga bag‘ishlangan muammo	
risolalari haqida.....	140
Qodirjon Ergashev. “Boburnoma” va memuar nasr	
taraqqiyoti.....	146
Xurram Rahimov. “Boburnoma” olmoncha tarjimalarda	151
Gülbənz Babayeva. Söz mülkünün sultani –	
Zahirəddin Məhəmməd Babur.....	159
Orif Hoji. “Boburnoma”da qardoshlik va	
do‘stlik haqida.....	171
Rustamjon Ummatov. Amonlari bo‘lak –	
zafarlari mushtarak (<i>Bobur va Napoleon</i>)	180
Dilafro‘z Muhammadiyeva. “Boburnoma” tarjima-	
larida paremiyalarning ifodalanishi.....	198
Shuhrat Hayitov. Bobur asarlari dunyo nigohida.....	202

Toplayıb nəşrə hazırlayan:

Almaz ÜLVİ (Binnətova)
filologiya elmləri doktoru

Məsul katib: Şəbnəm BABAYEVA

Komputer dizaynı: Atilla SÜLEYMANLI

Zahirəddin Məhəmməd Babur və Azərbaycan // *Görkəmli dövlət xadimi, ensiklopedik alim və şair Zahirəddin Məhəmməd Baburun anadan olmasının 538 illiyi münasibətilə 12 fevral 2021-ci ildə təşkil etdikləri keçirilən beynəlxalq konfransın materialları. – 2021. 212səh.*

Mas'ul muharrir:

Almaz ULVİ (Binnatova)
filologiya fanlari doktoru

Mas'ul kotib: Shabnam BABAYEVA

Kompyuter dizaynı: Atilla SULAYMONLI

Zahiriddin Muhammad Bobur va Ozerbayjon // *Atoqli davlat arbobi, ensiklopedik olim va shoir Zahiriddin Muhammad Bobur tavalludining 538 yilligi munosabati bilan 12 fevral 2021 yilda bo'lib o'tgan xalqaro konferentsiya materiallari. – 2021. 212bet.*

